

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE-AZERBAJYCAN İLİŞKİLERİ
VE
İRAN (1991-2003)

Girayalp KARAKUŞ

TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE İRAN (1991-2003)

GİRAYALP KARAKUŞ

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ARALIK- 2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Enstitü Müdür V.

Bu tezin Doktora derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Doktora derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

Prof. Dr. Kenan OLGUN
Danışman

Jüri Üyeleri (İlk isim jüri başkanına ve ikinci isim ise danışmana aittir)

Prof. Dr Selma Yel (Gazi Üniversitesi, Tarih)

Prof. Dr. Kenan OLGUN (AYBU, Tarih)

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin (AYBU, Uluslar arası İlişkiler)

Prof. Dr. Hacı Mustafa Eravcı (AYBU, Tarih)

Prof. Dr Necdet Hayta (Gazi Üniversitesi, Tarih)

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı : Girayalp KARAKUŞ

İmza :

ÖZET

TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE İRAN (1991-2003)

Karakuş, Girayalp

Doktora, Tarih Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Kenan OLGUN

Kasım 2017

Sovyetlerin dağılmasından sonra Kafkasya’da ortaya çıkan bağımsız devletlerle kurulacak ilişkiler konusunda, Soğuk Savaş döneminde Batı tarafında bulunan ve görece statükocu bir dış politika performansı ortaya koyan Türkiye bunu devam ettirmenin yanlışlığının farkına varmış ve 1990’lı yıllarda Kafkasya Türk dış politikasında önem arz etmiştir. Bölgede model olmak isteyen Türkiye, İran ve Rusya birbirleri ile rekabet içinde olmuştur.

Kafkas coğrafyası yer altı ve yerüstü zenginliklerinin yanında bulunduğu konum itibariye jeo-politik açıdan önemlidir. Akdeniz’e, Ortadoğu’ya ve Basra Körfezi’ne bağlantı yolları vardır. Son zamanlarda Rusya bölgeye tekrar girmeye çalışmaktadır. Değişen şartlara göre bu çalışmada küresel ve bölgesel güçlerin rekabeti incelenmekte, Türkiye, Azerbaycan ve İran’ın dikkate alması gereken tedbirler açıklanmaktadır.

Bu çalışma Türkiye, Azerbaycan ve İran sacayağındaki sorunların temellerinin atıldığı 90’lı yıllar ve 2000’li yılların başını açıklamak ve günümüzde neler yapılması gerektiği konusunda tutarlı teorik dinamikler ortaya koymaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Kafkas, Rusya, İran

ABSTRACT

TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS AND IRAN (1991-2003)

Karakus, Girayalp

Ph.D., Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Kenan OLGUN

November 2017

As far as relations with the independent states founded following the breakup of the Soviet Union concerned, Turkey, siding with the West and performing a relatively pro-status quo foreign policy during the Cold War period, noticed that to continue this policy was wrong. Thus Caucasus became an important issue in Turkish foreign policy in 1990s. Turkey, Iran and Russia aiming at being a role model in the region became rivals for each other.

The geography of the Caucasus has an importance as far as its underground and terrestrial substance as well as its geopolitical position concerned. It has an access to the Mediterranean, the Middle East and the Persian Gulf. Recently Russia is again trying to interfere into the region. In this paper, the rivalry of global and regional powers are examined under changing conditions and also the measures that Turkey, Azerbaijan and Iran should take are also explained.

This paper attempts to explain the events on 1990s and the beginning years of 2000s as the beginning of problems based on Turkey, Azerbaijan and Iran triangle, and what should be done is explained within the framework of coherent theoretical dynamics.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Caucasus, Russia, Iran

Annem ve babama ithaf olunur.

TEŐEKKÖR

Danıőmanım Sayın Prof. Dr. Kenan Olgun'a tüm araştırma boyunca rehberlikleri, tavsiyeleri ve eleőtirileri için sonsuz teőekkÖrleri ve őükranlarımı sunarım. Prof. Dr. Selma Yel ve Yrd. Doç Dr Sayim Türkman'a yorum ve düşünceleri için teőekkÖr ederim. Manevi yardımları için annem Sevgi Karakuş ve babam Mustafa Karakuş'a minnet duyarım. Teknik yardımları için Ufuk Karakuş, Mücahit Bektaő, Taner Zorbay ve ÖzgÖr Türker'e teőekkÖr ederim.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
METODOLOJİ.....	1
GİRİŞ	3
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. AZERBAJCAN'DA İÇ VE DIŞ POLİTİK GELİŞMELER (1991-2003).....	8
1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanmasından Önceki Politik Olaylar	8
1.2. Azerbaycan Halk Cephesinin Kurulması ve 20 Ocak 1990'de Bakü'de Yaşanan Katliam.....	10
1.3. Bağımsızlık Yolundaki Gelişmeler ve Azerbaycan	11
1.4. Ayaz Mütellibov Dönemi (1990-1992)	13
1.5. Ebulfez Elçibey Dönemi (1992-1993).....	16
1.6. Ebulfez Elçibey Dönemi Rusya Federasyonu, Ermenistan Cumhuriyeti ve Türkiye ile Kurulan İlişkiler	18
1.6.1. Ebulfez Elçibey Dönemi Azerbaycan'ın Rusya ile İlişkileri.....	18
1.6.2. Rusya Federasyonu ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Eşit Devletler Statüsünde İlişki Kurulması	20
1.6.3. Ebulfez Elçibey Döneminde Karabağ Sorunu Ekseninde Ermenistan İle İlişkiler.....	21
1.6.4. Ebulfez Elçibey Dönemi Azerbaycan Türkiye İlişkileri	22
1.6.5. Ebulfez Elçibey Döneminde Türkiye ile İlişkilerde Karabağ Sorunu	24
1.6.6. Azerbaycan'da 4 Haziran Darbesi ve Türkiye	25
1.7. Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003).....	27
1.7.1. Haydar Aliyev Döneminde Türkiye-Azerbaycan Münasebeti.....	29
1.7.1.1. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Politik İlişkiler	30
1.7.1.2. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Enerji Meselesi.....	32
1.7.1.3. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki İktisadi ve Sosyal İlişkiler	33

1.7.1.4. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Ordu ile İlgili İlişkiler	35
1.8. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Devlet Başkanı Haydar Aliyev Arasındaki İlişkiler	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	38
2. AZERBAJYCAN-ERMENİSTAN ARASINDAKİ KARABAĞ SORUNU.....	38
2.1. Glasnost ve Perestroyka Sonrası Karabağ'da Şiddet Olaylarının Başlaması (1988-1989)	38
2.2. 1990 ve 1991 Yıllarında Karabağ Olayları	39
2.3. Ermenilerin Hocalı Katliamı (26 Şubat 1992)	41
2.4. ABD'nin Özgürlükleri Destekleme Yasası (907 Sayılı Kanun)	42
2.5. Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye'nin Siyaseti.....	45
2.5.1. Turgut Özal Döneminde Dağlık Karabağ Siyaseti	45
2.5.2. Süleyman Demirel Dönemi Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası	47
2.5.3. Alparslan Türkeş ve Karabağ Sorunu	49
2.5.4. Tansu Çiller ve Karabağ Sorunu	49
2.6. Jeopolitik Çıkarlar Çatışması Bağlamında Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri.....	50
2.6.1. Karabağ Sorunu	50
2.6.2. Bölgenin Süper Gücü Rusya'nın Karabağ Sorunu ile İlgili Değerlendirmesi	51
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	54
3. TÜRKİYE-AZERBAJYCAN İLİŞKİLERİNDE BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN BORU HATTI PROJESİ (1994-2003)	54
3.1. Kafkasya'daki Enerji Kaynakları Mücadelesi.....	54
3.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesinin Maliyeti ve Türkiye'nin Projeye Yaklaşımı	55
3.3. Petrol Rekabetinde Belli Başlı Aktörler ve Stratejileri.....	56
3.3.1. Rusya Federasyonu'nun Stratejileri	60
3.3.2. İran'ın Stratejileri	63
3.3.3. Büyük Petrol Şirketleri'nin Stratejileri	64
3.3.4. Azerbaycan ve Kazakistan'ın Stratejileri.....	65
3.4. Boru Hatları Seçenekleri.....	66
3.5. Erken İhraç Boru Hatları: Bakü-Novorossysk ve Bakü-Supsa	68
3.6. Ana Boru Hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Hattı ve Gelişmeler.....	69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	73
4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE İRAN İSLAM CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİ (1991-2003)	73
4.1. İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası (1991-2003).....	73
4.2. Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan Politikası (1991-2003)	74
4.3. İran'ın Orta Asya Politikasının Temel Yaklaşımı (1991-2003)	74
4.4. Türkiye'nin Orta Asya Politikasının Temel Yaklaşımı (1991-2003).....	76
4.5. Hizbullah Meselesi ve Türkiye-İran İlişkilerinin Bozulması	77
4.6. İran-Türkiye Diplomatik İlişkilerinin Yeniden İnşa Edilmesi (1996- 1997)	78
4.7. 2000'li Yılların Başlarında Türkiye-İran İlişkilerinde Önemli Meseleler	79
4.8. Türkiye-İsrail İşbirliğinin İlişkilere Etkisi (1999-2000).....	80
4.9. İkiz Kuleler Saldırısı Sonrası Türkiye-İran İlişkileri.....	82
4.10. ABD'nin Irak'ı İşgalinde Türkiye ve İran'ın Olaya Yaklaşımı	85
4.11. Irak Savaşı Sonuçlarının Türkiye ve İran İlişkilerine Yansımaları	92
4.12. İran'ın Nükleer Enerji Elde Etme Çabalarının İran-Türkiye İlişkilerine Etkisi	96
4.13. Türkiye-İran İlişkilerinde Ekonomik Meseleler (1997-2003)	101
4.13.1. Türkiye-İran Arasındaki Dış Ticaretin Yıllık Dağılımı	103
4.14. Türkiye-İran İlişkilerinde Tarihsel ve Kültürel Ortaklıklar Birleştirici midir?	107
BEŞİNCİ BÖLÜM	110
5. BÖLGE DEVLETLERİ: AZERBAJYCAN İLE İRAN MÜNASEBETLERİ (1991-2003)	110
5.1. İran Türklerinin Yaşadığı Eyaletlerinin Parçalanması Problemi.....	110
5.2. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi ve 1990 Sonrası İran Türklerinin Siyasi Faaliyetleri.....	110
5.3. İran ve Ermenistan Yakınlığının Karabağ Sorununa Yansımaları	112
5.3.1. İran Stratejisinde Ermenistan'ın Yeri ve Önemi	112
5.3.3. İran Jeopolitiğinde Karabağ Sorunu ve Anti-Türk Propoganda	114
5.4. Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin İran ve Azerbaycan Arasındaki İlişkilere Etkisi	119
5.5. İran Nükleer Krizi Etrafında Gelişen Azerbaycan-İsrail İlişkileri.....	123

5.6. İran'ın Din Politikalarının İran-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi ve İran-Azerbaycan Arasındaki Enformasyon Savaşları	126
5.7. Azerbaycan'ın İran'ın Propoganda Araçlarına Karşı Tavrı	127
5.8. İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölgesindeki Politik Hedefleri	128
5.9. İran-Azerbaycan İlişkilerinin Reel-Politik Analizi	130
5.10. Azerbaycan ve Bölge Ülkelerinin Ekonomik Anlamda İran'a Bakışı ve İran'ın Mali Yetersizlikleri	133
SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	141

KISALTMALAR

ABD:	Amerikan Birleşik Devletleri
ADC:	Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
Age:	Adı geçen eser
Agm:	Adı geçen makale
AHC:	Azerbaycan Halk Cephesi
B:	Baskı
BM:	Birleşmiş Milletler
C:	Cilt
Çev:	Çeviren
Ed:	Editör
RSFSR:	Sovyetler Birliği Döneminde Rusya Adı
s:	Sayfa
S:	Sayı
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
T.C:	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TL:	Türk Lirası
vs:	Vesaire
yy:	yüzyıl

METODOLOJİ

XX. asra kadar Müslüman ülkeler içerisinde bağımsız olabilen iki devlet vardı. Türkiye ve İran. İki devlet bağımsızlıklarını köklü devlet kültürüne sahip olmaya borçluydu. Azerbaycan ise tarihinde büyük devletler kurmuş fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya'nın hakimiyetine girmiştir. İlk olarak Çarlık Rusya'nın sömürgesi olmak zorunda kalan Azerbaycan, 1920'den itibaren komünist Rusya'nın uydusu olmuştur. 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Türkiye ile ilişkilerini geliştirme yoluna giderken İran ile tarihten gelen devletlerarası güvensizlikle pek de iyi olmayan münasebetler kurmuştur. Bu bağlamda "*Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İran (1991-2003)*" başlıklı çalışma ortaya konurken, doğal olarak birbirleriyle çatışma halindeki güç merkezleri tarafından meydana getirilmiş literatür ile çalışmak zorunda kalınmıştır.

Çalışma oluşurken mukayeseli tarih anlayışı gereği her üç tarafında kaleminden çıkmış eserlere başvuruldu. Özellikle Farsça, Azerice (Türkçenin bir lehçesi) ve Türkçe kaynaklardan faydalanıldı. Ayrıca Azerice kaynaklardan faydalanmak için Azerbaycan'a giderek devlet kütüphanelerinde (Milli Elmler Akademisi Kütüphanesi, Cumhurbaşkanlığı kütüphanesi, Ahundov Kütüphanesi) girilmiştir. Arşivde gazete taraması ve kitaplar incelenmiştir. Ancak Türk ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının arşivleri dışarıya kapalı olduğu için birinci el kaynaklar kullanılmada sorun yaşandı.

Bölge tarihi hakkında sentez yapabilmek için bölge ile ilgili yabancı araştırmacıların İngilizce makalelerine başvuruldu. Dönemin 1991-2003 gibi yakın tarihe konu olması kitap ve makale kaynakları bulmada işimi kolaylaştırırken, birinci el kaynak bulmada zorluk yaşamama neden oldu fakat dönemin şartlarını göstermesi için bolca gazete bulabilme imkanına sahip oldum.

1991-2003 arası döneme şahit olan kişilerle (Elçibey Danışmanı: Arif Acaroğlu, Elçibey'in akrabası (damadı) Aqıl Samedbeyli) röportajlar yapılırken aynı zamanda İran'dan bilgi almak için İran Türkü bir akademisyen olan Babek Cvanshir ile münazara yapılmıştır.

Bu çalışmadaki gayemiz Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra günümüze kadar miras kalan sorunların temellerinin atıldığı 1991-2003 arasındaki

dönemi analiz ederek geleceğe ışık tutabilmektir. Karabağ sorunu, Hizbullah meselesi, İran'ın devrim ihraç çabaları, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi gibi birçok önemli olay bu dönemde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla üç devlet arasındaki ilişkilerin gelişiminde olayların arkaplanını iyi bilirsek aynı hatalar tekrarlanmaz. Soğuk Savaş Dönemi sonrası Kafkasya'daki siyasi, ekonomik ve kültürel mücadelenin gelişimi bu çalışmada tarihsel gelişimi ve dış politik yaklaşımları Türkiye, İran ve Azerbaycan ölçeğinde incelenmiştir. Belirtilen ülkelerin dış politikadaki stratejileri ve ikili ilişkilerdeki sorunlara yaklaşımları analiz edilmiştir.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılmasıyla birlikte komünizm ve ona bağlı güç ilişkileri çökmüş ve dünya yeni bir siyasi, ekonomik ve sosyal bir görünüm kazanmıştır. Bu yeni atmosfer ile Soğuk Savaş sona ermiş ve dünya yeni belirsizliklere dayalı riskler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu riskler kendiliğinden olmamış çünkü bu yapısal değişikliklerin evrimi II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin doğal sonucu olarak meydana gelmiştir.¹

Pekçok analist 1945'lere gelindiğinde Avrupa devletlerinin 19. yüzyıldaki güçlerini kaybettiklerini ve buna bağlı olarak uluslararası sistemdeki hareket kabiliyetlerinin daraldığını "kısmi yalnızlık" politikası ile hareket eden ABD ve Sovyetler Birliği'nin bu politikalarından vazgeçip, büyük güç haline geldiklerini ifade etmiştir. Bu durum dünya sahnesinde kuvvetin bölünmesi sonucunu doğurmuş ve II. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sına karşı kuvvetlerini birleştiren bu iki devlet, savaş sonrasında Avrupa'nın çehresini büyük ölçüde değiştirmiştir.²

Hür dünya dediğimiz tarafta ABD'ye entegre ülkeler varken; diğer tarafta Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde komünist ideolojiye sahip bir "güvenlik sahası" oluşmuştur.³

Türkiye'de önemli bir siyaset bilimci olan Oral Sander o dönemi yazdığı bir eserinde şöyle analiz etmiştir: *"1945'ten 1989'lara kadar dünya iki kutup etrafında toplanmıştır. Sonuç olarak Soğuk Savaş diyebileceğimiz bir olay ortaya çıkmıştır ve böylece 2. Büyük savaştan galip olarak çıkmış iki devlet ve bu devletlerin etrafında yer almış diğer devletlerin oluşturduğu kutuplar arasında silah kullanmadan bir mücadeleye sahne olunmuştur."*⁴

1970'li yıllardan 1990'li yıllara kadar yaşanan sürece dünya arenasında "detant (yumuşama)" dönemi denmektedir. Bu dönemden sonra Soğuk Savaş'ın getirdiği gerilimli ortam zamanla yumuşama dönemine girmiştir. Bu yumuşamanın altında yatan pekçok sebep olmakla birlikte bu sebeplerden en önemlisi; Atlantikçi Blok ile Doğu

¹ Mehmet Genç, "2. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Sistemdeki Gelişmeler ve Güncel Belirsizlikler", **Dış Politika**, C: 4, S:2, İstanbul,1993, s.53-72.

² Mert Gökırmak,"Doğu Bloku'nun Çökmesi ve Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi", **Değişen Dünya ve Türkiye**, Akara, Bağlam Yayıncılık, 1996, s. 1.

³ Gökırmak, **agm.**, s. 1.

⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih (1918-1990)**, B.2, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1991, s. 175.

Bloku arasında artan ticari ilişkilerdir. Bu devletlerin süper güçlerin etkisinden kurtulup bağımsız politikalar üretmek istemesi iki karşıt bloğun artık sürdürülemeyeceğini ispat etmiştir. Bazı stratejistler Sovyetlerin siyasi ve ekonomik olarak gücünü kaybetmesini Berlin Duvarının yıkılmasıyla açıklamaktadır.⁵ Bu kavramsallaştırma kesin olarak kabul görmemektedir zira Soğuk Savaşın ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği siyaset bilimciler ve tarihçiler tarafından günümüzde hala tartışılmaktadır.⁶

"Yeni Dünya Düzeni" denilen kavram ilk olarak Körfez Savaşında George Herbert Bush tarafından dile getirilmiş fakat 1990'lardan bu güne geldiğimizde oluşturulmak istenen bu sistemin başarı kazandığını söylemek yanlış olacaktır. Zira ne ABD'nin ne de Bush'un bu doktrini diğer devletleri tatmin etmemiş⁷ ve birleşik, barış içinde yaşanacak bir dünya özlemi sadece söylemde kalmıştır.

Bu özlemin başarısız olmasındaki ikilemin kaynağında ABD yönetiminin söylemde barış ve demokrasiden bahsederken, uygulamada reel politik yaklaşımıyla pragmatist politikalar üretmesidir. ABD'nin reel-politik yaklaşımları beklentilerin karşılanmamasına yol açmıştır. ABD ve destekçilerinin tutarsız yaklaşımları bağımsızlıkçı bir politika izlemek isteyen diğer devletlerin eleştirilerine yol açmıştır.

Soğuk Savaş yıllarında uluslararası ilişkiler daha stabildi. Dostlar ve düşmanlar belli olduğu için siyaset yapmak daha kolaydı.⁸ İki tarafta nükleer güce sahip olduğundan dolayı yerel çatışmaların çıkma olasılığı düşüktü.⁹ Günümüzde ise uluslararası ilişkiler ayrı bir disiplin haline gelmiş ve siyaset yapmak daha zorlaşmıştır. Zira Soğuk Savaş'ın getirdiği zorunlu müttefiklik yerini geçici dostluklara bırakmış ve yerel çatışmaların çıkmasıyla dünya barışı tehlikeye girmiştir.¹⁰

Dünyada "Yeni Dünya Düzeni" nin tükendiği ilk coğrafya Kafkasyadır. Kafkasya'da üç hür devlet kurulmuştur. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan. Bu ülkelerin bağımsız devletler olarak dünya sahnesine çıkmaları bölgesel ilişkiler ve enerji kaynaklarının kontrolünün kimin elinde olacağı yönünde ciddi rekabetin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Soğuk Savaş döneminde bölge Sovyetler tarafından yönetilmiş

⁵ Adam Roberts, "A New Age In International Relations", **International Affairs**, Vol: 67, No: 3, 1991, s. 509-525.

⁶Gökırmak, **age**, s. 4.

⁷ Joseph S. Nye, Jr., "What New World Order?", **Foreign Affairs**, Vol: 71, No:2, Spring 1992, s. 84.

⁸ Macha Levinson, "New Security Realities", **World Link-The Magazine of the World Economic Forum**, Vol:4, No: 4, July/August 1991, s. 6

⁹ Gökırmak, **age**, s. 9.

¹⁰ Gökırmak, **age**, s. 9.

ve dış politikası bu devlet tarafından biçimlendirilmişti. Soğuk Savaş'ın bitmesi ile bölgeye başka güçlerde nüfuz etmek istemiş ve etnik farklılığın yoğun olduğu bu bölgede farklı aktörlerde rol almıştır. Bölgede Rusya, İran ve Türkiye bölgesel aktörler olarak gelişmelere yön vermeye çalışırken, ABD ise bölge dışı büyük bir güç olarak özellikle enerji politikalarında Kafkasya'da rol almıştır.¹¹

1918'de Osmanlı'nın yardımıyla bağımsızlık kazanan Azerbaycan 1920'de Sovyetler tarafından işgal edilmiş ve bu süreçten sonra Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler Sovyet hükümeti nezdinde kurulmuştur. Sovyetlerin işgalinden 1990'lara kadar ki süreçte ilişkiler asgariye inmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra özellikle Elçibey döneminde stratejik ortaklığa dayanan iyi ilişkiler kurulmuştur sonraki süreçte Haydar Aliyev iktidara gelmiş ve ilişkilerde bir süre soğukluk yaşanmıştır. Haydar Aliyev Azerbaycan dış politikasını denge üzerine oturtmak istemiş ve ilk olarak bölgede etkin olan Rusya ile ilişkileri geliştirmenin yollarını aramıştır ancak istediğini alamayan Haydar Aliyev Türkiye ile ilişkilerini geliştirerek Türkiye'nin aracılığıyla Amerika ile iletişime geçmek istemiştir. Türkiye ise Azerbaycan'ın dünya kamuoyunda tanınması için elinden geleni gücü nispetinde uluslararası ilişkilerde kamuoyu oluşturmuştur. Azerbaycan bağımsızlığın kazanılmasından sonra Karabağ sorunu ile karşı karşıya kalmış ve bu savaş sonunda ülke topraklarının %20'sini kaybetmiştir.¹² Azerbaycan halkında büyük travmalara yol açan bu olay hala çözümlenememiştir. Türkiye bu savaşta Azerbaycan tarafını tutarken Rusya fiili olarak Ermenistan'ı desteklemiştir. İran ise Ermenistan'ı desteklerken Rusya'nın Ermenistan'a gönderdiği silahları topraklarından geçirerek Ermenistan'a yardım etmiştir.

Sovyetlerin çöküşüyle Kafkasya'daki enerji kaynaklarının iletilmesi sorunu bölgeye bölge dışı aktörlerin ilgi duymasına sebep olmuştur. Kafkasya'nın jeo-politik konumu bölge dışı aktörlerin odak noktası olmuştur. ABD için bölgenin en önemli özelliği Hazar Havzasındaki petrol ve doğal gaz yataklarıdır. ABD ayrıca Kafkasya ve

¹¹ Kamer Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, Usak Yayınları, 2009, s. 1.

¹² **Aljezeera**, 24.01.2014.

Orta Asya Cumhuriyetlerinin İran etkisine girmesini engellemeye çalışmaktadır.¹³ ABD, Orta Asya ve Kafkasya'daki yeni devletlere "*Türk Modelini*" örnek göstermiştir.¹⁴

İran ise nükleer faaliyetleri ve Amerikan karşıtı söylemlerinden dolayı Batı eksenli devletler tarafından dışlanmıştır. İran İslam Devrimine kadar Amerika ve İsrail'in en büyük müttefiki olan İran, devrim sonrası Amerika ve İsrail'in düşmanı haline gelmiştir. İran'ın en büyük avantajı enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara aktarılmasında enerji koridoru olmasıdır ancak Amerika İran'ın bu avantajını kullanmasının önüne geçerek İran'ın petrol ve doğalgazının uluslararası pazara ulaştırılmasına engellemiştir. İran'ın pragmatist dış politika anlayışına rağmen Amerika ve İsrail ile ilişkileri düşmanca olmuştur. Bunun sebeplerini İran İslam Devrimi'ndeki iç parametrelerle açıklayabiliriz. İran İslam Devrimi olduğunda İran toplumunda Amerikan karşıtlığı en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Kitlelerin sesine kulak vermek zorunda olan Humeyni Amerikan karşıtı söylem gerçekleştirmiştir. İsrail ile olan düşmanlığın sebebi de İran'ın İslam dünyasının sempatisini kazanmaya yönelik popülist politikaları olabilir. İran'ın en büyük amacı İslam birliğinden ziyade Irak'la birlikte Lübnan ve Körfeze dayanan bir Şii Hilali kurmaktır.¹⁵

İran'ın da Kafkas üzerinde ciddi çalışmalar yaptığını ve Hazar Havzası üzerinde hak iddia ettiğini bilmekteyiz. Fakat buradaki petrol ve doğalgazın kendi toprakları üzerinden uluslararası pazarlara taşınmasını isteyen İran, bu konuda genelde ABD tarafından engellenmektedir. Bölgedeki petrolün taşınmasında en ucuz ve güvenli yolun kendilerinde olduğunu iddia etmelerine rağmen ABD tarafından yaptırımlar ile karşı karşıya kalmışlardır. Bölgede genelde pragmatik bir tavır sergileyen İran, Dağlık Karabağ olaylarında kendisi de Şii-Müslüman olmasına rağmen Azerbaycan yerine Ermenistan'ı desteklemiş ve bunun karşılığında Azerbaycan İran'a karşı hep mesafeli olmuştur. Bugün itibariyle İran ile Azerbaycan arasında basın-yayın yoluyla enformasyon savaşı sürmektedir. İran Azerbaycan'daki Şii nüfusu etkilemek için Haksöz Gazetesi ve Seher Tv gibi yayınlarla sempatizan kazanmaya çalışmaktadır. Azerbaycan hükümet 1990'larda İran yanlısı İslam Partisini kapatmış ve İran'ın Azerbaycan'a sızmasına engel olmaya çalışmıştır. İran genel olarak ABD karşısında

¹³ Ariel Cohen, "US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New Silk Road to Economic Prosperity", **Background**, , S: 1132, 24 Temmuz 1997 , s. 3.

¹⁴ Eric Hoogland, "Iran and Central Asia", Der: Anoushiravan Ehteshami, **From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game**, Exeter: The University of Exeter Press, 1994, s. 115

¹⁵ Barış Adıbelli, **İran Jeopolitiği** (Pax Persica), İstanbul, IQ Yayınları, 2017, s.61-62.

alternatif olarak Rusya'yı görmüş ve ABD ve Avrupa'dan gelen yaptırımlara karşı Rusya'nın desteğini almayı uygun görmüştür. Rusya'yı arkasına alarak Kafkaslarda etkin olmaya çabalayan İran bu konuda henüz somut bir başarı elde edememiştir çünkü Kafkasların sosyolojik yapısı Ortadoğu gibi dini imgelerin yoğun yaşandığı bir coğrafya değildir bununla birlikte Kafkasya da önemli olan etnik kimliktir. Ayrıca 70 yıl Sovyet idaresinde kalan Kafkasya bölgesinde laik bir yönetim anlayışı konsolide edilmiştir. İran gibi Şii değerlerle yönetilmeye çalışılan bir ülkenin Kafkaslara bu değer üzerinden sızmaya çalışması pek de rasyonel bir davranış olmayabilir.

11 Eylül 2001 saldırısından sonra uluslararası arena tekrar biçimlenmeye başlamıştır. Saldırı sonrası ABD ulusal güvenlik stratejisini değiştirmiş ve “preventive strike” “önleyici vuruş” anlayışı yer almıştır. Bu anlayışa göre ABD kendisine karşı herhangi bir tehdit algıladığında bunu bertaraf etmek için sert güç kullanabilecekti.¹⁶ Buna yönelik ilk girişim Afganistan'a ve Irak'a yapıldı. İran Afganistan'daki Taliban rejimi ile olan problemlerden dolayı ABD'yi desteklemesine rağmen Bush tarafından “Şer eksenini” içerisinde değerlendirilmiştir. 11 Eylül saldırısı sonunda özellikle Amerika'da İslamifobi güçlenmiş ve özellikle Amerika'daki Müslümanlara karşı toplumdaki tecrid edici davranışlar yapılmıştır. İran ve Türkiye'nin ortak noktada bulunduğu olay Irak'ın işgaliydi. İki ülkede Irak'ta oluşacak herhangi bir kaos ortamının teröre yarayacağını düşündüğü için işgale kadar diplomasi yolunun kullanılması yolunu önermiştir nitekim Irak'ın işgaliyle Irak'ın kuzeyinde Kürt Bölgesel Yönetiminin daha bağımsız hareket ettiği bir yapı ortaya çıkmıştır.¹⁷

Türkiye ve İran ilişkilerinde İran İslam Devriminden sonra geçmişten gelen bir güvensizlik hakim olmuştur ancak 1991-2003 arası dönemde ilişkiler genelde PKK ile mücadele konusunda karşılıklı işbirliği şeklinde olmuştur. Bazı iddialara göre İran PKK'yı Türkiye'ye karşı kullanmak istemiş¹⁸ hatta PKK militanlarını Urmiye'de eğittiği bile iddia edilmişti. Bu dönem aralığında Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla örgütte bir panik yaşanmış ve terör bitme noktasına gelmişti fakat bu sancılı dönemde örgütün tekrar canlanıp saldırıya geçmesine hangi güçlerin yardım ettiğini bilmiyoruz. 2000 sonrası İran'da PJAK'ın (PKK'nın İran versiyonu) ortaya çıkmasıyla İran Türkiye ile terörle mücadele işbirliğini gözden geçirerek yoğun bir işbirliğine gitmiştir.

¹⁶ **Radikal**, 17.04.2006.

¹⁷ **NTV**, 05.02.2003.

¹⁸ Nihat Ali Özcan, “İran ve PKK Sorunu”, **Milliyet**, s. 6.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZERBAYCAN'DA İÇ VE DIŞ POLİTİK GELİŞMELER (1991-2003)

1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanmasından Önceki Politik Olaylar

1980 sonları Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadelenin baş göstermesindeki en önemli etkenler Sovyetler Birliği'nde yaşanan siyasi ve ekonomik buhranın yansıması, Karabağ bölgesinde yaşanan etnik kıyım ve ulusal mücadelenin 20. yüzyılın başına dayanan tarihsel arka planıdır.¹⁹

Sovyetlerin iktisadi çıkmaza girdiği dönemde bunalımdan çıkmak için Sovyet nomanklaturaları (Sovyetlerde bürokratik elit) kurtuluşu kısmi piyasa ekonomisine geçmekte bulmuşlardır. Fakat bu çözümde başarılı olamamıştır.²⁰ Bu çözüm yoluyla piyasa ilişkileri ve mülkiyet yapısı düzenlenmek istenmiş fakat sosyalist sistemin getirdiği katı mülkiyet anlayışı başarıyı engellemiştir. Sovyet ekonomisinin krizden çıkamaması sonrası Gorbaçov²¹ "*sosyalizmin reformu*" söylemi adı altında yenilikler yapmak istemiştir. Sosyalizmi güçlendirmek ve kurtuluşunu sağlamak için yapılan bu girişim rejimin sonunu hazırlamıştır. Bu minvalde ülkenin daha demokratikleşmesi, sivil toplum kuruluşlarının ve bazı partilerin uygulamalarına onay verilmiştir. Ülkede böyle gelişmelerin yaşanması Azerbaycan'daki milliyetçi yapılanmaların filizlenmesine uygun ortam oluşturmuştur.²²

Azerbaycan'daki ulusal mücadelenin gelişiminde rol oynayan Glasnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) politikalarıyla Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi görüşü ilk olarak Sovyetlerde danışman olan Abel Aganbekyan

¹⁹ Nazım Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 6.

²⁰ Bu konuyla ilgili Nazım Cafersoy'un kitabında şunlar ifade edilmektedir: "Bu dönemde 23 Kasım 1989'da "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde ve Müttefik Cumhuriyetlerde Kiraya Vermenin Yasal Temelleri", 6 Mart 1990'da "SSCB Mülkiyetine İlişkin", 9 Nisan 1990'da "SSCB'de Yerel Yönetimlerin ve Yerel Ekonominin Temellerine İlişkin", 19 Ekim 1990'da "Halk Ekonomisini İstikrarlılaştırma ve Pazar Ekonomisine Geçmenin Temel Yönleri'ne İlişkin" kararnamele çıkartılarak düzenlemeler yapılmıştır. " Cafersoy, **age**, s. 7.

²¹ **Mihail Gorbaçov**:1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce Sovyet Komünist Partisi'nin başında bulunan son devlet başkanı. 1985 yılından 1991 yılına kadar iktidarda kaldığı dönem özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile iyi ilişkiler kurmuş, Komünizmin gelmesinden sonra içe kapanan Sovyetler Birliği'nin dış işlerinde sıcak bir tutum izlemesini sağlamıştır. <https://www.biyografi.net.tr/mihail-gorbacov-kimdir/> **Son Erişim Tarihi:** 12.08.2017.

²² Cafersoy, **age**, s. 8.

tarafından dile getirilmiştir.²³ 1988'de Karabağ'ın bazı kurumlara Ermenistan'ın bayrağını asması ve zulüm politikaları izlemesi gerginliği arttırmıştır. Diğer yandan Sovyet idaresinin Ermenilerin tarafını tutan yaklaşımı ve olaylara gerekli tepkiyi göstermemesi, Azerbaycan'da kendi başının çaresini bakması ve kendi hakkını kendi araması inancını doğurdu. Bunun için komünist idareye karşı yapılan miting büyük bir yankı uyandırmış ve mitingde genelde Karabağ ile ilgili milliyetçi söylemler olmuştur.²⁴

Azerbaycan'daki mücadeleyi etkileyen diğer sebeplerden biri de Azerbaycan'ın geçmişten gelen köklü ve bağımsız tarihidir. Tarih boyunca büyük devletler kurmuş bir Türk halkı olan Azerbaycan Sovyetler dönemindeki baskı azaldıkça kendi tarihini, dilini ve kültürünü öğrenmeye başlamış ve bu da bağımsızlıkçı milliyetçilik anlayışının kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Bu anlayıştan yola çıkan Azerbaycanlı milliyetçiler halkı bilinçlendirmeye ve mobilize etmeye çalışmıştır. Sovyetlerde Gorbaçov ile birlikte Glasnost (Şeffaflık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) politikalarıyla Azerbaycanlı milliyetçiler 1980'lerin ikinci yarısıyla daha serbest hareket etme imkanı bulabilmiştir. Gorbaçov'un siyasi katılıma izin vermesi Azerbaycan'daki mücadeleyi hızlandırmıştır. 1986'dan itibaren siyasi amaçlı dernek, kurum ve kuruluşların sayısı hızla artmıştır.²⁵ Ermenilerin provakatif hareketleri Azerbaycanlı kitleleri harekete geçirmiş ve büyük gösterilerin olmasına sebebiyet vermiştir.²⁶

Karabağ'da şiddetin artması, Ermenilerin saldırılarının şiddetlenmesi, Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin kovulması ve bu soruna komünist yönetimin ses çıkarmaması Azerbaycan Türklerinde teşkilatlanmayı hızlandırmıştır. Zira o dönem itibarıyla bu saldırılara karşı koyacak teşkilat yoktu.²⁷ Bu çerçevede bir örgütlenmeye duyulan ihtiyaç ve yapılan saldırılara karşı koyabilmek için savunma teşkilatı kurma teklifi ilk defa Ebulfeyz Elçibey'in Mart 1988'de bir konuşmasında yer almıştır.²⁸

Azerbaycan'daki siyasi atmosfer böyle iken, Karabağ'daki olaylar nedeniyle siyasi hareketlilik yeni bir boyut kazanmıştır. Kasım 1988'de Ermenilerin Dağlık Karabağ'da Azerbaycan halkı için manevi önemi olan "*Tophana*" ormanını imha etmeleri, Azerbaycan halkı tarafından tepkiyle karşılandı.²⁹ Tophana olayından sonra Elçibey yaptığı konuşmalarda Sovyet yönetimini suçlamakta ve daha da ileri giderek

²³ Adalet Tahirzade, **Meydan 4 Yıl 4 Ay**, C.1, Bakü, Ay-Ulduz, 1997, s.16.

²⁴ Tahirzade, **age**, s. 19.

²⁵ Fazil Gezenferoğlu, **Ebülfez Elçibey Tarihten Geleceğe**, Ankara, Presti Matbaacılık, 1995, s. 116.

²⁶ Cafersoy, **age**, s. 10.

²⁷ Adalet Tahirzade, **Elçibey**, Bakü, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, 1999, s. 333

²⁸ Tahirzade, **age**, s.54.

²⁹ Cafersoy, **age**, s. 12.

Azerbaycan'ın bağımsız olması gerektiğini dile getirmekteydi fakat Sovyet idaresiyle problemleri olan Elçibey'in bu gibi söylemleri Elçibey'in başını sıkıntıya sokmuş ve defalarca gözaltına alınmıştır.

1.2. Azerbaycan Halk Cephesinin Kurulması ve 20 Ocak 1990'de Bakü'de Yaşanan Katliam

Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) Bakü'de 16 Temmuz 1989'da kuruluş için kongre düzenledi.³⁰ AHC kongreye 30 alan şubesinden oy verecek 196 kişi ve gözlemciler dahil toplam 240 temsilci katıldı.³¹

Bu kongrede bazı kararlar alınmıştır: Bu kararların en önemlisi; Teşkilatların amacının ulusal kültüre bağlı, demokratik bir halk oluşturmaktır.³² Teşkilatçılar Sovyetlerin idaresini zoraki de olsa benimsemekte fakat merkezi yönetimin adil olması gerektiğini deklare etmekteydi.³³

Sosyal adalet alanında, nüfusun tarihsel ve ulusal geleneklerine uygun sosyal güvenlik ve demografik bir politika yürütülmesi savunulmakta, özgürlük insanlığın en kıymetli değeri olarak görülmekte ve hiçbir toplumsal yarar yaklaşımının insan hakları ihlallerinin gerekçesi olamayacağı belirtilmekteydi.³⁴

1990'larda Azerbaycan'da siyasi tansiyon artarken Sovyet Azerbaycan'ında Olağanüstü Hal ilan edildi. Sovyetler buna ek olarak Bakü ve Gence bölgelerini de eklemek istemesi Azerbaycan halkında Sovyetlere karşı nefretin yükselmesine sebep oldu. Halk Bakü'yü girişleri kapatırken Sovyetler olağanüstü hal ilan etmeyeceklerini açıkladılar. Sovyetler Azerbaycan halkının evlerine huzurla girmesi için telkinler yaptı fakat bütün bu olanlara rağmen Sovyetler otoritelerini kaybetmemek için olağanüstü hal ilan etti. AHC halkı evlerine gitmemesi için uyarılmış ve halk evlerine gitmemiştir. Bunun üzerine Sovyet askerleri halkın üzerine ateş açmıştır. 19 Ocak'ta Azerbaycan Sovyeti radyosu KGB tarafından bombalanmış ve halkın bilgi sahibi olması önlenmeye

³⁰ Tahirzade, **age**, s.56

³¹ Tahirzade, **age**, s. 267.

³² **AHC'nin Programı**, 1989, s. 1.

³³ Cafersoy, **age**, s. 17.

³⁴ Cafersoy, **age** s. 18.

çalışılmıştır. Sonuç olarak 131 kişi ölmüş ve pek çok kişi yaralanmıştır. Sovyet ordusunun Bakü'ye giriş sebebi konusunda çeşitli açıklamalar yapıldıysa da, dönemin SSCB Savunma Bakanı Orgeneral Dimitri Yazov'un daha sonra "*İzvestiya*" gazetesine verdiği demeçte, ordunun Bakü'ye AHC kurumlarını dağıtmak amacıyla girdiğini açıklamış olması, Moskova'nın o dönemdeki niyeti konusunda önemli bir işarettir. 20 Ocak katliamının ardından, AHC liderleri Tofig Gasımov, Vurgun Eyubov, Necef Necefof ve milletvekilleri Anar ve Bahtiyar Vahabzade'nin çabaları ile 21-22 Ocak tarihlerinde olağanüstü toplanan Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti, olağanüstü hal uygulamasının durdurulması ve ordunun Bakü'den çıkarılmasını istedi.³⁵

1.3. Bağımsızlık Yolundaki Gelişmeler ve Azerbaycan

20 Ocak olayları Sovyet idaresinin bölge üzerindeki ipleri kaybetmek istememesinin en önemli sonucudur. Fakat bu eylemle Azerbaycan halkının gözünde meşruiyetini tamamen kaybetmiştir. Olaylar sırasında büyük katliamlar yaşanmış ve gönüllerde büyük yaralar açılmıştır. Günümüzde hala bu olayı Azerbaycan halkı üzüntü ve teessüfle anmakta ve Sovyet idaresinin yaptığı adaletsizliği lanetlenmektedir. Katliamda ölenlerin cenazesine 2 milyon kişinin katılması bu olayın Azerbaycan halkı nezdindeki önemini göstermektedir.

Halk arasında bu tepkiler sürerken, AHC muhalefetini sertleştirdi. Bunun için herkesi Komünist Parti üyeliğinden ayrılmaya davet ettiler.³⁶

AHC bu gibi atılımlarda bulunurken Azerbaycan'daki Komünist Parti Genel sekreteri Ayaz Mütellibov Rusya ile iyi geçinmek uğruna halkı karşısına alıyordu. Aydınlar ise gösterilerin yoğunlaştırılması taraftarıydılar. Bunun üzerine Yüksek Sovyet binasında 10 Mayıs'ta devlet yetkilileriyle, aydınların ve AHC liderlerinin katılımı ile yapılan toplantıda Danışma Kurulu ile 17 Mayıs'ta toplantısını yapıldı.³⁷ Gözaltında bulunanların serbest bırakılması, AHC'ye olan olumsuz tutumun değişmesi, olağanüstü halin geçersiz kılınması ve askere alınma konular görüşüldü. Ayrıca iktidar, Azadlıq gazetesinin basımına yeniden başlanmasına, AHC de Devlet Başkanlığı

³⁵ Cafersoy, *age*, s 12.

³⁶ Tahirzade, *age*, s. 62.

³⁷Tahirzade, *age*, s.63

kurumunun oluşturulmasına razı oldu.³⁸ Bu toplantının ardından 18 Mayıs'ta Mütellibov Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından Devlet Başkanı seçildi. Mütellibov iktidara geldikten sonra tamamen Sovyet yanlısı bir politika izleyerek AHC ile ilişkilerini hep mesafeli tutmuştur. O dönem itibariyle 250'ye yakın AHC'li hapisanede yatmaktaydı ve Ayaz Mütellibov tarafından belli bir süre sonra Azadlıq gazetesi yeniden kapatılmıştır.

Parlamento seçimleri öncesi artan gerginlik, olağanüstü hal sürerken Azerbaycan Yüksek Sovyet'i ve yerel Sovyetler için yapılan seçimlerde de kendisini gösterdi. Baskı ve sindirme operasyonu altında gerçekleştirilen seçimler sonucunda, "Demokratik Azerbaycan" grubunun 231 kişisinden 23'ü AHC'ye mensup olmakla birlikte 31'i meclise girebildi.³⁹

5 Şubat 1991'de ilk toplantısını yapan yeni parlamentoda mücadelesini "Demokratik Azerbaycan" bloğu çerçevesinde sürdüren muhalif milletvekillerinin ilk ciddi sınavı, yeni Birlik Anlaşmasının halk oyuna sunulması tartışmalarında yaşandı. Parlamentoda AHC, 7 Mart'ta yapılan görüşmelerde Birlik Anlaşmasının 17 Mart'ta Azerbaycan'da halk oylamasına sunulmasına karşı çıktı.⁴⁰ Karara karşı çıkan AHC 10 Mart'ta Birlik Anlaşmasına karşı çıkma ve halkı oylamayı boykot etmeye çağırma kararı aldı. 17 Mart'ta yapılan referandumda halkın yeni Birlik Anlaşmasını %95 oranında desteklediğini açıkladı. AHC'nin verilerine göre ise katılım oranı ancak %20 civarında idi.⁴¹

Referanduma Azerbaycan katılırken, Ermenistan'ın katılmak istememesi üzerine Sovyetler Ermenistan'ı cezalandırmak için Karabağ bölgesindeki Çaykend ve bazı köylerin Ermenilerden alınmasında Azerbaycan'a yardım etmiştir. Bu da Mütellibov ve yandaşları tarafından bir zafer gibi gösterilmiştir.⁴²

Mütellibov kazandığı nispi başarının getirdiği özgüvenle devlet başkanlığı seçimi yapılmasını istedi. Buna karşılık parlamentodaki muhalif "Bağımsız Azerbaycan" (eski adı Demokratik Azerbaycan) buna karşı çıktı. Muhalefetin karşı çıkmasına rağmen karar parlamentodan çıkarıldı.⁴³

³⁸ Tahirzade, **age**, s. 90.

³⁹ Tahirzade, **age**, s.64.

⁴⁰ *Birlik Anlaşması SSCB'yi daha yumuşak biçimde federasyon olarak yeniden yapılandırmaktı.*

⁴¹ Tahirzade, **age**, s. 167

⁴² Cafersoy, **age**, s. 29.

⁴³ Cafersoy, **age**, s. 30.

Siyasette ise Ebulfez Elçibey Sovyetlerin tükendiğini ve artık bağımsız Azerbaycan'dan bahsetmenin gerekliliğini dile getirmeye başlamıştı.⁴⁴

Moskova'da 1991 Ağustosunda gerçekleştirilen başarısız darbe girişiminde AHC darbecilere karşı olan Yeltsin'i desteklerken, Azerbaycan'daki komünist iktidar darbecileri destekleme kararı almıştır.

Darbe başarıyla geri püskürtülmesi sonrası Azerbaycan'da darbeye destek veren Mütellibov'a karşı gösteriler yaşanmış ve Azerbaycan hükümeti eleştirilmiştir. Bu eylemleri iktidarın baskıyla sindirmeye çalışması çatışmayı daha da şiddetlendirdi.⁴⁵

Halk sokaklara dökülmüş ve iktidarı köşeye sıkıştırmıştı.⁴⁶ Mütellibov taviz vermek durumunda kaldı. Komünist adlı gazetenin adı Halk Gezeti ve Lenin Meydanı adı Azadlıq Meydanı oldu, Lenin heykeli Azadlıq Meydanı'ndan kaldırıldı.

Muhalefet seçimlerin ertelenmesini istemesine rağmen bu gerçekleşmemiş ve Mütellibov başkan seçilmişti. Sokaklarda sürekli gösterilerin olması üzerine Mütellibov muhalefetle uzlaşma yolunu seçti. Buna göre karşılıklı bir yasma kurulu oluşturulacak, ulusal ordu kurulacak ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan edecekti.⁴⁷

Azerbaycan halkı da 15 Ekim 1991 bağımsızlık kararını onayladı.⁴⁸ 70 senelik Sovyet idaresi altından kurtulan hür Azerbaycan tarihinde tekrar yeni bir sayfa açılmıştır.

1.4. Ayaz Mütellibov Dönemi (1990-1992)

Azerbaycan'da olağanüstü halden sonra Azerbaycan Komünist Parti Genel sekreterliğine getirilen Ayaz Mütellibov daha sonra muhalefetin engellemelerine rağmen %99'a yakın oy alarak devlet başkanlığına geldi.⁴⁹

Bağımsızlığı AHC'nin ve halkın talebiyle deklare eden Ayaz Mütellibov, Rusya ilişkileri dış politikasında baş köşeye oturtmuş⁵⁰ ve Dağlık Karabağ meselesinde

⁴⁴ Cafersoy, **age**, s. 29.

⁴⁵ Tahirzade, **age**, s.67.

⁴⁶ Tahirzade **age**, s.67.

⁴⁷ Cafersoy, **age**, s. 70.

⁴⁸ Cafersoy, **age**, s.33.

⁴⁹ İsmail Mehmetov, , **Türk Kafkasında Siyasi Ve Etnik Yapı , Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, İstanbul, Ötüken Yayınları , 2009, s. 705.

⁵⁰ Musa Gasimov, "Rusya'nın Azerbaycan Politikası", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan, C:7, S:4, 2001-2002, s. 255.

Rusya'dan beklenti içine girmiştir. Rusya Azerbaycan için hiçbir zaman yardımda bulunmamış aynı zamanda Azerbaycan'ı hala kendi uydusu gibi görmüştür.

Azerbaycan bu dönemde Rusya ile İşbirliği Antlaşmaları yapmak istemiş ama Rusya ısrarla Azerbaycan'ı tanımamıştır. Bölge ülkeleri ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış fakat öncelik yine BDT'ye üye olmaya verilmiştir.⁵¹

AHC tam bağımsızlığı savunurken, iktidardakiler SSCB'nin yeniden canlandırılması olan BDT çerçevesinde kalma yanlısıydı. Mütellibov Rusya'dan yana olan biriydi ve Rusya'dan habersiz herhangi bir işe girmek istemiyordu. Mütellibov Rusya ile anlaşarak BDT'ye üyeliği kabul etti ancak mecliste muhalefetin ağır eleştirilerine uğrayarak bu anlaşmayı iptal etmek zorunda kaldı.⁵²

Türkiye ise Azerbaycan'ın bu birliğe üye olmaya çalışmasını istemiyordu fakat o dönem itibariyle bunu engelleyecek ne ekonomik ne de askeri gücü vardı.

Azerbaycan Savunma Bakanlığı Eylül 1991'de Dağlık Karabağ savaşından dolayı ulusal ordu kurma yönünde karar aldı fakat Müttalibov AHC'lilerin orduda güçlenmesini istemediğinden bu girişime soğuk yaklaşıyordu. Bu dönemde Azerbaycan Ermenistan karşısında büyük kayıplar vermişti. Azerbaycan-Ermenistan Savaşı sürerken Türkiye'de bazı milliyetçi çevreler olan bitene kayıtsız kalmadılar özellikle Kars ve Nevşehir'de Ermenistan aleyhine pek çok miting düzenlenmiştir.⁵³ Azerbaycan'ın Karabağ Savaşı'nda belki de en trajik olayların yaşandığı yer Hocalıdır. Hocalı jeo-politik konumu itibariyle de önemlidir zira buranın kaybedilmesi Şuşa dışındaki bütün Karabağ'ın kaybedilmesi demektir. Fakat Rus 366. Alayının da desteği ile burası ele geçirilmiş sonrada kadın ve çocuk demeden katliam yapılmıştır. Resmi rakamlara göre 613 kişi öldürülmüş. Katledilenlerin 83'ü çocuk, 106'sı kadındır. 125 kişi ise rehin alınmıştır. Bölgede cesetler üzerinde yapılan araştırmalarda Ermenilerin cesetlerin burun, göz ve kulakları oyduğu, kestiği tespit edilmiştir.⁵⁴ Hocalı trajedisi sonrası Mütellibov istifa etmek zorunda kaldı. Bu istifanın arkasında ise AHC cephesinin baskıları etkili olmuştur. Mütellibov vekaleten görevi Yakup Memmedov'a bırakmıştır. Memmedov ise Mütellibov'a oranla Rusya'ya mesafeli yaklaşmış ve BDT toplantılarına katılmamıştır.

⁵¹ Cemal Celil Karaman, **Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 15.

⁵² Karaman, **age**, s. 15.

⁵³ Cem Oğuz, **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri Ve Ermenistan Faktörü**, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri Ve Protokoller**, İstanbul, YT yayınları, 2010, s.87.

⁵⁴ Karaman, **age**, s. 17.

Azerbaycan savaş ile uğraşırken Türkiye o dönem Azerbaycan'a yeterli desteği verememiş ve bundan cesaret kazanan Ermenistan daha da saldırganlaşmıştır. Fakat şunu belirtmekte fayda var ki, bu savaş daha çok Rusya-Türkiye çekişmesi şeklinde tezahür etmiş ve bu savaşı Rusya sayesinde Ermenistan kazanmıştır.

O dönem cumhurbaşkanı olan Turgut Özal, Karabağ konusunda daha pro-aktif bir politika izleme taraftarı iken başbakan olan Süleyman Demirel temkinli davranarak Rusya'yı kızdırmama taraftarı bir siyaset izlemiştir. BDT başkomutan şapaşnikov'un "Karabağ'da bir üçüncü dünya savaşı çıkar" tehdidi Türkiye'yi geri adım atmak zorunda bırakmıştır.

Türkiye, Azerbaycan bağımsız olduktan sonra Azerbaycan'ı bağımsız bir ülke olarak tanıyan ilk devlet olmuştur. Tarihsel, etnik ve kültürel birlikteliklerinin yanında stratejik olarak da iyi bir ortak olarak gören Türkiye, her zaman Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

Türkiye, Azerbaycan'da 1991 tarihinden sonra konsolosluk ve 1992'den sonra ise büyükelçilik düzeyinde ilişkiler kurmuştur. Bununla birlikte iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler giderek ivme kazandı. Aynı yılın Ağustos ayında ise Azerbaycan'ın yurtdışındaki ilk büyükelçiliği Türkiye'de açıldı.⁵⁵

Azerbaycan bağımsızlığını yeni kazandığı dönemde karşı karşıya kaldığı güçlüklerle başa çıkması için Türkiye'nin yardımına ihtiyacı vardı. Rusya, İran ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik emperyalist çıkarları Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine zarar vermiştir.⁵⁶

Mütellibov dönemi Rusya yanlısı politikaların izlendiği bir dönem olmuştur. Bunun yanında Türkiye ile de az da olsa ilişkiler kurulmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler 1992'den sonra hız kazanmıştır. Mütellibov Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmış fakat Azerbaycan meclisi bunu onaylamamıştır. Bunun en önemli sebebi Azerbaycan'daki iç politik kargaşa ve ülkenin Karabağ Savaşına odaklanmasıdır.⁵⁷

Azerbaycan ve Türkiye arasında eğitim konusunda mutabakata varılmış Türkiye tarafından Türkiye'de burslu öğrenci okutulması, alfabe basılması, uzman gönderilmesi ve eğitim yenilikleri konusunda anlaşmalar yapılmıştır.⁵⁸

⁵⁵ Selçuk, H. ,*Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo- Ekonomik Yapısı*, Ankara, TASAM Yayınları, 2004, s. 173.

⁵⁶ Aslıhan Akman, *Azerbaycan: Kadim Ülkenin Genç Ülkesi*, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2005, s. 88.

⁵⁷ Karaman, *age*, s. 19-20.

⁵⁸ *Milliyet*, 01.03.1992.

Türkiye, Azerbaycan'ın kuruluşundaki ilk yıllarında kendi gücü nispetinde maddi ve manevi yardım sunmaya çalışmıştır. Halkların 70 yıllık aradan sonra birbirlerini tanımaları noktasında gerekli çalışmalar yapılmak istenmiş hatta Azerbaycan konusunda bilimsel anlamda çalışmalar ve stratejik analizler ortaya konmuştur.

1.5. Ebulfez Elçibey Dönemi (1992-1993)

Hocalı olayından sonra Müttelibov istifa etmek zorunda kalmıştır. Şuşa'nın da düşmesiyle meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimleri gündeme gelmiştir. Bu durum üzerine Ebulfez Elçibey⁵⁹ başkanlığa adaylığını koydu. Aslında Elçibey iktidarın yeniden komünistlerin eline geçmesinden korktuğu için başkanlığa adaylığını koymuştur. 14 Mayıs'ta komünist rejimi savunanlar Mütellibov'u yeniden başkan ilan etti. Halk buna engel olmak için cumhurbaşkanlığa yürüdü ve Mütellibov ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Haziran'daki seçimi Ebulfez Elçibey kazandı ve Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı oldu.⁶⁰

Elçibey'in ailesinden Aqil Samedbeyli ile yapılan röportajımızda Elçibey'in yapmak istediklerini şöyle ifade etmiştir: *Elçibey, siyasi programını 1980'lerin sonundan itibaren açıklamıştı. Kendisi bağımsız, birleşik, demokratik ve hukuk devleti olan bir Azerbaycan devleti kurmak istiyordu. Karabağ sorununun ise BM ve AGİK ilkeleri doğrultusunda demokratik yöntemlerle çözülmesi taraftarıydı. Ekonomik sistem olarak da kapitalist sistem yerine tasanütçülüğü benimsemiş ve Azerbaycan'ın gelişmesinin önündeki en büyük engelin Karabağ sorunu olduğunu söylemiştir.*⁶¹

Elçibey döneminde Sovyetler döneminde kabul edilen Kril alfabesi terk edilmiş yerine Latin Alfabeti benimsenmiş ve Anayasaya resmi dil olarak Türk dilini koymuştur. Bunları yapmanın önündeki en büyük sebep; Azerbaycan'da Türklük bilincinin tekrardan oluşmasının sağlanmasıydı.

⁵⁹ *"Elçibey Kimdir: Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Nahçıvan'ın Keleki kasabasında doğdu. Asıl adı, Ebulfez Kadir Güloğlu Aliyev olan Elçibey, Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Elçibey, 1970'li yıllarda, eski SSCB topraklarına dahil olan Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etmeye başladı. 1976 yılında Sovyetler'e karşı propaganda yaptığı gerekçesiyle tutuklandı ve 1978 yılında şartlı olarak serbest bırakıldı. Ebulfez Elçibey, 1988-1989 yıllarında Azerbaycan halkına bağımsızlık mücadelesi yolunda öncülük ederek, halkından büyük destek gördü. 62 yaşında ölen Ebulfez Elçibey, iki çocuk babasıydı. <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=6> sitesine göre; Son Erişim Tarihi: 21.01.2017.*

⁶⁰ Hayati Aktaş, **Dağlık Karabağ Sorunu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 94.

⁶¹ **Röportaj Aqil Samedbeyli**, 10.09.2016

O dönem Azerbaycan'ın en büyük sorunların başında ulusal ordu kurulması meselesi geliyordu. Bunun eksikliği sonucunda Karabağ savaşında ard arda bozguna uğranılmıştı. 1992 Ağustosunda gönüllülerden oluşturulan ordunun sayısı 15 bini bulmuştu. Bu orduyu kurarken Sovyetlerden kalan Rus ve Ukraynalı askerlerde kullanılmıştı. Türkiye'nin de yardımıyla Azerbaycanlı subaylar Türkiye'nin askeri okullarında eğitilmiş ve bu askeri okullardan mezun olan Azerbaycanlı subaylar nitelikli birer subay olarak Azerbaycan'a geri dönmüştür. Elçibey, ülkedeki 80 bin Rus askerini çıkarmış ve Rus askeri tesislerini kapatmıştır.⁶²

Elçibey cumhurbaşkanı olduktan sonra Türkiye ile yoğun bir ilişkiye girmiş ve sık sık Atatürk hayranlığı ile Türkiye sevgisini dile getirmiştir. Elçibey Türkiye'nin ortaklığını kendileri için önemli olduğunu ve Türkiye zararına olacak hiçbir oluşumun içinde olmayacaklarını belirtmiştir. Elçibey, 1992'de 9 günlüğüne Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ardından Azerbaycan Büyükelçiliği Ankara'da açılmış ve ülkeler arasında çeşitli konularda (ticaret, ulaşım vb) anlaşmalar yapılmıştır.⁶³

Elçibey'in Pan-Türkçü politikaları Rusya'nın hoşuna gitmemiş ve Karabağ Savaşında kaybedilen topraklarının sayısının artması Azerbaycan halkında büyük hayal kırıklığına yol açmıştı. Rusçu olan Suret Hüseyinov, 4 Haziran 1993 tarihinde Gence şehrinde Elçibey ve ekibinin ülkeyi yönetemediğini iddia ederek ayaklanma çıkarmıştır. Rusya'da o dönem Primakov "Yakın Çevre Doktrini" ile Kafkasya'yı arka bahçesi olarak nitelendirmiş ve Suret Hüseyinov'a Azerbaycan topraklarını terk ederken merkezi hükümete eslim etmesi gereken silahları darbecilere vererek ayaklanmayı desteklemiştir. Bu olay Rusya'nın hala Kafkasya'da etkili bir manipülasyon kuvvetinin olduğunu göstermiştir.⁶⁴

İsyancıların Bakü'ye kadar gelmeleri Azerbaycan'daki diğer etnik unsurlarında hareketlenmelerine sebep olmuştur. Albay Ali İkrım Hummedov önderliğinde isyan eden Talişlar, Taliş Devletini kurduklarını ilan ettiler.⁶⁵ Bu olay tamamen bölge dışı aktörlerin etkisiyle oluşmuştu. Lezgiler ise özerk olmak istediklerini açıklamışlar ve hareketlerinin ismini ise "Samur Hareketi" olarak beyan etmişlerdir. Talişlar içinde

⁶² Ali Faik Demir, "Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası", Faruk Sönmezoğlu (der), **Türk Dış Politikasının Analizi**, DER Yayınları, İstanbul, 2004, s. 720.

⁶³ Araz Aslanlı, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yayınları Ankara 2005, s. 142-143.

⁶⁴ Ziya Onis, "Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence", **Middle East Review of International Affairs**, Vol.5, no.2 Summer 2001, s. 70.

⁶⁵ Yaşar Kalafat, "Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı", **Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)**, , C:7 S:1, İlkbahar 2001, s:226.

teşkilatlanmışlar ve bu hareket sonradan "Azerbaycan Halklarının Eşitliği" içinde yer almıştır. Bu olay Rusya'nın bölgede devam ettiğini kanıtlamıştır.⁶⁶

Türkiye ise Azerbaycan'da bu olaylar yaşanırken Elçibey'e yeterli desteği verememiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Elçibey'in yerine Haydar Aliyev'in gelmesini desteklediği için bu olaylar yaşanırken sadece diplomatik bir açıklamadan öteye bir eylemde bulunmamıştır. Bu ayaklanma sonunda Elçibey devlet başkanlığı görevini bırakarak Nahçıvan'ın Keleki köyüne gitmiş ve meclis başkanlığı görevini Haydar Aliyev'e bırakmıştır.

1.6. Ebulfez Elçibey Dönemi Rusya Federasyonu, Ermenistan Cumhuriyeti ve Türkiye ile Kurulan İlişkiler

1.6.1. Ebulfez Elçibey Dönemi Azerbaycan'ın Rusya ile İlişkileri

Rusya'nın Primakov Doktrinini ile bölgede hegemonya kurmak istemesi, bağımsızlıkçı milliyetçi olan Elçibey engeliyle karşı karşıya kalmıştı. Elçibey'in önderliğini yaptığı halk hareketi AHC ise Rusya'nın boyunduruğundan kurtulmak için kurulmuştu. Öncelik olarak Elçibey ve Rusya'nın çatışması kaçınılmazdı. Zira Elçibey sürekli tam bağımsızlıktan bahseden bir liderdi.

Azadlıq gazetesinin yorumuna göre; *"Elçibey iktidarının Rusya politikasının ilk unsurlarını Elçibey'in seçim programında görüyoruz. Programda eski SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan devletlerle ilişkilerde eşitlik ve karşılıklı yarar, sınırların ihlal edilmezliği ve iç işlerine karışmama ilkelerine dayanan geleneksel ekonomik ve kültürel ilişkilerin korunması ve geliştirilmesinin gerekli olduğu ifade edilmekteydi. SSCB'nin eski borç ve mülkiyetine varisliğin Azerbaycan'a da ait olduğu ve diğer varislerle bu konuların görüşülerek belirlenmesine katılma isteği dile getirilmekteydi. Programda ayrıca yabancı askeri güçlerin ülkeye yalnız Azerbaycan Cumhuriyeti*

⁶⁶ Baskın Oran (ed) **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt:2, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s:405.

hükümeti ile imzalanmış özel devletlerarası anlaşmalarla yerleştirilebileceği tespit edilmekteydi. Bu husus da Azerbaycan'daki Rus üslerinin durumuna ilişkindi."⁶⁷

Elçibey'in danışmanı ile yaptığımız röportajda Arif Acaroğlu Elçibey ile ilgili şu görüşlerde bulundu:⁶⁸ *"Ebülfez Elçibey AHC iktidarının dış politika amaçlarına ilişkin görüşlerini dile getirirken bunlar içerisinde esas amaç olarak Rusya'nın askeri ve siyasi etkinlik alanından kurtulmayı amaç olarak ortaya koymuştu. Bu çerçevede, AHC iktidarı askeri ve siyasi açıdan Rusya'dan kurtulma politikasını birkaç faktör aracılığı ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunlar Rus askerlerinin Azerbaycan'dan çıkartılması, Rusya'nın sürekli Azerbaycan'a baskı aracı olarak kullandığı Karabağ sorununu Rusya'nın tekelinden çıkararak AGİK arabuluculuğuna ağırlık vermek, Rusya'nın siyasi etki alanı Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üyeliği red etmek ve Rusya ile eşit haklara sahip bağımsız devlet olarak ekonomik ve politik ilişkiler oluşturmaktır. "*

Azerbaycan için bağımsızlık yolundaki en büyük engel Rus askerlerinin Azerbaycan'dan çıkarılmasıydı. Elçibey ise bu konuda Ruslara karşı ısrarcı davranmıştı. Rus ordusunun Azerbaycan'dan çıkarılması için başlangıçta 7 Ağustos'ta Rusya'da Azerbaycan Büyükelçisi ile Rusya'nın Azerbaycan Büyükelçisi ile arasındaki anlaşmayla Rusların iki yıl içinde Rus kuvvetlerinin silahlarının Azerbaycan merkezi hükümetine teslim edilmesi ve Rus askerlerinin Azerbaycan'ı tek etmesi yönünde anlaşılmıştır.⁶⁹

Rusya'nın 4. Ordusunun Azerbaycan'dan tamamen çıkarılması konusu 12-13 Ekim 1992 Elçibey-Yeltsin zirvesinde konuşulmuştur. Zirvede Elçibey Rus ordusunun tamamen çıkarılmasını savunurken ilk başta Yeltsin buna karşı çıkmıştır. Ancak Elçibey Azerbaycan halkının Rus ordusunu çıkaracağını dile getirmiş ve bunun üzerine Yeltsin yumuşamıştır. Elçibey'in bu tavrı sayesinde Rus ordusu 3-4 ay içerisinde Azerbaycan'dan çıkmıştır.⁷⁰

Rus askerlerinin zamanından önce ülkeyi terk etmelerinde birkaç sebep vardır. Bunlar: Rus askerlerine hizmet tazminatı ve yaşam boyu emeklilik verilmesi, Rusya'daki muhalefetten yardım alınması ve Rusların yeniden Azerbaycan'a geleceğini düşünmesidir. General Şerbak'ın ordusunun ayrılırken silahlarını Azerbaycan merkezi

⁶⁷ Azadlıq, 03.06.1992.

⁶⁸ Röportaj Arif Acaroğlu, 10.09.2016

⁶⁹ Azadlıq Qazeti, 13 08,1992

⁷⁰ Cafersoy, age s. 99.

hükümetine bırakması gerekirken silahları Rus yanlısı Suret Hüseyinov'a⁷¹ bırakmasını normal görmek elzem olacaktır.⁷² Böylece Rus ordusunun darbenin ardından tekrar ülkeye gelmesi mümkündür.

1.6.2. Rusya Federasyonu ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Eşit Devletler Statüsünde İlişki Kurulması

Elçibey iktidarının en önemli sorunlarından biri de Azerbaycan'ın Rusya tarafından eşit statüde bir devlet kabul ettirilmesi idi. Rusya yıllarca kendi hakimiyetinde yaşayan Azerbaycan'ı tanımayı kabul edememiş ve tanıdıktan sonra da üst perdeden Azerbaycan'a yaklaşmıştır. Azerbaycan defalarca Rusya ile işbirliği anlaşmaları yapmak istediklerini fakat Rusya'nın bunu onaylamadığını anlatmaya çalışmıştır.⁷³ Rusya devamlı olarak Azerbaycan'daki azınlıklara etnik ayrıcalıklar verilmesi ve Azerbaycan üzerinde hegemonya kurma çabaları Azerbaycan tarafından red edilmiştir.⁷⁴

12 Ekim 1992'de Elçibey'in Moskova ziyaretinde Azerbaycan ve Rusya arasında önemli bir anlaşma olmuştur. Azerbaycan ile Rusya arasında Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır. İkili anlaşmaya göre; iki devlet bağımsızlığa saygı gösterecek, iç işlerine müdahale etmeyecek, toprak bütünlüğü ve sınırlara saygı gösterecek, sert güç kullanmayacak ve uluslararası ilişkilerdeki anlaşmalara göre hareket edecek, insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin sorumluluklara uyma ve uluslararası normlar çerçevesinde ilişkilerini geliştirme sözünde bulunuyorlardı.⁷⁵ Halk gazetesi bu anlaşmaları ve ikili ilişkileri şöyle ifade etmiştir: *"Anlaşma beş yıllığına imzalanmıştı ve önceden yazılı bildirim ile beş sene*

⁷¹**Suret Hüseyinov;**

doğumu 12 Şubat 1959, Gence Karabağ Savaşı 'nda rol alan Azerbaycanlı komutan, Azerbaycan Başbakanı 1993 (1994), vatana ihanet suçuyla 1997- 2004 arasında hapis cezası almış siyasetçi. 1992-1993 yılları arasında Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na bağlı bir alayın komutanlığını yapmıştır. Demokratik seçimle başa gelmiş bir cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey 'e karşı 1993 yılında Gence'de isyan başlatmıştır. İç savaş çıkmasından endişe eden Elçibey görevinden ayrılmıştır. Cumhurbaşkanı koltuğuna Haydar Aliyev gelmiş ve Suret Hüseyinov 'u Başbakan atamıştır. 1995 senesinde vatana ihanetten yargılanmış ve müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından 2005 yılında affedilmiştir. https://www.turkcebilgi.com/suret_h%C3%BCseyinov **Son Erişim Tarihi:** 12.08.2017.

⁷² Adalet Tahirzade, **13 Saat Elçibey'le Yüzyüze**, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2001, s. 221.

⁷³ "Rusya Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Neden Tanımıyor?", **Ülfet**, 08.02.1992.

⁷⁴ "Rusya Sınır Kuvvetleri Neden Azerbaycan'da", **Azadlıq**, 13.08.1992.

⁷⁵ "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasında Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması", madde 1, **Azerbaycan Diplomasisi Dergisi**, 1993, No:1, s. 27.

daha uzatılabilecekti. Anlaşmanın ardından açıklama yapan Yeltsin ilişkilerin artık "ağabey-kardeş" şeklinde olmayacağını ve bunun geçmişte kaldığını belirtirken, Bu dönemde Elçibey anlaşmanın Rusya ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler bağlamında ilk gelişmeler olduğunu ifade etmiştir. Azerbaycan-Rusya ilişkilerindeki iyileşme, iki ülke parlamentoları arasındaki gelişmenin sağlanması için 14 Kasım 1992'de Rusya Federasyonu Yüksek Milletler Sovyeti Başkan Yardımcısı Ramazan Abdullatipov'un Bakü'ye gelişi ve iki parlamento arasında ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin protokolün imzalanması ile sürdü."⁷⁶

1.6.3. Ebulfez Elçibey Döneminde Karabağ Sorunu Ekseninde Ermenistan İle İlişkiler

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın en büyük problem Karabağ idi ve bu problem Azerbaycan'ı hem maddi hem de duygusal anlamda büyük çöküntüye uğrattıyordu. Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan aleyhine gelişmesi Azerbaycan'da hem moral olarak hem de ekonomik anlamda büyük yıkıma uğrattıyordu.

Azadlıq Gazetesi dönemin Karabağ sorununun çözümündeki Elçibey iktidarının dış politikasını şöyle ifade etmiştir: "Elçibey iktidarı dış politikada yönünü Batıya döndüğü için Karabağ probleminin çözümü de Batı kurumlarında aranmıştır."⁷⁷ Elçibey iktidara gelir gelmez Karabağ problemini tekrar AGİK'in gündemine taşımıştır. Roma toplantısında Karabağ probleminin çözümü için iki temel unsur ileri sürülmüştür.

Birincisi, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tartışılmazlığı, ikincisi, Azerbaycan'ın diğer etnik gruplara olduğu gibi Ermenilere de kültürel haklar tanıdığı ve ayrımcılık yapmadığı.

İki unsur her yerde temel ilkelere uygun olduğundan AGİK ülkeleri arasında olumlu görülmüştür. Azerbaycan'a yönelik olumlu yaklaşım, Helsinki'de düzenlenen toplantıda kendini göstermiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ile ilgili yaklaşım Ermenistan'a rağmen kabul görmüştür.⁷⁸

⁷⁶ "Parlement İlişkileri Güçleniyor", **Halk Gezeti**, 19.11.1992.

⁷⁷ **Azadlıq Qazeti**, 20.06.1991.

⁷⁸ Emin Arif Şihaliyev, **Ermeni Sorunu**, Ankara, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayını, 2002, s. 102.

Bu gayretlere rağmen Karabağ Savaşı başarısızlıkla seyir etmiş, Ermeniler olayı Karabağ'dan başka topraklara sıçratmış ve elde ettikleri yeni toprakların artık kendilerine ait olduğunu iddia ederek AGİK toplantılarına katılmak istemiştir. Azerbaycan dış politikada da Ermeniler karşısında bu işgalleri durduramamış ve uluslararası arenada sadece Türkiye'nin desteği ile bir şeyler yapmaya çalışmıştır.

Azerbaycan'ın ümit bağladığı AGİK, her iki ülke nezdinde barış girişiminde bulunmuş fakat sonuç elde edilememiştir. Eski AGİK Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli Bakü ve Erivan'ı ziyaret etmiş ve kendi barış planını taraflara sunmuştur. Bu tasarıya göre, Karabağ problemi aşamalı çözülecek ve bölgeye barış gücü yerleştirilecektir ayrıca nihai çözüm için taraflar Minsk konferansı için bir araya gelecektir. Ancak bu girişimler Ermenistan'ın sürekli uzlaşmaz tavrı sonucunda akim kalmıştır.⁷⁹

Batı'nın Karabağ Sorununda aktifleşmesi Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bu dönemde Rusya'nın desteklediği barış girişimi Kazakistan'dan gelmiştir. Rusya ile ilişkilere soğuk bakan Elçibey, teklifin Kazakistan'dan gelmesinden dolayı bu teklif ile ilgilenmiştir. Taraflar Almatı Bildirgesini imzalamış ancak Ermenistan'ın tutumu nedeniyle başarısız olmuştur. Bu girişimin başarısız olması üzerine Rusya araya girmiş ve taraflar Soçi'de bir araya gelmiştir. Bu girişim Ermenistan'ın Nahçıvan'a saldırması üzerine sonuç kalmıştır.⁸⁰

Elçibey'in umut bağladığı isimlerden biri de ABD'nin Minsk Grubu Roma görüşmeleri ve ABD heyet başkanı Maresca olmuştur. Karabağ ile ilgili Rusya ve ABD deklarasyon imzalamıştır fakat bu girişimlerin hiçbiri Azerbaycan için yararlı olmamıştır.

1.6.4. Ebulfez Elçibey Dönemi Azerbaycan Türkiye İlişkileri

Elçibey'in ideolojik olarak Pan-Türkçü olması Azerbaycan'ın politik tercihlerinde Türkiye'yi önplana koymasına sebep olmuştur. Sık sık Atatürk hayranlığını dile getiren Elçibey dış politikada Türkiye'ye dayanmış ve ekonomik, siyasi ve kültürel

⁷⁹ Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s 96.

⁸⁰ Oğuz, **age.**, s. 72.

anlamda değişik anlaşmalara imza atmıştır. İlk yurtdışı seyahatini de Türkiye'ye yapan Elçibey daha sonra Cumhuriyet Bayramı vesilesiyle Türkiye'de 9 gün kalmıştır. Türkiye'yi sıradan bir devlet olmaktan ziyade stratejik müttefik olarak gören Elçibey TBMM'deki konuşmasında dış politikasında Türkiye'nin yararına olmayan hiçbir işe girmeyeceklerini beyan etmiştir.⁸¹

Elçibey iktidarı döneminde ilişkilerin güçlendirilmesi yönündeki yeni girişimler Ağustos başında Azerbaycan Dışışleri Bakanı Tofiq Gasimov'un Ankara ziyareti sırasında gündeme gelmiştir. Ziyaret sırasında Gasimov, ülkesinin dış politikada merkez olarak Ankara'yı görmek istediğini belirterek, diğer ülkelerle diplomatik ilişkiler kurarken uzman eğitimi ve mali sorunlarda Türkiye'den yardım istemiştir. Ziyaret sırasında her iki ülkenin dışışleri bakanlıkları arasında işbirliği ve danışma toplantıları yapılmasına ilişkin anlaşma ve konsolosluk protokolü imzalanmış, Türkiye Dışışleri Bakanlığının diplomatik görevlilerin yetiştirilmesinde Azerbaycan'a yardımcı olması karara bağlanmıştır. Elçibey iktidarının Türkiye ile ilişkileri geliştirme çabası siyasi ve ekonomik alanlar dışında, eğitim alanına da taşınmış ve 19 Temmuz 1992'de YÖK'ün yardımı ile Azerbaycan'da Türkiye üniversitelerine giriş sınavları gerçekleştirilerek ilk etapta 929 öğrenci burslu olarak Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu sayıya ilaveten iki yüz öğrenci de askeri okullarda eğitim almak üzere Azerbaycan'dan Türkiye'ye gönderilmiştir. ⁸²

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin ekonomik alanda geliştirilmesi için vergi indirimleri sağlanmıştır. Azerbaycan'ın Türkiye'den 1992'de ithalatı 94 milyon dolar ve Türkiye'ye ihracatı 25,4 milyon dolar iken, bu rakamlar sırasıyla 1993'de ithalatı 68,2 milyon dolar ve ihracatı 33,9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.⁸³ Türkiye, Eximbank aracılığıyla Azerbaycan'a 300 milyon dolar vermesi konusunda anlaşılmış fakat bu kredi Elçibey iktidardan inene kadar verilmemiştir.⁸⁴

Elçibey Türkiye ile ilişkileri her alanda sürdürme yönünde girişimlerini sürdürürken, Batılı şirketlerle olan petrol anlaşmalarına Türkiye'yi de dahil etmek istemiştir.⁸⁵ Türkiye'nin Azerbaycan petrolü meselelerine dahil olması, Elçibey'in 5

⁸¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Cilt:4, Dönem:19, Yasama Yılı:1, 04/03/1992, s.588-594.

⁸² "Azerbaycan Dışışleri Bakanının Türkiye'ye İlk Ziyareti Sona Ermıştır" **Halk Gezeti**, 15.08.1992.

⁸³ "Azerbaycan Ülke Raporu", **TİKA**, s. 106.

⁸⁴ Mustafa Budak, "Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Meselesi ve Türkiye'nin Politikası", **Kafkas Araştırmaları**, C: II, İstanbul, 1996, s. 133.

⁸⁵ Baskın Oran, "Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Ocak-Haziran 1995, s. 276.

Aralık 1992 yılında Turgut Özal'a "Türkiye'yi petrol işine sokacağım, iki adamını Bakü'ye gönder" demesi ile atılmıştır.

1.6.5. Ebulfez Elçibey Döneminde Türkiye ile İlişkilerde Karabağ Sorunu

Azerbaycan'ın Karabağ sorununda daimi olarak yanında olan tek ülke Türkiye olmuştur. Sorunun ilk defa baş gösterdiği 1980'li yılların sonunda Türkiye, Sovyetler daha çökmediği için bu olayı Sovyetlerin iç meselesi olarak değerlendirmiş ve olaylara fazla karışmamıştır.⁸⁶ Türkiye bu dönemde Azerbaycan'ı uyararak sakin ve soğukkanlı davranmasını iletmiştir.⁸⁷ Türkiye'nin bu davranışı arabuluculuk yapmak istediği şeklinde algılansa da bunun böyle olmadığını kamuoyuyla paylaşmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan' da bunun üzerine sorunda her iki tarafında onayıyla arabuluculuk yapılabileceğini ifade etmiştir.⁸⁸

Türkiye olaylara yaklaşımında genelde Azerbaycan tarafı için uluslararası arenada lobi faaliyetleri yürütmüş ve büyük devletlerin desteğini kazanmaya çalışmıştır. Süleyman Demirel'in 11 Şubat 1992 tarihli ABD gezisinde ABD'yi Ermenistan'a destek vermemesi konusunda uyarması bunlardan biridir.⁸⁹ Hocalı Katliamı, Türkiye'de büyük bir tepki doğurmuş; Türkiye'deki iktidar katliamlar devam ederse olaylara müdahale edeceğini duyurmuştur. *"13 Mart'ta Demirel'in girişimleri ile ateşkes sağlanırken, ay sonunda Türkiye'nin aktif girişimleri ile AGİK⁹⁰ Helsinki zirvesinde Dağlık Karabağ'da barışın sağlanması için uluslararası Minsk Konferansı yapılması ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu on bir ülke tarafından Minsk Grubu oluşturulması kararı alınmıştır. Karabağ barış görüşmeleri AGİT çerçevesinde sürdürülürken, Türkiye'nin tutumu, bir an önce barışın sağlanması ve Dağlık Karabağ'da Azerbaycan*

⁸⁶ Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s.181

⁸⁷ Mustafa Budak, "Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Meselesi ve Türkiye'nin Politikası", **Kafkas Araştırmaları**, C: II, İstanbul, 1996, s. 133.

⁸⁸ Budak, **agm**, s.134.

⁸⁹ Taşkiran, **age**, s. 164.

⁹⁰ **AGİT NEDİR?GÖREVİ NEDİR?** Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı" (AGİK) adı altında 1970'li yılların başında soğuk savaş koşullarındaki Avrupa'nın bölünmüşlüğüne son verilmesi, güvenlik ve istikrarın sağlanması ve katılan devletler arasında bu amaca yönelik işbirliğinin geliştirilmesi düşüncesiyle kurulmuş teşkilattir. AGİT'de katılımcı olan 57 ülke vardır. Örgütün amacı güvenliğin üç boyutunda (siyasi-askeri, ekonomi-çevre ve insani) ilke, norm ve standartlar geliştirmekte, yükümlülüklerin uygulanma durumlarını izlemekte, esnek müzakere ve siyasi diyalog forumu teşkil etmekte, ayrıca katılımcı Devletlerin demokratikleşme, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı alanlarındaki çabalarına destek ve yardım işlevi görmektedir. <http://www.mynet.com/haber/guncel/agit-nedir-agitin-osce-yetkileri-gorev-ve-sorumluluklari-nelerdir-2996691-1> Son Erişim Tarihi: 12.08.2017.

egemenliğinin sağlanması biçiminde özetlenebilir. AGİT sürecinde dahil olan Türkiye Mayıs ayında Ermeni saldırılarının Nahçıvan ve Şuşa'da artması üzerine girişimlerini yoğunlaştırmış, ABD Başkanı Bush'un yardımıyla Nahçıvan'da ateşkes sağlanırken, Türkiye Şuşa için BM Güvenlik Konseyine başvurmuştur."⁹¹

Laçın'ın 17 Mayıs'ta kaybedilmesinden sonra Nahçıvan'a hücumların artması üzerine Haydar Aliyev Türkiye'den asker göndermesini istemiş, ancak Türkiye askeri yöntemi tercih etmediği gibi uluslar arası örgütlerle çalışma yolunda karar kılmıştır. Aynı günlerde Şapaşnikov "*Karabağ'a üçüncü taraf karışırsa, üçüncü dünya savaşı çıkar*" açıklamasını yaparak Türkiye'ye gözdağı vermeye çalışmıştır."⁹²

Bu dönemde zaman zaman Türkiye kendisi ile çelişkili politikalar geliştirmiştir. Bunlardan birincisi Ermenistan'a buğday satması ve ikincisi elektrik enerjisi satmasıdır. Bu politik tavrıla Türkiye Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu delmiştir. Bu gelişmelerle Azerbaycan-Türkiye ilişkileri bozulmuş ve Azerbaycan toplumunda hayal kırıklığına yol açmıştır. Hükümetin bu politikası Anavatan Partisi tarafından şiddetle eleştirilirken Türk toplumundan da büyük tenkitler gelmiştir. Bu tepkiler karşısında Demirel ve ekibi geri adım atmak zorunda kalmış ve anlaşma yürürlüğe konmamıştır.⁹³

1.6.6. Azerbaycan'da 4 Haziran Darbesi ve Türkiye

Türkiye 4 Haziran'daki darbede Elçibey'i desteklediğini belirtmiş, ancak bu diplomatik bir açıklama olarak kalmıştır. Türkiye darbe esnasında müdahale konusunda da etkisiz kalmıştır. Daha 7 Haziran 1993'de Türk Dışişleri Bakanlığı, isyan Gence sınırları dışına taşmadan diplomatik müdahale için "Eylem Planı" hazırlamış olmasına rağmen, Türkiye isyancıların Bakü'ye 70 km yaklaştığı 15 Haziran'a kadar hiç bir girişimde bulunmamıştır. Türkiye'nin bu kadar yavaş davranmasını birkaç nedenle bağlamak mümkündür. Birincisi, darbenin Rusya tarafından düzenlendiği açıktı ve darbe sırasında Türkiye'nin Azerbaycan politikasına, atak politika yürütmeyi savunan Turgut Özal'ın ölümü ile başından beri Azerbaycan konusunda ihtiyatlı davranarak Rusya ile karşı karşıya gelmemeğe çalışan Demirel'in yaklaşımı tamamen hakim

⁹¹ Oğuz, *age* s.54.

⁹² Tayfun Atmaca, *Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri*, Ankara, 1999, s. 93.

⁹³ Cafersoy, *age*, s. 130

olmuştur.⁹⁴ Bu bağlamda Rusya ile karşı karşıya gelinilmemeye çalışarak bir uluslararası kriz ortamının doğmasından kaçınılmıştır. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, "Azerbaycan'da Elçibey'in düşmesinde kendi suçlarının olmadığını" belirterek "Ne yani ikinci bir Kıbrıs mı yaratacaktık?" diye sormuştur.⁹⁵ Bunun dışında, Demirel başından beri Elçibey yönetiminin Türkiye ile stratejik ortaklık politikasına, Türkiye ile Rusya'yı çatıştıracakı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Demirel iktidarı döneminde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev⁹⁶'le ilişkilerini sağlamlaştırmış, NÖC'ün kredi alma hakkı olmamasına rağmen merkezi yönetimden bağımsız, Elçibey yönetimini tanımayarak Aliyev'e yüz milyon dolarlık kredi yardımı yapmıştır. Türkiye'nin Elçibey'e yeterli desteği vermemesinin bir başka nedeni de Elçibey iktidarı döneminde Cumhurbaşkanlığı Devlet Hukuk Dairesi Başkanlığı görevini yürütmüş Fazıl Gezenferoğlu'nun "Elçibey'in Türkçü söylemi Türkiye'deki milliyetçi akımı güçlendirerek iktidarda bulunan farklı siyasal çizgiye sahip siyaset adamlarını tedirgin etmiş, bu çevrelerde Azerbaycan için bir alternatif lider arayışı başlamış ve bu kişi de Haydar Aliyev olmuştur." düşüncesinde bulmak yeterlidir.⁹⁷

Elçibey'in devrilmesinde, Elçibey'in İran ve Rusya'yı karşısına alması Türkiye'deki bazı bürokratların hoşuna gitmemesi neden olarak gösterilebilir. Türk yöneticiler Azerbaycan'da Elçibey'e oranla daha yumuşak bir liderin gelmesini istiyorlardı. Zira Elçibey'in sert üslubu onlarında çıkarlarını zedeliyordu.

Elçibey'e yapılan darbeye istedikleri verilmeyen petrol şirketlerinin payını da inkar edemeyiz. Zira yapılan darbeye rol oynadığını BP gibi petrol şirketleri daha sonra hazırladıkları raporlarda itiraf etmiştir. Elçibey Hazar Havzasındaki petroleri Rusya'yı ve bazı petrol şirketlerini dışlayarak Türkiye'yi ön plana çıkarmış bu da Rusya'nın ve bazı tekellerin hoşuna gitmemiştir.⁹⁸

⁹⁴ Cafersoy, **age**, s. 36.

⁹⁵ Cengiz Çandar, "Azerbaycan veya 21.yüzyıl'a Elveda", **Sabah**, 22.06.1993.

⁹⁶ **Haydar Aliyev**, Azerbaycanlı (10 Mayıs 1923 – 12 Aralık 2003). "Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1950'de Azerbaycan KGB'nin önde gelen komite üyelerinden biri oldu, 1964-1967 arasında aynı kuruluşun başkan yardımcılığı, 1967-1969 arasında da tuğgeneral rütbesiyle başkanlığını yaptı. 1969'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi olarak politbüro aday üyeliğine seçildi. 1971'de Parti Merkez Komitesi birinci sekreteri oldu, aynı yıl SSCB Komünist Parti komite üyeliğine getirildi. 1976'da SSCB Meclis başkan yardımcılığında biri oldu. 1982'de SSCB Bakanlar Konseyi başkan birinci yardımcısı görevine getirildi. SSCB'nin dağılmasından sonra Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı seçildi (1991). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey'e karşı düzenlenen darbenin ardından yapılan seçimler sonucunda bu kez Azerbaycan cumhurbaşkanı seçildi (1993). 24 Haziran 1993 – 31 Ekim 2003 tarihleri arasında Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunmuştur. Yerine oğlu ve Yeni Azerbaycan Partisi başkanı İlham Aliyev gelmiştir." <http://www.nkfu.com/haydar-aliyev-kimdir/> **Son Erişim Tarihi:21.01.2017.**

⁹⁷ Cafersoy, **age**, s. 130

⁹⁸ Soner Yalçın, "Hedeffteki Cumhurbaşkanı", **Sözcü Gazetesi**, s. 7.

4 Haziran Darbesinin gerçekleşmesi ile Türkiye Azerbaycan'daki nüfuzunu ve çıkarını kaybetmiş, Elçibey'in yerine gelen Haydar Aliyev hem petrol ortaklıklarında Türkiye'yi bir süre dışlamış hem de Türkiye'nin Azerbaycan'daki etkinliğini pasifize etmiştir.

1.7. Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)

4 Haziran darbesiyle Elçibey tarafından ülkedeki karışıklığa son vermesi için meclis başkanlığına getirilen Haydar Aliyev 15 Haziran 1993'te Bakü'ye gelmiştir. Elçibey ise bir iç savaş çıkmasını engellemek amacıyla makamını bırakıp Nahçıvan'ın Keleki köyüne gitmiştir. Aliyev daha sonra nüfuzunu kullanarak bir referandumla devlet başkanı seçilmiştir.⁹⁹

Haydar Aliyev ile birlikte Azerbaycan'ın Batı'ya ve Türkiye'ye yaklaşımlarında farklılıklar olmuş, dış politikada Rusya'yı yatıştırma politikası izlenmiş ve Rus Luk-Oil firmasına Hazar havzasında %10 pay vererek Rusya'nın Karabağ konusunda Azerbaycan'a destek vermesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Batılı petrol şirketlerinin ülkedeki faaliyetleri durdurulmuş ve banka hesapları dondurulmuştur. Bu yeni yapılandırmada darbeci Suret Hüseyinov Başbakanlık görevine getirilmiş ve içerideki isyan sona erdirilmiştir. Bununla da yetinilmeyip Elçibey döneminde soğuk bakılan BDT'ye girilmek için başvurulmuş ve BDT'ye üye olunmuştur. Fakat bütün bu açılımlar Rusya'nın Ermenistan'a olan desteğini çekmemesi ile başarısız olmuştur. Azerbaycan bu dönemde Rusya'nın Yakın Çevre Doktrinini ilan etmesine tepki göstermiştir.¹⁰⁰

Elçibey döneminde Türkiye ile kurulan iyi ilişkiler Haydar Aliyev ile mesafeli bir hal alınca Türkiye bu durumdan endişelenmiştir. Haydar Aliyev bu endişeyi gidermek için Türkiye'ye çeşitli aralıklarla ziyaretler yapmıştır. Görüşmeler sonunda dönemin başbakanı Tansu Çiller Türkiye'nin her zaman Azerbaycan'ın yanında olduğunu ve işbirliği yapacağını belirtirken, Azerbaycan tarafı Azerbaycan Türklerinin Ruslarla kadim dostluğunun olduğunu ve bunun bozulmasına müsaade etmeyeceğini belirtmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ Cafersoy, **age**, s. 131.

¹⁰⁰ Akman, **age**, s. 78.

¹⁰¹ Karaman, **age**, s. 33.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Dağlık Karabağ konusunda büyük bir çaba göstermiştir. Azerbaycan kuvvetleri 1994'ün başlarından itibaren savaşta başarılı olmuş Kelbecer, Laçın, Laçın, Füzuli civarındaki 40 köyü geri almıştır.¹⁰²

Haydar Aliyev'in girişimleriyle AGİT Minsk Grubu ülkeleri pek çok görüşme olmuş fakat Ermenistan büyük devletler tarafından destek görmeye devam etmiş hatta Azerbaycan 2002 yılına kadar ABD tarafından silah satın alması yasaklı bir ülke konumuna düşürülmüştür.¹⁰³

Haydar Aliyev bu dönemde Azerbaycanlıların dış ülkelerde Ermeniler kadar güçlü bir diasporasının olmamasından yakınmıştır.¹⁰⁴

Bu dönemde Haydar Aliyev Ermenistan'ın haksız işgalini dünyaya duyurmak için ve destek almak için yoğun çabaya girmiş fakat Türkiye gibi onlara kayıtsız koşulsuz destekleyen bir devlet bulamamıştır.

Azerbaycan en büyük diplomatik zaferini 1996'da almış ve bazı ülkeleri kendilerine destek noktasında ikna edebilmiştir.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin iyi gittiği dönemde Azerbaycan'da Haydar Aliyev'e düzenlenen iki darbe girişimiyle ilişkiler tekrar bozulmuştur. Özellikle 1995'teki darbeye Türk mafyasıyla bağlantılı bazı milliyetçi grupların darbeye katılması Haydar Aliyev'in Türkiye'ye yaklaşımında temkinli olmaya itmiştir. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, o darbeyi Haydar Aliyev'e ihbar eden de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel idi.¹⁰⁵ Haydar Aliyev'e gerçekleştirilen bu eylemde Türkiye'den bazı kişilerin bulunması Türkiye-Azerbaycan arasındaki münasebetlerde güvensizliğin doğmasına sebep olmuştur.

Aliyev o dönemle ilgili manidar ifadeler kullanarak duygularını şöyle dile getirmiştir: *“Azerbaycan gülerse, Türkiye güler; Azerbaycan ağlarsa Türkiye de ağlar”*¹⁰⁶

Haydar Aliyev bu dönemde Azerbaycan'ı kalkındırmak için büyük bir atılım gerçekleştirmiş ve petrol şirketleriyle anlaşmalar yapmış, eskiden kalan altyapıyı

¹⁰² Aktaş, **age** , s. 96

¹⁰³ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkasında Siyasi Ve Etnik Yapı , Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi** , İstanbul, Ötüken Yayınları , 2009, s. 725.

¹⁰⁴ Hasan Bozalganlı, , **Şah- Mat : Azerbaycan Gerçeği** , Elips Yayınları, İstanbul , 2005, s. 75.

¹⁰⁵ G.M., Winrow, Der: Makovsky A. , Sayar S. , **Türkiye'nin Yeni Dünyası Orta Asya Ve Trans- Kafkasya Politikası, Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri** , Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, s. 165.

¹⁰⁶ İrfan Ülkü, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan** ,Ankara, Doğan Kitapçılık, Mart 2000, s. 262.

yeniden organize ederek Asrın Anlaşması denen boru hattı projesini uygulamaya geçirmek için uğraşmıştır.¹⁰⁷

Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri konularda pek çok anlaşma imzalanmış ve Haziran 1996'da askeri işbirliği ve eğitim anlaşması kabul edilmiştir. Ocak 2000'de Türkiye'ye gelen Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev iki ülke arasında savunma alanında bazı anlaşmalar yapılabileceğini belirtmesi ikili ülkelerin ne derece geliştiğini bize göstermektedir. Bu anlaşmaların sonucunda Türkiye'nin Azerbaycan'a 3 milyon dolar vermesi kararlaştırıldı.¹⁰⁸

2003'teki seçimlere Haydar Aliyev sağlık sorunlarından dolayı katılmayacağını açıklamış yerine oğlu İlham Aliyev'i geçmiştir.

1.7.1. Haydar Aliyev Döneminde Türkiye-Azerbaycan Münasebeti

Azerbaycan-Türkiye münasebeti Haydar Aliyev dönemine kadar belli bir aşamaya gelmişti. Ayaz Mütellibov döneminde ilişkilerin kurulduğu, Elçibey döneminde geliştirildiği ve Haydar Aliyev döneminde ise bunun sonuçlarının görüldüğü bir dönem olarak üçe ayırabiliriz.

Türkiye, 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını deklare eden Azerbaycan'ı uluslararası düzeyde bağımsız olduğunu tanıyan ilk devlet olmuştur. Türkiye, 1991'de konsolosluk ve 1992'de büyükelçilik açmıştır Azerbaycan'da. 1991'de Mütellibov iktidarı iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulması konusunda karar vermiştir.¹⁰⁹

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde en büyük temasların olduğu dönem, Elçibey'in iktidara gelmesiyle yaşanmıştır. Kendisini Türk milliyetçisi olarak nitelendiren Ebulfeyz Elçibey Türkiye olan ilişkilerinde Türkiye'yi her zaman Azerbaycan'ın dış politikasının baş köşesine oturtmuştur. 4 Haziran'da Elçibey'e yapılan emperyalist darbe girişimiyle cumhurbaşkanlığından uzaklaştırılmıştır.¹¹⁰ Türkiye ise bu darbeye sessiz kalmayı tercih etmiştir.

¹⁰⁷ Karaman, *age*, s. 37.

¹⁰⁸ İdris Bal, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara, Nobel Akademik Yayınları, s. 388.

¹⁰⁹ "Azerbaycan-Türkiye: Diplomatik İlişkiler Tekrar Kuruldu", **Halk Gezeti**, 15 Ocak 1992.

¹¹⁰ Soner Yalçın, "Hedefteki Cumhurbaşkanı", **Sözcü Gazetesi**, s. 7.

Bu dönemde Azerbaycan ve Türkiye münasebetleri şu başlıklar ile incelemeye tabi tutulacaktır:

- a) Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Politik İlişkiler;
- b) Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Enerji Meselesi;
- c) Türkiye-Azerbaycan Arasındaki İktisadi ve Sosyal İlişkiler;
- d) Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Ordu ile ilgili İlişkiler;

1.7.1.1. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Politik İlişkiler

Haydar Aliyev döneminde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini değerlendirebilmek için o dönemin şartlarını ve Rusya'nın Azerbaycan'a yaklaşımından bahsetmekte fayda vardır. Elçibey döneminde izlenen Batı yanlısı siyaset Rusya'nın tepkisini çekmiş ve Elçibey'e yapılan darbeye bunun için yapılmıştır. Aliyev döneminde dış politikada üç farklı yaklaşım vardı. Birncisi, Rusya'yı yatıştırma politikası, ikincisi Rusya'nın kabul edilebilecek çıkarlarını karşılama, üçüncüsü ise bu siyasetin başarısız olmasıyla birlikte Batı ve Türkiye ile iletişime geçmedir. Batı'ya yaklaşma politikasının ilk örneği Aliyev'in 1994'te Türkiye'yi ziyareti olmuştur.¹¹¹

Aliyev dönemi Azerbaycan için Elçibey döneminden dolayı Azerbaycan'a kızgın olan Rusya'yı yatıştırmak ve Karabağ sorununda desteğini almak yatmaktadır.¹¹² Haydar Aliyev iktidarı, 23 Haziran 1993'de Batılı şirketlerin banka hesaplarının bloke edildiğini ve bu şirketlerin faaliyet yapamayacağını açıklamıştır. Aliyev bunun üzerine Rusya'ya gitti. Bu ziyarette Aliyev dış politika anlayışlarının değiştiğini ve Rusya ile işbirliği yapmak istediklerini hatta BDT'ye gireceklerini Yeltsin'e ilettili.¹¹³ Bu politika bir nebze fayda görmüş ve Gence'deki Suret Hüseyinov'un isyanı sonlandırılmış, Talış-Mugan Cumhuriyeti bastırılmış ve liderleri cezaevine gönderilmiştir. Ancak Azerbaycan'ın tüm iyi niyetine rağmen Rusya Ermenistan'ı desteklemekten

¹¹¹ İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 141-142.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nazım Cafersoy, **Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Yayınları, Ankara, 2000, s. 12.

¹¹³ Nesib Nesibli, "Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması", **Stratejik Analiz**, C: 1, S: 4, Ağustos 2000, s. 65.

vazgeçmemiştir. 1993'te 6 bölgenin de Ermeni militanlarca işgal edilmesi Haydar Aliyev'i başka destekler aramaya itmiş ve Rusya'dan beklediğini alamamıştır. ¹¹⁴

Rusya'dan umduğu desteği alamayan Haydar Aliyev Batı ve Türkiye ile ilişkiye geçmiş ve kendi gücüyle Ermenistan'a saldırmış ve nispi başarılar kazanmıştır.¹¹⁵ Bu ziyaret Aliyev'in Rusya'ya yaklaşma politikasının sona erdiğinin tescili idi ve Türkiye'nin desteğinin ne kadar önemli olduğunu anlamasıydı. Haydar Aliyev Türkiye'ye iki günlük bir ziyaret sonrasında 10 yıllık siyasi, askeri, kültürel ve bilimsel işbirliği ile ilgili anlaşmalar imzalamıştır. Yapılan anlaşmada taraflardan birisine saldırı olması durumunda diğer taraf gerekli tedbirleri alması ve savunma için gerekeni yapması hükmü yer aldı. 1995'te Süleyman Demirel Bakü'yü ziyaret etti. Bakü'de açıklama yapan Demirel, Türkiye ve Azerbaycan'ın kardeş olduğunu ve dostluğun sonuna kadar devam edeceğini belirtmiştir.¹¹⁶ İki taraf arasındaki karşılıklı ziyaretler devam etmiş 1996'da Mesut Yılmaz Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliğinin devam edileceği açıklanmıştır.¹¹⁷

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki yakınlaşmalar devam ederken ikili görüşmelere bazen Gürcistan devlet başkanı Şevardnadze'de katılmakta ve Kafkasya'nın sorunları konuşulmaktaydı. ¹¹⁸

Tamamen politika değiştiren Haydar Aliyev 13 Mart 2000'de Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Mecliste konuşan Aliyev, Türkiye'nin Azerbaycan için değil aynı zamanda Türk ülkeleri içinde önemli olduğunu belirten bir konuşma yapmıştır.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki resmi ziyaretlerden birini de dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer¹¹⁹ gerçekleştirmiş ve Türkiye'nin Azerbaycan'a ne derece önem verdiğini sembolik de olsa kanıtlamıştır.¹²⁰

¹¹⁴ Hesenov, **age**, s. 142.

¹¹⁵ Hesenov, **age**, s. 143.

¹¹⁶ **Azerbaycan**, 8.12. 1995.

¹¹⁷ **Hürriyet** (Türkiye), 15.04.1995.

¹¹⁸ **Sabah**, 29 Nisan 1998.

¹¹⁹ **Ahmet Necdet Sezer**: 13 Eylül 1941 tarihinde Afyon'da doğdu. 1958 yılında Afyon Lisesinden, 1962'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Ankara Hakim adayı olarak göreve başladı. Sırasıyla; Dicle Yerköy Hâkimlikleri ve Yargıtay Tetkik Hâkimliği görevlerinde bulundu. Medeni Hukuk alanında 1977-1978'de Ankara Hukuk Fakültesinde yüksek lisans (master) öğrenimini yaptı. 07.03.1983 tarihinde Yargıtay üyeliğine seçildi. Yargıtay 2. Hukuk Dairesi üyesi iken Yargıtay Genel Kurulu'nca belirlenen üç aday arasından Cumhurbaşkanı tarafından 27.09.1988 tarihinde Anayasa Mahkemesi asıl üyeliğine atandı. 6 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi Başkanı seçildi. 5 Mayıs 2000 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olarak seçildi ve 16 Mayıs 2000 tarihinde görevine başladı. 1964 yılında Semra Hanım'la evlenen Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer üç çocuk babasıdır. <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=253> **Son Erişim Tarihi**: 11.08.2017

¹²⁰ İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)**, s. 148.

1.7.1.2. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Enerji Meselesi

İki ülke arasındaki ilişkilerin en önemli boyutunu oluşturan Hazar bölgesindeki enerji kaynakları konusunda Elçibey döneminde önemli aşamalar kaydedilse de 4 Haziran darbesiyle bu ilerlemeler sekteye uğramış fakat bu dönem fazla sürmeden Haydar Aliyev Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesine Türkiye'yi de dahil etmiştir. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)'nın da yer aldığı "*Yüzyılın Projesi*"nde TPAO ilk başta %1,75 ile bu anlaşmada yer alırken daha sonra bu pay %5 daha eklenerek %6,75 olarak belirlendi.¹²¹ Bu payın Elçibey döneminde %50 olarak belirlendiğini söylemek gerekirse Türkiye adına ne kadar başarılı bir proje olduğunu söylemek tartışmalı bir konu haline alabilir.

Azeri-Çirak-Güneşli enerji kaynaklarının işletilmesi konusunda oluşturulmuş AIOC şirketi 1995'de yaptığı bir görüşmede bölgedeki petrolün uluslararası pazara ulaştırılması konusunda üç seçenek sunmuştur. Bakü-Supsa, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Ceyhan. Erken petrolün ulaştırılmasında Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossiysk seçeneği tercih edilirken ana ihrac hattında Bakü-Ceyhan hattının işletilmesi yönünde karar verilmiştir. Hat 2006'da faal olarak işlemeye başlamıştır.¹²²

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesinin temeli 18 Eylül 2002'de atılmış¹²³

Ayrıca Türkiye bu bölgede başka projelere de dahil olmuş Şahdeniz projesinde %9, Kürdaşı'nda %5 ve Alev'de %10 paya sahip olmuştur.¹²⁴

Türkiye gelişmekte olan bir ülke olduğu için enerjiye olan ihtiyacı daha da artmaktadır ve yakın zamanda bu ihtiyaç 3 kat daha fazla olacağı analistlerce belirtilmektedir.¹²⁵

¹²¹ www.caspenenergy.com/framer.html

¹²² www.caspenenergy.com

¹²³ **Halk Gezeti**, 19 Eylül 2002.

¹²⁴ Öner Kabasakal, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri", **Avrasya Etüdüleri**, Bağımsızlığın 10 Yılında Türk Cumhuriyetleri Özel Sayısı, Yaz 2001, s. 49.

¹²⁵ *Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev onuruna verdikleri akşam yemeğinde yaptıkları konuşma*, <http://www.cankaya.gov.tr/KONUSMALAR/12.03.2001-153.html>

1.7.1.3. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki İktisadi ve Sosyal İlişkiler

Azerbaycan ile Türkiye arasında Azerbaycan'ın bağımsızlığından bu yana 150 civarında işbirliği, anlaşma ve protokol imzalanmış ve bu anlaşmaların büyük çoğunluğu işlerlik kazanmamıştır.¹²⁶ Bu anlaşmalardan bazıları şunlardır: 1 Kasım 1992 tarihli “Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması”, 31 Temmuz 1996 tarihinden itibaren yürürlüğe giren “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma” ve 1 Ocak 1998 tarihinden itibaren yürürlüğe “Türkiye ile Azerbaycan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması” özellikle ikili iktisadi ilişkiler açısından önemli olmuştur. İkili ekonomik ilişkiler açısından önemli bir yapı olan Karma Ekonomik Komisyonu (KEK) Birinci Dönem Toplantısı 25 Şubat 1997 tarihinde gerçekleştirilmiş ve ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar alınmıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı ikinci toplantı uzun süre gerçekleştirilememiştir. 29 Mart 2001 tarihinde gerçekleştirilen ikinci toplantı basına da yansıyan karşılıklı restleşmelerle oldukça gergin bir havada geçmiştir.¹²⁷

Bütün bunlara rağmen Türkiye ve Azerbaycan dış ticaretlerinde birbirleri için önemli partner olmuştur.

Tablo. Türkiye'nin Azerbaycan İhracatı ve İthalatı¹²⁸

	1992	1995	1997	1998	1999	2000	2002
İhracat	102.700	161.300	319.696	327.158	248.075	229.700	222.736
İthalat	35.000	21.800	58.263	50.340	44.004	95.600	59.298
Hacim	137.700	183.100	377.959	377.498	292.079	325.300	282.034

¹²⁶ Sinan Oğan, “Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri, *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel*, C: 7, S:1, Ankara, İlkbahar 2000, s. 75.

¹²⁷ Hesenov, *age*, s. 157.

¹²⁸ Bu bilgiler T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerine dayanmaktadır. Kaynak <http://www.dtm.gov.tr>

Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı 2000 yılında 1999'a göre %117,2 oranında artmıştır. 2001 yılında ise ithalat daralma göstermiş ve %18,4 küçülmüştür. 2002 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı %1 oranında daralmış, Azerbaycan'dan ithalatı %24 oranında azalmıştır.¹²⁹

Haydar Aliyev dönemindeki Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Elçibey dönemine kıyasla problemlili olmuştur. Elçibey döneminde ikili ilişkilerde iki ülke hem iç hem dış siyasette birbirlerine her ortamda destek olmaya çalışmıştır. Fakat Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Azerbaycan daha çok denge siyaseti izlemiştir. Hem Rusya'yı hem de Batı'yı kaybetmemeye çalışan politikası Azerbaycan'ı stratejik ortaklıktan ziyade ortak çıkarlara dayalı siyaset izleyen bir ülke haline getirmiştir.

"Türkiye'nin kendi öğretim kurumlarında Azerbaycan'a kontenjan tanımakla sınırlı kalmamıştır. Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı 24 Ocak 1994'de Bakü Türk Anadolu Lisesini ve 21 Temmuz 1994'de Bakü Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi hizmete girmiş ve bugün de faaliyetini sürdürmektedir. Büyük Öğrenci Projesi kapsamında diğer Türkiye Cumhuriyetlerinden olduğu gibi Azerbaycan'dan da Türkiye'ye lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi amacıyla öğrenci gitmektedir. Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim almak üzere giden öğrencilerin %11'i Azerbaycanlıdır."¹³⁰Azerbaycan'daki liselerin tamirat, ders kitaplarının karşılanması, demirbaş alımı gibi giderlerinin karşılanması amacıyla Türkiye 1993-2001 yılları arasında 102.570 dolar yardımda bulunmuştur. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Yine Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Bakü Türk Lisesi, hem Azerbaycanlı öğrencilere hem de Azerbaycan'da yaşayan Türkiyeli öğrencilere eğitim vermektedir. Azerbaycan'da Türk özel girişimi tarafından bir üniversite (1995'de Kafkas Üniversitesi), iki fakülte (1991'de Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve 1992'de İlahiyat Fakültesi), toplam 14 lise, 1 ilkokul açılmıştır."¹³¹

¹²⁹ Hesenov, *age*, s. 157.

¹³⁰ Hasan Selçuk, *Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul, Tasam Yayınları,2004, s.178; Hesenov, *age*, s. 157.

¹³¹ Hasan Selçuk, *age*, s.178; İlham Hesenov, *age*, s. 157.

1.7.1.4. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Ordu ile İlgili İlişkiler

İki ülke arasındaki askeri ilişkiler ilk defa 1992'de Ayaz Mütellibov'un basın toplantısında bir gazetecinin sorduğu soruyla gündeme gelmiştir. Mütellibov acilen bir ordunun kurulması gerektiğini ve bu konuda Türkiye ile temas halinde olduklarını söyledi. Ancak bu söylem eyleme geçmemiştir. İlk önemli ilişkiler ise bu konuda, Elçibey dönemiyle olmuş fakat fiiliyatta bu demeç laftan öteye gitmemiş ve gerçekleşmemiştir. Ardından 3 Kasım 1992'de Türkiye'de temaslarını sürdürürken Azerbaycan Devlet Başkanı Elçibey iki ülke arasında askeri alanda işbirliğini geliştireceğini ifade etti. Elçibey iktidarı döneminde Azerbaycanlı subayların eğitilmesi konusunda Türk askerlerinden yardım alınmıştır. Ayrıca iki yüz öğrenci Türkiye'deki askeri okullarda eğitime tabi tutulmuştur.¹³²

Askeri meselelerdeki ilişkinin artması Haydar Aliyev ile daha da artmıştır. Türkiye Genelkurmay Başkanı Doğan Güneş ilişkilerin kurulması için Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Askeri ilişkilerle ilgili anlaşmalar imzalanmıştır.¹³³

Bütün iyi ilişkilere rağmen, bu dönemde iki ülke arasında kapsamlı askeri işbirliğini önceleyen politik ve askeri anlaşma imzalanmamıştır. Askeri ilişkiler Azerbaycan subaylarının Türk askeri okullarında eğitimi ve Kosova'daki Barış Gücü'nde görev yapan Azerbaycan taburunun finanse edilmesi ile sınırlı gözükmektedir. İkili ilişkilerdeki askeri ilişkilerde 1999 yılının başlarından itibaren yeni bir dönemece girmiş bulunmaktadır. Bu dönemin başlaması Azerbaycan Devlet Başkanının Dış Politika Danışmanı Vefa Guluzade'nin "Azerbaycan'ın kendi güvenliğini sağlayabilmesi için Batı ile askeri işbirliği yapması gerektiğini ve bu kapsamda Türkiye'deki İncirlik NATO üssünü Abşeron Yarımadasına taşıması" önerisinin ardından ivme kazanmıştır. Her iki ülkenin resimleri Rusya'ya faktörü nedeniyle bu öneriye ilk başta mesafeli tavır sergileseler de, Ocak 2000'den itibaren giderek daha fazla resmi yetkili bu olasılığa dikkat yetirmeye başladı. Ocak 2000'da Ankara'yı ziyaret eden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev "*Bakü ve Ankara arasında askeri ittifak anlaşması imzalanabileceğini*" belirtti. Şubat 2000'de Türkiye

¹³² Hesenov, *age*, s. 154.

¹³³ Hesenov, *age*, s. 154.

Genelkurmay Başkanlığı Lojistik Kuvvetler Komutanı Korgeneral İbrahim Tülün ve Kara Kuvvetleri Lojistik Destek Komutanlığı Orhan Tiryak Bakü'yü ziyaret ederek görüşmelerde bulundu.¹³⁴

Savunma Bakanı Sefer Ebiyev'in daveti ile Bakü'de temaslarda bulunan Türkiye Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, 17 Haziran 2000'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Sefer Ebiyev'le bir arayla gelerek Azerbaycan Silâhlı Kuvvetleri'nin gelişmesine yönelik projeler üzerinde fikir alışverişinde bulundu.¹³⁵ Ayrıca Türkiye, Azerbaycan'a karşılıksız iki tane gemi vermiştir.

Savunma Bakanı Sefer Ebiyev Tümgeneral Şerafeddin Telyaza'nın başkanlığındaki heyetle görüşmeler yaptı. Ebiyev iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinden bahsettikten sonra "Azerbaycan hükümeti ile Türkiye hükümeti Arasında Karşılıksız Askeri Yardım" protokolü ve "Azerbaycan Savunma Bakanlığı ve ile Türkiye Genelkurmay Başkanlığı arasında Mali Yardımı" protokol kabul edilmiştir.¹³⁶ Türkiye ile Azerbaycan arasındaki anlaşmalar ile Türkiye Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine 3 milyon dolar vereceğini taahhüt etmiştir. Bugün ise Türkiye-Azerbaycan'ın askeri ilişkileri gayet güçlenerek devam etmektedir.

1.8. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Devlet Başkanı Haydar Aliyev Arasındaki İlişkiler

Süleyman Demirel Azerbaycan'daki gelişmeleri yakından takip eden biriydi. Süleyman Demirel'e göre Elçibey ile Azerbaycan sorunlarını aşamayacaktı ve bunun için Azerbaycan'a daha realist ve büyük güçleri küstürmeyecek birisi gelmeliydi. Bu kişi: Haydar Aliyevdi. Turgut Özal ise Demirel'in aksine Rusya karşıtı olmasından dolayı Elçibey'i desteklemişti. Bu yüzden Turgut Özal Elçibeyci, Demirel ise Aliyevciydi.¹³⁷

Aliyev ile Süleyman Demirel ilişkisi bağımsızlıktan sonra yoğunlaşmış ve Demirel Aliyev'e Azerbaycan'ın başına geçmesini teklif etmiştir. 1993'te cumhurbaşkanı

¹³⁴ Hesenov, *age*, s. 154-155.

¹³⁵ Anadolu Ajansı, 17.7.2000.

¹³⁶ <http://bizimasr.media-az.com/xeb.html> 01.08.2016..

¹³⁷ Hurç, *age*, s. 78.

olan Haydar Aliyev Demirel'i yanıltmamış ve tam da Demirel istediği gibi büyük güçleri küstürmeyen ve pragmatist bir politika izlemiştir.

İlişkilerde önemli merhale Şubat 1994'te Aliyev'in Türkiye'yi ziyaretiyle gerçekleşmiştir. Bu ziyaretle 10 yıl süreli bir Dostluk ve İşbirliği Anlaması imzalanmıştır.¹³⁸

Demirel-Aliyev ilişkisi sıradan bir devlet adamlığı ilişkisinde yoldaşlık seviyesine gelmiştir. 1995'te Aliyev'e yapılan darbe girişimini Aliyev'e ihbar eden Demirel, Aliyev'i büyük bir beladan kurtarmıştır. Cumhurbaşkanı Demirel, Tansu Çiller-Aliyev gerginliğine rağmen ilişkilerin devam etmesinde öncü rol üstlenmiştir.

¹³⁸ www.turksam.org.tr, 10.11.2016.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ARASINDAKİ KARABAĞ SORUNU

2.1. Glasnost ve Perestroyka Sonrası Karabağ'da Şiddet Olaylarının Başlaması (1988- 1989)

Ermenistan glasnost ve perestroyka sonrası faaliyetlerini arttırmış ve Dağlık Karabağ konusunda inisiyatifi ele geçirmek için "Karabağ Cemiyeti Teşkilatı" adında bir teşkilat kurmuşlardır.¹³⁹ Karabağ'da "Grung" adlı teşkilat büyük faaliyetlerde bulunmuştur. Ermenistanla Karabağ'ın birleştirilmesi için mücadele büyüdü. En büyük gaye Ermenistan ve Karabağ'ın birleştirilmesiydi. 1988'de Karabağ Özerk Bölgesi Ermenistan Sovyet bölgesiyle birleşme kararı aldı. Bunun üzerine büyük bir infial ortaya çıktı. Azerbaycan tarafı bu karar büyük tepki gösterdi. Merkezi yönetim bu kararı tanımadığını açıkladı¹⁴⁰

Olaylar böyle gelişirken Türkiye, Azerbaycan Sovyetlerin bu meseleyi Sovyetlerin bir iç meselesi gördüğünden dolayı olaylara karşı herhangi bir tepkide bulunmamıştır. 28 Şubat tarihinde bir grup Sumgayıt kentinde 26 Ermeni'yi katletti. Bu olayın üstüne Ermeniler masum bir Hristiyan grup olarak dünyada gösterildi ve dünya kamuoyunda Azerbaycan Türkleri linç edildi. 1990 Mayıs'ının sonlarında Ermenistan ve Azerbaycan Komünist Parti'nin başındaki isimler görevlerinden alındı. Diğer taraftan Sovyet idaresi Ermenistan'a olan ılımlı yaklaşımı devam ediyordu.

Ermenistan'ın Karabağ'la birleşmesi kararından sonra Ermenistan Sovyet bürokrasisi üzerinde büyük bir baskı politikası izledi. Bunun üzerine Azerbaycan Karabağ'da ipleri eline almak için Olağanüstü hal ilan etti. Azerbaycan ve Ermenistan'da büyük gövde gösterileri oldu. İki halk birbiriyle sokaklarda çatışma halindeydi.¹⁴¹

Kadim Azerbaycan vatani olan Dağlık Karabağ 1989'da Azerbaycan'daki yönetiminde onayı ile Azerbaycan'dan alınıp merkezi yönetime bırakıldı.¹⁴² Bu gelişme

¹³⁹ E.Arifoğlu Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, Türk Kültür ve Eğitim Norm Gelistirme Vakfı Yayını, Ankara, 2002, s. 150.

¹⁴⁰ Araz Arslanlı . “*Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu*”, Avrasya Dosyası, C.7 S.1., 2001, s. 400.

¹⁴¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 934.

¹⁴² *Hürriyet*, 20.01. 1989.

Azerbaycan Türkleri tarafından merkezi hükümetin Ermenilerin lehine davrandığı şeklinde bir algı oluşturdu. Bu durumda Azerbaycan Sovyetlerden ayrılma kararı alıyordu. Böyle bir karar alınması AHC sayesinde oldu.

Merkezi hükümet 1989 Kasım sonunda Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğunu bildirdi. Ermenistan, bu kararı tanımadığını açıkladı¹⁴³ ve Karabağ'ı kendi topraklarına kattığını belirtti. Bu karar gerginliği daha da arttırdı.

1990'dan sonra çatışmalar daha da büyüyerek devam etti.

2.2. 1990 ve 1991 Yıllarında Karabağ Olayları

1990'da Hankendi'de Ermenilerin Azerbaycan Türklerini taşıyan bir otobüse saldırımları üzerine 3 kişi öldü.¹⁴⁴ Bu gibi şiddet olaylarının artması üzerine Sovyetler gazetecileri sınırdan içeri almamaya başladı.

9 Ocak'ta iş çığırından çıktı. Çünkü, Ermenistan Yüksek Sovyeti 9 Ocak'ta aldığı bir kararla, Karabağ'ı 1990 ekonomik planı içine aldı. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti, bu kararı geçersiz saydığını bildirdi. Ermenistan Yüksek Sovyeti ise buna verdiği cevapta, Ermenistan Cumhuriyeti'nde önce Ermenistan kanunlarının geçerli olduğunu söyledi. Ermeni aleyhtarı gösteriler 13 Ocak 1990 günü Bakü'de daha da şiddetli hale geldi. Azeri gençleri Ermeni mahallelerine saldırdılar. 14 Ocak'ta da devam eden saldırılar ve gösterilerde ve çarpışmalarda 30 kişi öldü. 17 Ocak'ta ölü sayısı 56'yı buldu. Bakü çatışmalarından sonra her iki taraf da kendi milislerini teşkile ve savunma örgütlerini kurmaya başladılar. Bu milisler, Karabağ ile Azerbaycan-Ermenistan sınırında çarpışmaktaydılar. Sovyet Rusya için, Kafkaslarda tam bir iç savaş başlamış bulunmaktaydı. Azerbaycan milliyetçileri mühim köprüleri yıktıkları gibi, Karabağ ve Azerbaycan'da da ana yolları tutmuşlardı. Bu iç savaş durumu karşısında Moskova Azerbaycan'a asker sevk etme kararı aldı ve 17 Ocak'tan itibaren Azerbaycan'a asker sevki başladı. 19 Ocak'ta da, Moskova'nın Azerbaycan'a gönderdiği asker sayısı 24.000'i buldu. Azerbaycanlılar bütün yolları tuttıkları için Sovyet askerlerinin görev yerlerine gitmeleri ancak helikopterlerle mümkün olabildi. Bu arada, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, her iki tarafa da çağrıda bulunarak silahlarını teslim etmelerini

¹⁴³ Hürriyet, 29.11. 1989

¹⁴⁴ Taşkiran, age, s. 152.

istedi. Sovyet askeri kuvvetleri 20 Ocak 1990'dan itibaren, Bakü'ye girmek için tanklar ve zırhlı araçlarla harekete geçti. Bakü'ye giden yollar, terk edilmiş otomobiller ve otobüslerle kapatılmıştı. Tanklar, bunların üzerinden geçerek yolları açmaya çalıştı. Çok çetin çarpışmalar oldu. Askerlerin sivil halka ateş etmeleri neticesi, 23 Ocak'ta ölü sayısı 93'e ulaşmış bulunuyordu. Sovyet kuvvetleri, petrol tankerleri ile kapatılmış olan Bakü limanını, 24 Ocak'ta bu gemileri bombardıman etmek suretiyle ele geçirdi. 21 ve 22 Ocak günlerinde, on binlerce insanın katılması ile, Bakü'nün işgalinde ölenler için cenaze törenleri yapıldı.¹⁴⁵ Aynı zamanda bütün Azerbaycan'da genel grevler ilan edildi. 22 Ocak'ta yapılan resmi açıklamada, ölü sayısı 14'ü asker olmak üzere, 83 kişi olarak verilmekteydi. Azerbaycan Halk Cephesi ise 600 kadar ölü olduğunu bildiriyordu. Yine Baltık Konseyi'nin aracılığı ile Azerbaycan ve Ermenistan 1 Şubat'ta barış görüşmelerine başladılar ve 3 Şubat'ta, ateşkesin 15 Şubat'ta başlaması ve karşılıklı alınan rehinelere de 1 Mart'a kadar iadesi hususunda anlaşmaya vardılar. Ancak Ermenistan, bir bahane ile 4 Şubat'ta anlaşmadan vazgeçtiğini bildirdi. 1989'da Ermeni Milli Hareketi'nin bir terörist kolu olarak kurulan "*Ermeni Milli Ordusu'nun fedailerini*" 24 Mart 1990 günü Ermenistan sınırı yakınındaki Azeri kasabası Kazak köylerine saldırdılar ve 9 kişiyi öldürüp, bir Azeri ailesinin de evlerini ateşe verip diri diri yaktılar. Bu hadise ve saldırı, Ermenistan-Azerbaycan sınırlarında çatışmaların şiddetlenmesine sebep oldu. Bunun üzerine, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti, her iki cumhuriyetin liderlerine de sert uyarıda bulunarak, görüşmelere oturmalarını istedi. İki cumhuriyetin başkanları Tiflis'te bir araya geldiler. Bundan sonra çatışmalar maksadı ise de, arkası kesilmedi." Ermenistan, 23 Ağustos 1990'da yayınladığı bir deklarasyon ile bağımsızlığını ilan etti. Karabağ Ermenistan toprağı sayılıyordu ve Ermenistan'ın kırmızı-mavi-turuncu renkte kendi milli bayrağı olacaktı.¹⁴⁶

I. Körfez Savaşı'nın çıkması Ermenistan'a yaramış ve Karabağ Savaşı'nın geri plana atılmasına sebep olmuş böylece Ermenistan daha da fazla silahlanabilmişti.

30 Eylül 1990'da Azerbaycan'da seçimler olmuş fakat AHC'li Elçibey Sovyet Azerbaycan'ında milletvekili olmayı istemediğinden adaylığını koymamıştır.

Körfez Krizi bir bakıma Sovyetlere yaradı çünkü Sovyetlerdeki iç kargaşalıklar ve ekonomik sıkıntılar unutulmaya yüz tuttu. Bundan faydalanan Sovyetler, Körfez

¹⁴⁵ Taşkiran, *age*, s. 153-154.

¹⁴⁶ Taşkiran, *age*, s. 155.

Savaşını bahane gösterip Kafkaslara ve Baltık ülkelerine yığınaklar yaptı, buradaki ülkelere birlikler gönderdi.¹⁴⁷

Ermenistan başbakanı Manukyan Karabağ konusunda barışçı olduklarını ve Karabağ'ı kendi topraklarına katmak gibi bir amaçları olmadığını beyan ederek şunları söylüyordu:

*“Karabağ sorunu bölge halkının kendi kaderini belirlemek istemesi üzerine patlak verdi ve biz Karabağ halkının bu istemini destekliyoruz. Sorun, bölge halkı tarafından çözümlenmelidir. Ermenistan'da 21 Eylül'de yapılacak referandumda, SSCB'den bağımsızlık yolunda bir karar çıkması halinde, Ermenistan, Karabağ üzerinde herhangi bir hak iddiasını gündeme getirmeyecektir.”*¹⁴⁸

Sovyetler'de 1991 Ağustosunda iktidara darbe gerçekleşti ve bu darbenin başarısız olmasından sonra Sovyetler, kendi miladını doldurduğunu açıkladı.¹⁴⁹

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, bağımsızlığını açıkladı.

Yine bu tarihlerde Dağlık Karabağ bölgesi bağımsızlığını ilan ederek "Artsaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti" adında bir sözde devlet kuruyordu Fakat bu devleti Ermenistan dışında hiçbir ülke tanımamıştır.¹⁵⁰

Bu dönemde Boris Yeltsin Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev ile birlikte Azerbaycan-Ermenistan sorununu çözümlenmeye gitti fakat aradan çok geçmeden Ermenistan Azerbaycan topraklarına tecavüzü devam ettirdi.¹⁵¹

2.3. Ermenilerin Hocalı Katliamı (26 Şubat 1992)

1991 Aralık ayının son günlerinde Karabağ'da kanlı olaylar dinamik bir şekilde devam etti. Ermeniler Hankendi'ni topçu ateşi altına aldılar. 1992 yılı Ocak ayı sonunda çatışmalar şiddetle devam ediyordu. Bir Azeri helikopteri Ermeni roketleriyle düşürüldü. Ermenistan ise Dağlık Karabağ olaylarına direkt katıldığını hep saklamaya

¹⁴⁷ Taşkiran, **age**, s. 156.

¹⁴⁸Taşkıran, **age**, s. 157.

¹⁴⁹ Yunus Ekici, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Mart/March 2017, Yıl/Vol. 2, No. 1, s. 63.

¹⁵⁰ Taşkiran, **age**, s. 158.

¹⁵¹ Taşkiran, **age**, s. 159.

çalışmıştır. Olayın Azerilerle Dağlık Karabağ Ermenileri arasında geçtiğini iddia etmiştir.¹⁵² Karabağ'daki çarpışmalara Azerbaycan ve Ermenistan milli ordularının yanı sıra Rus ordusunun 81'inci tümeni gizli olarak katılarak Ermenilere askeri destek sağlıyordu. Öyle ki Ermeniler saldırılarında Amerikan Kobra helikopterleri kullanmaya başlamışlardı. Şubat ayı sonuna gelindiğinde Karabağ'daki çatışmalar Şuşa'nın civarına ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına kadar yayılmıştı. 25–26 Şubat 1992'de Ermeniler ağır silahlar, makineli tüfekler ve toplarla Hocalı'ya saldırdılar ve genç, yaşlı, kadın, çocuk hiç kimseyi ayırmadan, herkese ateş açtılar. Tarihe "*Hocalı Katliamı*" olarak geçen bu hadisede yüzlerce Azerbaycan Türkü öldürüldü. Saldırıda 600'den fazla sivil öldürüldü ki bunlardan 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı idi. Ayrıca 487 kişi Ermenilerce rehin olarak götürüldü. 1275 kişi yaralandı, 150 kişiden ise hiç haber alınamadı. Rus tarafı saldırılarla alakasının olmadığını açıkladı. Fakat daha sonra Dağlık Karabağ'da 366. Motorize Piyade Alayı'nda görev yapan ve olaydan sonra firar eden dört Rus askeri basın açıklaması yaparak Azerilere karşı kutsal görev olarak çatışmaya teşvik edildiklerini itiraf ettiler.¹⁵³

Ermeniler bir yandan Dağlık Karabağ'da işkence ve zulümler yaparken bir yandan da yaptıklarını inkar etmekte ve suçlamaları red etmekteydi.

Ermenistan Rusya tarafından 19. yüzyılın ortalarından itibaren Dağlık Karabağ'a sistematik olarak yerleştirilmiş ve zamanla o bölgede çoğunluğu elde etmiştir. Ayrıca o bölgedeki Türkler Rusya'nın da desteği ile zamanla zorunlu göçe tabi tutulmuş ve bölgenin demografik yapısıyla oynanmıştır.

2.4. ABD'nin Özgürlükleri Destekleme Yasası (907 Sayılı Kanun)

Ermenistan devletinin manevi, ekonomi ve askeri yardımı sayesinde 1988 yılından başlayarak Dağlık Karabağ'ın bölücü güçleri önce "*kendi makedderatını belirleme prensibi*" adı altında Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'la birleşmek hülyasına düşmüşlerse, sonraki yıllarda saldırgan faaliyetlerini daha da genişlendirerek Azerbaycan'ın %20'sini işgal etmiş ve 1 milyondan fazla insanın

¹⁵² Ekici, **agm**, s. 63-65.

¹⁵³ Emin Arifoğlu Şihaliyev, **Türkiye Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu**, Ankara, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, 2002, s. 155.

yurdunu terk etmelerine sebep olmuştur. Maalesef, Ermenistan ve onun desteklediği Dağlık Karabağ'ın bölücü güçleri işgalci olarak tanınmamanın yanı sıra çeşitli uluslararası yaptırımlara uğramamış, tam tersine 907 sayılı kanunla Azerbaycan yardımlardan mahrum olmuştur. Bunun nedeni ise Azerbaycan'ın Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a ambargo koyması ile itham edilmesidir.¹⁵⁴ Nahçıvan'ın kuşatma altında tutulması sonucu tamamen Azerbaycan'dan tecrit edilmiştir. Sadece hava yolu mevcuttur. 1994 yılından beri Çeçenistan münakaşasını bahane eden Rusya Azerbaycan'a gelen kuzey yolunu kesmiştir. Azerbaycan'ın diğer komşusu İran ise muntazam olarak iletişim zorlukları çıkarmıştır. Azerbaycan'ın dış dünyaya tek çıkış yolu Gürcistan'dan geçmiştir. Ermenistan ise hem Gürcistan, hem de İran aracılığıyla aktif iletişim ilişkileri içerisinde olmuştur.¹⁵⁵ 24 Ekim 1992 tarihinde ABD Kongresi'nde kabul edilen 907 sayılı kararda şunlar vardır:

"... Amerikan yardımları Azerbaycan Ermenistan'a ambargoyu kaldırmasına kadar devam edecektir."

Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan ülkeler içerisinde ABD tarafından ambargoya uğrayan tek devletin Azerbaycan olmasının bazı sebepleri vardır. Şimdi bunları incelemeye çalışalım:

- 1) ABD'de Ermeni lobisinin güçlü olması ve senelerce Azerbaycanlıları düşman gibi göstermeye çalışması,
- 2) ABD'de Azerbaycan lobisinin güçsüz olması
- 3) O dönem ABD'deki önemli organların gerçekleri öğrenmekte sınırlı olması ve yanlış bilgilerle yönlendirilmesi.¹⁵⁶

Bu sebepleri daha ayrıntılı ele alalım:

1) ABD'de 700 bin Ermeni yaşamaktadır. Bazı kaynaklara göre 1 milyonu bulmaktadır. Ermeni lobisi iki alanda çalışma yapmaktadır:

a) Ermeni kültürünü korumak ve geliştirmek, ABD'de mühim siyasi-ekonomik konuma sahip olmak;

b) Türklük aleyhine mücadele etmek, Azerbaycan-ABD, Türkiye-ABD ilişkilerini zedelemek;¹⁵⁷

¹⁵⁴ Şihaliyev, *age*, s. 171.

¹⁵⁵ Ali Hasanov, *Azerbaycan'ın Xarici Siyaseti*, Bakı, 2005, s. 148.

¹⁵⁶ Şihaliyev, *age* s.172.

¹⁵⁷ Şihaliyev, *age*, s. 172.

ABD'nin Ermeni lobisine Amerika Ermeni Meclisi rehberlik etmektedir. Merkezi Boston'da olan Ermeni Devrim Federasyonu, California Ermeni Kongresi, Ermeni Terakki Partisi, Ermeni Milli Komitesi, Ermeni Demokratik Liberal Partisi gibi parti ve dernekler de direkt Ermeni lobi faaliyetleri ile bağlıdır.¹⁵⁸

Ermenilerin ABD'de yayınladıkları gazete ve dergilerin sayısı 30'u geçmiştir. Böylece, geniş imkanlara sahip ABD'nin Ermeni lobisi ve diasporasının anti-Azerbaycan faaliyeti ve Ermeniperest enformasyon (iletişim) araçlarının "saldırgan" Azerbaycan kimliği yaratma çabaları sonucu 907 sayılı karar yürürlüğe girmiştir.

2) Azerbaycan Türklerinin de ABD'ye göçü XX. asra rastlamaktadır. Bu süreci dört aşamada izlemek mümkündür. *İlk aşama* XX. yüzyıla rastlamaktadır ve bu, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yıkılması, bölgede Sovyet hakimiyetinin kurulması ile bağlı imkanlı kesimlerden olan Azerbaycanlıların, Sovyet rejimine muhalif olan siyasetçilerin, askerlerin ve aydın kesimin muhacereti ile bağlıydı. *İkinci aşama* 1940-1950 yıllarına rastlamaktadır ki, bu da İkinci Dünya Savaşı sıralarında esir düşmüş 30 binlik Azerbaycanlı askerlerin geri dönmeyen kısmının ABD'yi daimi yaşayış yeri seçmesi ile ilişkiliydi. *Üçüncü Aşama* İran'da 1950-1960'lı yıllarda Azerbaycanlıları kovulması ile bağlıydı. Nihayet, *dördüncü aşama* 1970-1990'lı yıllara rastlamaktadır ki, bu da İran'da Humeyni'nin hakimiyete gelmesi sonucu, özellikle Güney Azerbaycan'dan ABD'ye yönelen muhacirlerin yeni dalgasının ortaya çıkmasıyla direk ilişkiliydi.¹⁵⁹

700 bin Azerbaycanlı ABD'de yaşamaktadır.¹⁶⁰

ABD'de yaşayan Azerbaycanlılarla Azerbaycan'ın ilişkilerinin düşük seviyede olması Azerbaycan'ın elini zayıflatmaktadır.

3) İlişkilerin seviyesi Azerbaycan yönetimi ile ABD yönetimin arasındaki ilişkide de aramak gerekmektedir.¹⁶¹

Bu münasebetlerin biraz daha köküne inelim:

18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek dünyaya duyurduğu zaman onun bağımsızlığını ilk tanıyan devletlerden biri de ABD idi. Aynı yılın Aralık ayında Washington bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Devletini resmen tanıdığını açıkladı ve kısa sürede iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kurma yolunda

¹⁵⁸ Şihaliyev, **age**, s. 173.

¹⁵⁹ Şihaliyev, **age** s. 173-174.

¹⁶⁰ Şihaliyev, **age**, s. 174.

¹⁶¹ Şihaliyev, **age**, s.174.

adımlar atıldı.¹⁶² Bakü'ye resmi seferler düzenlendi, 18 Mart 1992 tarihinde iki devlet arasında resmi diplomatik ilişkiler kuruldu.¹⁶³

İlk başlarda ABD için Azerbaycan önemli bir konuma sahipti ve iyi ilişkiler kurulması taraftarıydı. Ama Ayaz Mütellibov dönemiyle Azerbaycan bağımsızlığını Rusya'nın ipoteği altına koymuş ve ABD ile ilişkileri ihmal etmiştir

Ermeniler istediklerine ulaşırsalar da Azerbaycan'da Elçibey'in iktidara gelmesiyle ABD ile ilişkilerde yeni bir başlangıç olmuştur.

1993 yılında Azerbaycan'da yönetime gelen yeni iktidarın dış siyaset yönünde attığı adımlara ve elde edilen başarılarla göz atarak şöyle bir değerlendirme yapalım:

1) Uluslararası ilişkilerde ABD ile ilişkiler bağlamında önemli aşamalar kaydedildi.

2) ABD ve Batı ile ilişkiler kurmanın yöntemleri kavrandı. Azerbaycan'ın petrolünün olmasıyla Azerbaycan cazibe merkezi haline geldi ve bu avantaj ile ABD ve Batıyla ilişkiler kuruldu.

3) 907 Sayılı Özgürlüğü Destekleme Kanunu'nun sona erdirilmesi için önemli lobi faaliyetleri yapıldı.¹⁶⁴

4) Azerbaycan düşmanlığının önüne geçildi.

2.5. Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye'nin Siyaseti

2.5.1. Turgut Özal Döneminde Dağlık Karabağ Siyaseti

Türk siyasal hayatında önemli bir yer tutan Turgut Özal 1981 ve 1989 arasında başbakanlık yapmıştır. 1989 ve 1993 arasında cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal Karabağ sorununda da yönlendirici olmaya özen gösterse de olayların sıcak çatışmaya geçtiği dönemde ani ölümü ilişkileri başka bir boyuta götürmüştür.¹⁶⁵

¹⁶² Gasımov, *age* s. 61.

¹⁶³ *Halk Gazetesi*, 13.02.1992.

¹⁶⁴ Şihaliyev, *age* s. 178-180.

¹⁶⁵ *Hürriyet*, 03.09.1990.

Özal bolca dış seyahat yapmış, özellikle ABD ve SSCB'yi her yıl mutad olarak ziyaret etmiştir. Bu ülkelerle ilişkileri geliştirmek için özel çaba sarf etmiştir. Sonra da ABD başkanı Bush ve SSCB lideri Gorbaçov ile yakın ilişkiler kurmanın rahatlığı ile hareket etmiş içerde ve dışarıda itibarı artmıştır. Başbakan Turgut Özal Temmuz 1986'da Moskova'yı ziyaretinde Gorbaçov, Bulgaristan'la yaşanan sorunlar nedeniyle Özal'ı kabul etmemiştir. Fakat beş yıl sonra bu defa cumhurbaşkanı sıfatı ile 12 Mart 1991'de Moskova'yı ziyaret eden Özal, Gorbaçov tarafından sıcak bir şekilde karşılandığı gibi SSCB ile de üç önemli işbirliği antlaşması imzalamıştır.¹⁶⁶

1990'larda Turgut Özal, Körfez Savaşı'ndan dolayı Türkiye'nin önemini ABD'nin fark ettiğini düşünüyordu.. Özal, genel itibariyle Ermeni tezlerini küçümsüyordu. Türkiye'nin gündemini meşgul eden Ermeni meselesi için; *“Bir atımlık baruttur, geçsin de kurtulalım”* sözü tepki çekmiş gazetelere *“Ermeni işinde Özal'dan çark”* kara puntolarla başlık atılmıştı. Özal'a karşı bu sözler nedeniyle tepki gösterilmişti.¹⁶⁷

Özal dış politikada kendisinden önceki liderlerden de farklılıklar izlemektedir. Önceki liderler dış politikada risk almamayı tercih ederken, kendisi pek çok olayda inisiyatif kullanarak dış politikaya yön vermiştir. Örneğin; Karabağ olayında da Turgut Özal Azerbaycan'ı gerekirse sert güç kullanarak desteklemenin gerektiğini beyan etmiştir.

26 Şubat 1992'deki Hocalı Katliamı akabinde Turgut Özal bu çatışmalarla ilgili söylemlerini sertleştirmişti. Özal ayrıca ABD-Türkiye ilişkilerinin sıkı olmasına güvenerek askeri müdahalenin olabileceğini ileri sürerek Erivan'a *“Yanlışlıkla birkaç bomba düşebileceğini”* de açık bir dille beyan ediyordu. ¹⁶⁸ Öte yandan cumhurbaşkanı Turgut Özal, Manisa Genç İşadamları Derneği'nde yaptığı konuşmada Dağlık Karabağ'daki olaylar karşısında dünya ve Batılı ülkelerin çifte standart içinde olduklarını belirterek Türkiye'nin daha aktif ve cesur politika izlemesi gerektiğini söylemişti. ¹⁶⁹

Mart 1992'de Hocalı Katliamı sonrası Karabağ krizini masaya yatıran hükümet Özal'ın *“Ermenileri korkutmak gerek. Hükümet daha aktif olmalı”* sözlerine de *“Akan kanı durdurmak için korkutmak ta ne demek, uygulamayı sıkıntıya sokuyor”* şeklinde

¹⁶⁶ Yakup Huruç, **Türkiye'nin Karabağ Politikası**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maraş, 2003, s. 60.

¹⁶⁷ **Hürriyet**, 31.01.1989.

¹⁶⁸ **Milliyet**, 19.01.1990.

¹⁶⁹ **Hürriyet**, 05.03.1992.

sert tepki göstermiştir. Dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in tepkisi “*Barişçı yollarla mutlaka çözüm bulunacaktır. Korkutacağım diyerek korkutma olmaz*” şeklindeydi.¹⁷⁰

3 Nisan 1993'te Kelbecer'in düşmesinden sonra Türkiye Ermenistan'a itidal çağrısında bulunmuştur. İlave tedbirler olarak Ermenistan ile olan sınırı kapatmıştır.¹⁷¹

Cumhurbaşkanı Turgut Özal Nisan 1993'te Orta Asya gezisine çıktı. Fakat Özal'ın Orta Asya gezisi sırasındaki konuşmaları dışişleri ve hükümet tarafından tepkiyle karşılandı.¹⁷²

Süleyman Demirel bu olaya “*Yalnız bir miktar sabırlıyız*” derken kendilerini yanlış anlayanların pişman olacağını ve Türkiye'nin silah kullanımının zor olacağını her şeye rağmen diplomatik yollardan çözüm aradıklarını ifade ediyordu.¹⁷³ Süleyman Demirel Özal'ın sertlik yanlısı politikalarına karşın hukuksal yollardan mücadele edilmesi taraftarıydı. Fakat buna rağmen Ermenistan Türkiye'ye meydan okumaya devam ediyordu.

Turgut Özal Orta Asya gezisine çıkmışken Ermeni saldırıları devam etmiş ve Fuzuli'yi de ele geçirmişlerdir. Türkiye bunu üzerine sınıra yığınak yapmış ve Türk uçakları havada sorti yapmaktaydı. Elçibey ise bu sorunun diplomatik yollarla çözümlenmeye çalışıldığını fakat başarısız olduğunu Özal'a anlatmaktaydı. Özal ise Türkiye'nin gerekirse müdahale edebileceğini kamuoyuna bildiriyordu.¹⁷⁴

Turgut Özal Karabağ sorununda sert güçten yana iken, Süleyman Demirel bu sorunun hukuksal yollarla çözülmesi taraftarıydı. Yine Turgut Özal Elçibey ile daha iyi anlaşırken, Süleyman Demirel Haydar Aliyev ile daha iyi anlaşmaktaydı.¹⁷⁵

3.5.2. Süleyman Demirel Dönemi Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası

Daha önce defalarca başbakanlık yapan Süleyman Demirel bu dönemde yine başbakanlık görevini yapıyordu. Fakat bu dönemde Karabağ sorununun patlak vermesi hükümeti zora sokmuştu. Zaten zayıf bir koalisyon hükümetiyle yönetilen ülke aynı zamanda terör meseleleri, Körfez krizi, ve Dağlık Karabağ krizi gibi sorunlarla

¹⁷⁰ **Hürriyet**, 09.03.1992.

¹⁷¹ **Cumhuriyet**, 17.03.1992.

¹⁷² Hurç, **age** s. 66.

¹⁷³ **Milliyet**, 09.04.1993.

¹⁷⁴ **Milliyet**, 15.04.1993.

¹⁷⁵ Hurç, **age** s. 65.

boğuşmaktaydı. Diğer yandan ise kendilerini aklamak için "*Biz Sovyetlerin yıkılmasına hazırlıksız yakalandık*" diyorlardı. Rusya ile olan ilişkilerde ise ilişkilerin stabil tutulması taraftarı olan Süleyman Demirel büyük devletlerle ilişkilerin iyi tutulmasını savunuyordu.¹⁷⁶ Süleyman Demirel'in en büyük çekincesi Rusya ile ilişkilerimizin bozulmasıydı. Bu yüzden Karabağ konusunda Türkiye hep pasif olan taraftı. Süleyman Demirel bu olayın bir Hristiyan-Müslüman çatışmasına gitmesinden korkuyordu ve böyle bir durumdan en çok zarar görecektir olan ülkeyi ise Türkiye olarak görüyordu.

Süleyman Demirel Karabağ sorununda devamlı olarak diplomasi kartını tercih etmiştir. 1992'de Ermenistan sınırında yapılan "*Kış 92*" tatbikatına katılan Süleyman Demirel ve ekibi bunun Ermenistan'a karşı yapılmadığını belirtmiştir. Fakat bu tatbikatın Ermenistan'a karşı olduğu gayet belliydi ama "*isteyen anladığını anlar*" şeklinde bir siyaset izlenseydi daha makul olabileceği görüşündeyim. Bu yapılmadığı için Ermenistan Ağdam'a saldırma cesaretini kendisinde gördü.¹⁷⁷

Hocalı olayı sonrası Süleyman Demirel herhangi bir müdahale olmayacağını açıkladıktan kısa bir süre sonra Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'de bunu onaylamıştır. Süleyman Demirel diplomasinin öneminden bahsederken, Ermeniler devamlı olarak şiddetle buna karşılık vermiş.

Dağlık Karabağ sorununda yeterli aktif politikayı yürütemeyen Demirel sorunu başkasına atmak için Azerbaycan'ın kendi iç siyasi yapısına değinmiştir. Cumhuriyet gazetesinin haberine göre; "*Demirel "Bütün olay Azerbaycan'ın iç istikrarına bağlı. Olayın bu noktaya gelmesi de Azerbaycan'ın iç istikrarından kaynaklanıyor. 3-5 ay içinde ülkede başkanlık 4-5 kez değişiyorsa buna istikrar denilemez"* sözleri suç bastırma konusunda her şeyi anlatmaktadır.¹⁷⁸ Bir başka haberde; *Demirel "Azerbaycan askeri yardım isterse ne olur?"* şeklindeki soruya da "*Böyle bir talep yok, olma ihtimali de yok. Olaya dünya sahip çıkmıştır. Ama yine kan dökülmeye devam edilirse, demokratik dünya güç kullanımına karar verdiğinde biz buna katılırız. Bu Türkiye'nin güçsüzlüğü değil. Dünya ile birlikte hareket etme isteğidir.*"¹⁷⁹ sözleri Azerbaycan'a müdahale seçeneğini vaki olmadığını göstermiştir.

¹⁷⁶ **Hürriyet**, 04.11.1994.

¹⁷⁷ **Hürriyet**, 13.03.1992.

¹⁷⁸ **Cumhuriyet**, 24.05.1992.

¹⁷⁹ **Cumhuriyet**, 24.05.1992.

3.5.3. Alparslan Türkeş ve Karabağ Sorunu

Milliyetçi lider Alparslan Türkeş Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında bu iki ülkenin barıştırılması yolunda ilk harekete geçen liderlerden biriydi. Star gazetesinin haberine göre; Özden Sanberk şöyle bir iddiada da bulunmuştu: "*Türkeş yaşasaydı bu sorun çoktan bitmişti.*"¹⁸⁰

Demirel ve Hikmet Çetin'in Azerbaycan'a verdiği destek azdı ve geçmiş yıllardan gelen Rusya fobisi üzerlerden atılmamıştı. Ayrıca Türkiye, Türki devletlerle ilgili bir planı yoktu¹⁸¹

Alparslan Türkeş Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyanla görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmeden önce Demirel'den "*Ter Petrosyan'ı ikna ederim, siz izin verirseniz onunla görüşeyim*" demiş ve izin almıştı. Hatta Türkiye başbakanı Türkeş vasıtasıyla Petrosyan'a hediye göndermişti. Bu olaylardan habersiz olan Elçibey ise bilgilendirildi. Elçibey ise eli kolu bağlı buna "*Evet*" dedi. Türkeş-Petrosyan görüşmesinden birşey çıkmadı. İlk defa sınırların Ermenistan'a açılması fikri konuşulmuş ve destek verenler çıkmıştı. Bunun üzerine Ermeni lobileri Türkiye'yi ziyaret etmeye başlamıştır. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen Ermeni işgalleri tüm hızıyla devam etmiştir.

Türkeş iktidarın izlediği politikayı destekliyordu. Bölgede savaşın çevreye yayılabileceğini ve iktidarın dikkatli olması gerektiğini beyan ediyordu.

3.5.4. Tansu Çiller ve Karabağ Sorunu

Mart 1993'te Tansu Çiller, başbakan olduğunda Elçibey iktidardan devrilmiş ve yerine Haydar Aliyev gelmişti. Aliyev ile Süleyman Demirel'in yakın ilişkileri Azerbaycan siyasetinde Tansu Çiller'in Süleyman Demirel'in gölgesinde kalmasına sebep olmuştur.¹⁸²

¹⁸⁰ Star, 28.01.2007.

¹⁸¹ Ülkü, age. 123.

¹⁸² Hurç, age s. 82.

Bu dönemde Azerbaycan il ve ilçelerinin birer birer kaybedilmesi Türkiye tarafında bazı önlemlerin alınmasına sebep olmuştur. Çankaya'da bir zirve yapılmış ve bu konuda neler yapılacağı konusunda fikir alışverişinde bulunulmuş ve sınıra ilave Türk birlikleri gönderilmiştir.¹⁸³

Savaşta Ermenistan ilerledikçe Türkiye'nin tavrı sertleşmiş ve Ermenistan'la ilişkisini kesmiştir. Ermeni ilerlemesi sonucunda Nahçıvan tehlikeye düşmüş ve Tansu Çiller meclisten yetki isteyerek Nahçıvan'ın işgali durumunda müdahale etmek istemiştir. Bu tavra destek Alparslan Türkeş ve Elçibey'den gelmiştir. Tansu Çiller'in bu gözüpek tavrı pek çok insan tarafından takdir edilmiştir. Hatta Rus devlet başkanı Yeltsin Tansu Çiller için "*Siz kadın Atatürksünüz*" demiştir.

Tansu Çiller'in Haydar Aliyev ile ilişkisi ise hiçbir zaman Demirel gibi olmamıştır. 1995'te Aliyev'e düzenlenen ve bazı Türk istihbaratçılarının da karıştığı darbe girişimiyle ilişkiler mesafeli bir hal almıştır. Aslında sorun Türk hükümetiyle Aliyev arasındaydı. Aliyev'in Türkiye'ye olan mesafeli tavrı Türkiye'yi incitmektedir. Dolayısıyla Türkiye ilişkilerin Elçibey dönemindeki gibi olmasını istiyordu. Fakat Aliyev ölene kadar ilişkiler Elçibey dönemindeki gibi olmamıştır.¹⁸⁴

2.6. Jeopolitik Çıkarlar Çatışması Bağlamında Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri

2.6.1. Karabağ Sorunu

Karabağ çatışmasını Rusya olmadan düşünmek jeopolitik anlamda eksik olacaktır. Azerbaycanlı siyasetçi Guluzade, "*Azerbaycan halkını esir almış problemin köküne göz atılırsa, Azerbaycan Türklerinin dünya hükümlerliği konusunda Rus milli ideolojisinin kurbanları, Ermenilerin ise bu hükümlerliği gerçekleştirme araçlarından biri olduğu görülebilir*"¹⁸⁵ diyerek ifade etmektedir. Gerçekten Rusya bu dönemde stratejik çıkarları doğrultusunda Azerbaycan'daki çatışmaları tırmandırmaya çalışmış ve

¹⁸³ Hurç, *age* s. 83.

¹⁸⁴ www.turksam.org.tr, 20.10.2016.

¹⁸⁵ Vefa Quluzade, *Geleceğin Ufukları*, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 1999, s. 101.

Karabağ sorununda Ermenistan'a maddi ve manevi yardım etmiştir. Öte yandan Rusya AGİT Minsk grubu eşbaşkanı olması dolayısıyla tarafsız olması gerekirken sıcak çatışmanın içinde yer almıştır. 14 Mart 2008'de BM Genel Konseyi'nin 62. oturumu çerçevesinde düzenlenen toplantısında karara bağlanan “*Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Bölgelerinde Durum*” başlıklı kararının 2. maddesinde önemli bilgiler vardır. Birleşmiş Milletler Konseyi'nde karar oylamasında Rusya bu kararın aleyhinde oy kullanmıştır. Rusya'nın bu tavrı bölgede barış istemediğini göstermektedir. Ancak bu çatışmayı gerçekleştiren devlet olan Rusya, doğal olarak bu sorunun çözülmesini de istememektedir. Rusya bu kararı veto etmesiyle bu sorunun çözümünde anahtar ülke olduğunu ispat etmek istemiştir. Azerbaycan'ın Rusya'nın hegemonya kurmasına karşı çıkması Rusya'nın Ermenistan'ı desteklemesini kendine göre legalleştirmiştir. Bu yüzden devamlı olarak Azerbaycan'a siyasi ve sosyal baskı yapmaktadır.¹⁸⁶

Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Ermenistan, kendisini adeta Rusya'nın kucağına atmıştır. Ermenistan kendisini Kafkasya'da Rusya'nın jeopolitik operasyon alanı olarak görmekte ve Rusya'nın “*uygulayıcısı*” olarak hesap etmektedir. Çünkü Rusya olmadan bu ortamda rahat nefes alabilmesi söz konusu olamaz. Bu, tıpkı ABD olmadan Orta Doğu'da nefes alamayacak olan ve yapay olarak kurulmuş İsrail'in durumuna benzetilebilir. Rus askerî kuvvetleri Azerbaycan'dan çıkarıldığı ve Gürcistan'a güveni olmadığı için Ermenistan, Rusya'nın “*çıkarları*” ve “*amaçları*” yolunda tek uygulayıcısına dönüşmüştür. Ermenistan, Rusya'nın bu siyaseti devam ettiği sürece Kuzey Azerbaycan topraklarından geri çekilmeme görüşündedir.

3.6.2. Bölgenin Süper Gücü Rusya'nın Karabağ Sorunu ile İlgili Değerlendirmesi

Ermenistan, Rusya için şu sebeplerden dolayı önemlidir:

- Ermenistan'ı bölgede NATO, ABD ve Batı'ya karşı denge unsuru olarak kullanmak,
- Ermenistan vasıtasıyla bölgede çatışmalar çıkarabilmek,
- Ermenistan'ı kendi çıkarlarının bekçisi olarak kullanmak,

¹⁸⁶ Kamer Kasım, “Origins and Consequences of the Karabakh Conflict”, **Basic Principle for the Settlement of the Conflicts on the Territories of the GUAM States**, Baku 2008, s. 66.

-Rusya'ya güneyden yapılabilecek saldırılardan Ermenistan sayesinde kontrol altına alabilmek¹⁸⁷

Konuya daha geniş açıdan bakacak olursak, “*Ermeni faktörü*” Rusya’nın politik olmakla birlikte, ekonomik açıdan da Azerbaycan’a ve Gürcistan’a yönelik baskı aracıdır. Çünkü öncelikle Rusya Azerbaycan’ın ve Gürcistan’ın bağımsızlığını ve her iki devletin enerji projelerinde varlığını hazmedememesinin etkisi büyüktür. Rusya Kafkasya’da çözüm istememektedir.¹⁸⁸

Rusya, Batı sermayesini Hazar Denizi’nden uzak tutmanın mümkün olmadığını anladıktan sonra bütün yolları deneyerek Azerbaycan petrolünün kendi sınırları içerisinde geçirmeye çalışmıştır. Rusya, Kuzey güzergâhının çok daha güvenli olduğunu ispat etmek için 1994 yılının Aralık ayında Çeçenistan savaşını başlatmış ve ardından Batı ülke ve şirketlerine baskı yaparak 1995’de Bakü-Novorossiysk hattını, ilkin petrol ihracı hattı olarak kabul ettirmeyi başarmıştır. Rusya, aynı zamanda bölgede ciddi etnik ve politik sarsıntıların vuku bulabileceğini iddia ederek Bakü-Tiflis-Ceyhan’a yönelik geniş bir kampanya da başlatmıştır.¹⁸⁹

Rusya Karabağ sorununda silah yardımı yapmakla kalmamış aynı zamanda Hocalı Katliamında aktif rol almıştır. Problemin çözümünde daimi olarak Ermeni tezlerini desteklemekle kalmamış, BM’lerdeki veto hakkıyla daimi olarak Azerbaycan’a sorun çıkarmıştır. Rusya ve Ermenistan arasındaki askeri işbirliğinin temeli 1992’de atılmıştır. Levon Ter Petrosyan iktidarında bu ilişkiler geliştirilmiştir ve iki tarafa bir saldırı olursa karşılıklı bu saldırıları karşılayacaklarına dair anlaşmalar yapılmıştır. 1994’te yapılan bir anlaşmaya göre ise Gümrü ve Erivan’da Rusya’ya üsler verilmiştir. Ermenistan’ı uydu devlet yapan Rusya, Ermenistan ekonomisinin de %85’ini kontrol altında tutmakta ağır sanayi, telekomünikasyon, altyapı gibi sektörlere Ermenistan’da sahip olmaktadır. Anlaşıldığı üzere, eğer Azerbaycan kendi yasal haklarından yararlanarak işgal altında olan topraklarını geri alma teşebbüsünde bulunursa, Rusya’nın siyasî ve askerî müdahalesi ile karşılaşacaktır. Ermenistan’da Rus askerinin varlığı sadece Azerbaycan’da değil, Kafkaslarda gelişen olaylara da Rus baskısının olacağını göstermektedir. AGİT Minsk grubunun eş başkanlarından olan Rusya hiçbir

¹⁸⁷ Emin Şihaliyev-Beşir Mustafayev, "Türkiye -Rusya İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Yolunda Engeller ve Öngörüler", **TYB Akademi**, S: 17, Bahar 2016, s. 115.

¹⁸⁸ **NTV**, 03.03.2017.

¹⁸⁹ Ali Hasanov, **Çağdaş Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan’ın Dış Politikası**, Bakü, 2005, s. 672.

zaman tarafsız davranmamaktadır. Zira hem tarafsız davrandığını savunmakta hem de Ermenistan'ı silahlandırmakta adeta Ermenistan'ın abisi vazifesi görmektedir. Rusya bütün bu eylemlerine rağmen kendisini bu sorunu çözebilecek tek aktör olarak görmektedir. Azerbaycan ise kendisini Rusya'dan mı yoksa Ermenistan'dan mı koruyacak bilememektedir. Rusya yakın zamanda bölgede etkinliğini koruyabilmek için Ermenistan ile olan ilişkilerini daha fazla ilerletmiştir. Rusya'nın izlemiş izlediği siyaset Karabağ sorununun çözümü istemediğini göstermektedir. Zira eylemlerinin hiçbiri çözümü isteyen tarafın eylemlerine benzememektedir.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Al Jazeera, 04.04.2016.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN BORU HATTI PROJESİ (1994-2003)

3.1. Kafkasya'daki Enerji Kaynakları Mücadelesi

Sovyetlerin trajik bir şekilde çözülmesiyle dünyada yeni bir oyun yaşanmaktadır. Bu büyük oyunun oynandığı coğrafyalardan birisi de Kafkasyadır.¹⁹¹ Yeni oynanan oyunun sebebi ise enerji kaynaklarıdır. Geçmişten günümüze enerji kaynaklarını kontrol etmek büyük güçlerce ve bölgesel aktörlerce en büyük amaç olmuştur. Yeni oyunda Rusya'yı pasifleştirmek, Çin'in buraya girişine engel olmak ve ABD tarzı uydu devletlerin oluşturulması gerekmektedir.

Bölge dışı aktörlerin etkisiyle bölge devamlı olarak etnik çatışmalara sahne olmaktadır. Bunun sebepleri ise Rusya'nın bölgedeki denetimini devam ettirebilmek için kendine bağlı hükümetlerin kurulmasını istemesi ve Ermenistan gibi küçük devletçikler vasıtasıyla denetimini devam ettirmeye çalışmasıdır.

Bölgede huzuru bozacak ilk çatışma Dağlık Karabağ'da olmuş ve bu çatışmada uluslararası hukuku çiğneyen Ermenistan Rusya tarafından her platformda kollanmıştır. Bağımsız bir devlet olarak dünyada tanınmak isteyen Azerbaycan ve Gürcistan gibi iki ülke Rusya'nın baskısı altında kalmıştır. Özellikle Gürcistan kendi topraklarında Rus askeri varlığını istememektedir. Gürcistan'ın bu tavrına karşılık Rusya Gürcistan'ı işgal ederek ve ayrılıkçı hareketleri destekleyerek cevap vermiştir.¹⁹²

¹⁹¹ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul, Epsilon Yayınları, 2013 s. 12.

¹⁹² Seçkin Akdoğan, **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2007, s. 48.

3.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesinin Maliyeti ve Türkiye'nin Projeye Yaklaşımı

Fizibilite etüdünde Proje'nin toplam sistem için yatırım maliyeti 2.4 milyar \$ olarak hesaplanmıştır. Türkiye kesiminin tahmini maliyeti ise, kamulaştırma dahil 1.4 milyar \$ düzeyindedir. Proje sırasında yapılan yenilikler ve değişiklikler ile bu maliyet 3 milyar \$'ın da üzerine çıkmıştır.¹⁹³

BTC Company pay oranı

BP	30.10
SOCAR	25.00
CHEVRON	8.90
STATOIL	8.71
TPAO	6.53
TOTAL	5.00
ITOCHU	3.40
INPEX	2.50
CONOCOPHILLIPS	2.50
AMERADA HESS	2.36

BTC Projesinden sağlanacak dolaylı kazançlar bir yana bırakılırsa, Türkiye'nin bu Proje'den "geçiş vergisi ve işletmecilik hizmetleri" karşılığında, taşınacak kapasiteye bağlı olarak 1. ve 16. yıllar arasında 140-200 milyon \$a ulaşan, 17. ve 40. yıllar arasında ise 200- 300 milyon \$ civarında bir yıllık gelir elde etmesi beklenmektedir. Türkiye adına TPAO, üretici şirketlerin oluşturduğu AIOC konsorsiyumunda paya sahiptir. Böylece, geçiş hakkından kaynaklanabilecek ek gelir imkânının yanında, hisse sahibi olduğumuz yatırımlardan da kazanç sağlama gibi önemli bir avantaj doğmuş olacaktır.¹⁹⁴ Açık bir şekilde görülmektedir ki proje sadece alandaki payımız açısından değil, hat yapılırken malzeme, işçilik gibi özel sektör için istihdam imkanı

¹⁹³ Selçuk, *age*,s.178; Hesenov, *age* s. 87.

¹⁹⁴ Harun Bal, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Adana, C:19, S:3, 2010, s. 346-350.

oluşturacaktır. Türkiye jeo-politik konumu sebebiyle doğu-batı yönünde enerji koridoru halini almıştır.¹⁹⁵

3.3. Petrol Rekabetinde Belli Başlı Aktörler ve Stratejileri

ABD, bölgeye yönelik olarak ve bugünkü pozisyonu itibari ile, Trans Hazar Boru Hatları ve "*Çoklu Boru Hatları*" (Multiple Pipelines) stratejisi çerçevesinde hareket etmekte ve Bakü-Ceyhan'ın gerçekleşebilmesi için, gerek bölge ülkeleri ve gerekse başta Mega Proje'ye ortak olan dev şirketler nezdindeki girişimlerde bulunmuştur. ABD'de de, uluslararası enerji politikaları ve yatırımları konusunda, nihai politikaları biçimlendiren, birden fazla güç merkezi ve bu merkezler içerisinde de farklı yaklaşımlar vardır. Bu merkezlerin dünyadaki çeşitli gelişmelerin ya da ülke içi dinamiklerin de etkisiyle, birbirlerine karşı etkinliklerinin azalıp çoğalabildiğini görmek mümkündür. Bu nedenle de, yalnızca mevcut bileşke kuvvete bakarak değil, temel güç merkezlerini ve bunların gelecekteki olası etkilerini hesaba katarak strateji belirlemek, daha akılcı bir yoldur. Uluslararası dev petrol şirketleri (Exxon-Mobil, BP, Amoco-Arco, Chevron, Unocal, Conoco, ... vb) nin yanısıra; Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Danışmanları, Dışişleri Bakanlığı, Enerji Bakanlığı, Kongre ve "Think-Tank" ler; bu merkezlerin belli başlılarıdır. Bunların dışında, ABD'de etkin olan Yahudi, Rum, Ermeni ve Rus lobilerinin de önemli etkileri olmaktadır.¹⁹⁶

Sovyetler dağıldığında Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un başını çektiği "*Russia First*" yaklaşımı Kafkasya üzerindeki politikalarında da etkili olmuştur.¹⁹⁷ Bölge ülkeleri bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik bağımsızlıklarını elde etmek istemiş fakat ABD'nin uyguladığı bu politika Rusya'ya bölge ülkeleri üzerinde serbestçe hareket etme imkanı kazandırmıştır. Şunu ifade etmek gerekir ki bölge ülkeleri toprakları üzerindeki doğalgaz ve petrolü uluslararası arenaya Rusya üzerinden yollama taraftarı değildi fakat ABD'nin bu ülkelere yeterli destek olmaması onları güç duruma sokmuştur. Üretilen petrolün ihracı için mevcut alt yapının neredeyse tamamının Rusya üzerinden olması, bu iyi ilişkileri biraz da zorunlu kıldı.

¹⁹⁵ Akdoğan, *age*, s. 92.

¹⁹⁶ Necdet Pamir, *Bakü-Ceyhan Boru Hattı*, Ankara, ASAM Yayınları, 1999, s.22.

¹⁹⁷ Julia Nanay, "The US in the Caspian: The Divergence of Political and Commercial Interests, *Middle East Policy Council*, October 1998 s. 2.

Rusya içinde, bu yatırıma ve üretilen petrolün, Rusya boru hatları ya da demiryolları vb ile taşınmasına karşı çıkan güç merkezleri de oldu.¹⁹⁸ Terörü destekleyen ve bölgede kitle imha silahlarına yönelik yoğun faaliyetleri nedeniyle ambargo koyduğu İran'dan petrol ve doğalgaz boru hatlarının geçmesini istemeyen ABD, Trans Hazar Boruhattı Sistemini yaşama geçirmek için daha yoğun çaba göstermeye başlamıştı. Türkiye'nin savunduğu Bakü-Ceyhan Hampetrol Boru Hattı ile Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Projesi de, bu strateji ile birebir örtüşünce, bu alandaki ABD-Türkiye yakınlaşması daha belirgin ve somut bir tabana oturdu. ABD'nin münhasıran bu konuyla uğraşmak ve ilgili tüm taraflar arasında koordinasyonu sağlamak üzere Büyükelçi Richard Morningstar'ı ataması da, Bakü-Ceyhan projesinin ivme kazanmasına neden oldu. Bu süreçte Bakü-Ceyhan'ın gerçekleşmesine yönelik çeşitli anlaşma, protokol ve benzeri belgeler arasında yer alan "*Hükümetler Arası Anlaşmalar*" ve "*Hattın Gececeği Ülkelerle Anlaşmalar*", "*Anahtar Teslimi Maliyet Garantisi*" gibi önemli belgelerim imzalanma aşamasına yaklaşan olgunluğa getirilmesi açısından, hatırı sayılır adımlar atıldı.¹⁹⁹

23 Mayıs 1997'de Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesine bazı analistler olduğundan fazla abartmış ve İran'ın demokratikleştiğini varsaymıştı. Halbuki İran'da asıl sözü geçen güç odakları Hamaney ve Milli Güvenlik Konseyi idi. Konsey'de Hatemi'nin tek bir oyu vardı. ABD Dışişleri Bakanlığı ve CIA raporlarına göre İran, uluslararası terörizmin ve özellikle Kuzey Afrika'dan İran Körfezi'ne uzanan coğrafyada yer alan radikal İslamcı grupların en büyük destekçisi olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁰

ABD ile Rusya münasebetlerinde de farklı perspektiflerin savaşı yaşanmıştır. Bölgede Rusya'ya atfedilen önem ve Yeltsin'e ABD Yönetimince verilen destek, ABD kamuoyunda ve "think-thank"lerinde, bir hayli hayal kırıklığı yaratmıştır.²⁰¹ 1 Ocak 1999 itibari ile Rusya'nın dış borcu 144 milyar dolar, 1998 yılı resmi enflasyon rakamı ise %85'dir. Rusya'ya yapılan yardımların, önemli kısmının sağlıklı yatırımlara ve ekonomide düzelmeye değil, yolsuzluklar vasıtasıyla İsviçre'deki kişisel hesaplara aktarılması, Rusya ile gelecekteki ilişkileri olumlu etkilememiştir.²⁰² Öte yandan Paul Michael Wihbey Rusya'nın stratejisini şöyle tarif etmektedir: "Her ne kadar Primakov

¹⁹⁸ Pamir, **age**, s.23-24.

¹⁹⁹ Pamir, **age**, s.24.

²⁰⁰ Pamir, **age**, s. 24-25.

²⁰¹ Ariel Cohen, "Reason to Oppose New IMF Credits to Russia", **The Heritage Foundation Executive Memorandum**, 18 May 1999, s. 5.

²⁰² Keith Bush, "Russia: The Political and Economic Situation in April 1999", **Center for Strategic and International Studies**, 26 April 1999, s 12.

görevden alınmışsa da, onun mimarlığını yaptığı yayılmacı stratejinin sürdürüleceğine inananlar, ABD'de ve Batı'da çoğunluğu oluşturmaktadır. Rusya'nın bölgede İran-İrak-Suriye ve hatta S.Arabistan ile çok yönlü işbirliğine girmesi, ona sınırlı bir "bölgesel güç" konumunu hayli zorlayan bir güç kazandırmıştır.²⁰³ En nihayetinde Rusya'nın Kosova krizinde uyguladığı siyaset "*Russia First*" yaklaşımının yanlışlığını kanıtlamıştır.

ABD'nin izlediği siyaset; Azerbaycan'ın erken petrolünü önce Rusya'dan geçirelim sonra petrolün asıl sevkinin istediğimiz yerden anlayışı yanlışlığını göstermiştir. Zira Rusya bölgedeki amaçlarını yavaş yavaş uygulamaya geçirmiş ve kendisini avantajlı konuma getirmiştir.

Primakov Doktrini'nde Rusya'nın bir süper güç olmasının gerekliliği Rusya'nın bir süper güç olmasının zarureti ve bunun gerçekleştirilebilmesi için, Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerinin "Yeni Büyük Rusya" ile yeniden işbirliğinde bulunulmasının ve bunun için sert güç ve istikrarsızlaştırma araçlarına başvurulmasının gereğine ilk maddede işaret edilmektedir. Doktrin'deki ikinci maddede ise "*ABD ve onun Türkiye gibi kuklalarının (vekil); American surrogates like Turkey*)" Bölgede etkin olmamasının sağlanması gerektiği yer almaktadır. Doktrin'in bir diğer önemli maddesinde, "ABD'nin Kosova'da, Körfez'de, Tayvan'da ve diğer kritik bölgelerdeki sorunların çözümünde ortaya koyacağı gücün azımsanması ve bu anlaşmazlık alanlarında Sırbistan'da, İran'a, Irak'a ve Çin'e politik destek verilmesinin gereği vurgulanmaktadır. Yeni Sovyet anlayışı olarak da tanımlanan bu Doktrin bugün itibarıyla Rus dış politikasının bel kemiğini oluşturmakta ve Rus siyasasında önemli bir yere sahiptir. Buna karşın, ABD'deki "Russever lobi" nin de etkinliği ile, ABD Yönetimi Rusya'ya (Yeltsin'e) desteğini halen sürdürmektedir. ABD'nin Rusya'ya her ne olursa olsun desteğini sürdürmesinin; hedeflendiği ve beklenildiği gibi, Rusya'nın, Batı ile entegrasyonuna yardımcı olmadığı; yapılan yardımların ekonomide toparlanmaya değil, önemli oranda İsviçre'deki özel hesaplara yöneldiği; Rusya'nın eski arka bahçeleri olan Kafkaslar ve Orta Asya'da SSCB zamanındaki eski gücüne kavuşmak ve BDT²⁰⁴'yi NATO gibi bir askeri organizasyona

²⁰³ Paul Michael Wihbey, "The Southern Eurasian Great Game", **Institute for Advanced Strategic and Political Studies**, April 1999, s 6.

²⁰⁴ Bağımsız Devletler Topluluğu: Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), SSCB'nin dağılmasından sonra 21 Aralık 1991 tarihinde 11 cumhuriyetin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş siyasi bir birliktir. Bu birliğe kuruluş aşamasında katılan devletler Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Rusya ve Ukrayna'dır. BDT'ye 1993 yılında katılmış olan Gürcistan, Rusya ile aralarındaki Güney Osetya savaşı nedeniyle 2008 yılında topluluktan ayrılmıştır. Şu an gözlemci ülke statüsünde olan Türkmenistan ise

dönüştürmek istiyordu. ABD'nin mevcut Rusya politikasının, bölgede istikrara hizmet ettiğini söylemek mümkün değildir." ²⁰⁵

ABD-Türkiye ilişkilerinde 90'lı yıllar en olumlu dönemin yaşandığı, hemen tüm ABD'li yetkililerce ve uzmanlarca ifade edilmektedir. Ancak, bunun Bakü-Ceyhan örneğinde olduğu gibi yıllardır yaşanan "destekledik, destekliyoruz; yaptık, yapıyoruz" söyleminden, pratiğe dönüşebilmesi için somut adımlar zorunludur. Bu alanda Türkiye'nin de çok eksikleri ve hataları olmuştur. Ancak, ABD'nin bir yandan Bakü-Ceyhan'ı destekler görünürken, bir yandan CPC'ye, öte yandan Kosova'da yaşanan insanlık dramının ardından, AMBO hattına daha somut destek vermesi de, sözlerinin ne denli gerçekçi olduğu konusunda haklı kuşklar yaratmaktadır.²⁰⁶ Büyükelçi Richard Mornindstar'ın gider ayak, "Bakü-Ceyhan'a desteğimi tamdır" yinelemesi, "Hattın inşaatına yıl sonunda başlanacak" sözleri ile yan yana getirildiğinde bu kuşklara bir başka boyut kazandırmaktadır. Gerek karar alma tarihleri ve gerekse inşaatına başlama tarihleri, AIOC Cephesi'nde üçer aylık ertelemelerle, giderek yıllara yayılmaktadır. Bunun tek gerekçesi de, düşük seyreden petrol fiyatları değildir. (Kaldı ki, Temmuz 1999 başında petrol fiyatları 18 dolar/varil ve giderek 20 dolar varil düzeyine çıktı). Türkiye kamuoyu, politikacıların iç politik yatırım kaygılarının ve bunun medya yoluyla sıkça "pompalanmasının" da etkisi ile, Bakü-Ceyhan konusunda son derece hassastır ve büyük beklentiler içine girmiştir. Böylesi bir beklentiye yönelik "havuç" politikası; ABD ve yabancı yatırımcıların yıllardır peşinde oldukları "Uluslararası Tahkim" konusunu çözüme ulaştırmak için kullanılıyor diye düşünenler, pek de haksız sayılmamalıdır. Aynı husus Kıbrıs ve Ege konularında taviz alabilme ya da Kuzey Irak'ta bir Kürt Devleti kurulmasına sessiz kalma konuları için de geçerlidir. Dolayısıyla, Bakü-Ceyhan konusunda ABD yönetiminin son dönemde daha da yoğunlaşan desteği söz konusu ise de, destek ile gerçekleştirme, yani kuvve ile fiil arasında hayli fark olduğunu ve aradaki bu fark bölümüne, hattın ederinden daha fazla bedel sığdırılabileceğini de unutmamak gerekmektedir. Ayrıca, Bakü-Ceyhan ya da Trans Kafkas Boru Hattı Sistemi'nin, yalnızca Türkiye'nin çıkarına olmadığını ve en az

BDT'den 2005 yılında ayrılmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğunun temel amacının siyasi birlik olduğunu belirtmiştir. ancak zaman geçtikçe üye ülkeler arasında ekonomik iş birliği yapılmak suretiyle ekonomik bir özellik de kazanmıştır. Günümüzde BDT, önemli bir güç merkezi durumundadır. Zira dünyadaki toplam doğal kaynakların %25'ine sahiptir. <https://bilgibirikimi.net/2012/05/25/bagimsiz-devletler-toplulugu-bdt-nedir-uye-ulkeler-hangileridir/> **Son Erişim Tarihi:** 13.08.2017.

²⁰⁵ Wihbey, **agm**, s. 30.

²⁰⁶ Fırat Güzel, "ABD Hazar'da İkili Oynuyor", **Dünya Gazetesi**, 11.06.1999.

bizim kadar belki de daha fazla; ABD'nin ve bölge ülkelerinin çıkarına olduğunu vurgulamakta yarar vardır.²⁰⁷

3.3.1. Rusya Federasyonu'nun Stratejileri

Rusya bölgede; politik alanda, özellikle askeri işbirliği ve silah satışları yoluyla, İran-Irak-Suriye ekseninde etkili olmuştur. BM Güvenlik Konseyi'nde Saddam'a karşı yaptırımlarda, engelleyici rol oynamıştır. Daha geniş ölçekte ise, Çin ile de buna paralel işbirliği içinde olan Rusya Federasyonu, kendisi için yapılan bölgesel güç tanımından çok ötede hedeflere yönelmiş görünmektedir. Rusya, Çin'in stratejik silah sistemini modernize etmekte; İran'a balistik füze satmakta ve nükleer teknolojisini geliştirmede destek sağlamakta, Irak'a ise Birleşmiş Milletler'de politik destek vermiştir.²⁰⁸ Kosova krizinde ise, Miloseviç'e verdiği destek ve ateşkes sonrası gerçekleştirdiği sürpriz atakla, ABD'nin ve Batı'nın umduğu gibi, Batı ile entegre ve pazar ekonomisinin kuralları ile yönetilmeye yönelen Rusya görüntüsünden oldukça uzak bir performans izlemektedir. Rusya'nın Çin ve İran'la oluşturmaya çalıştığı stratejik üçgen, IMF kanalıyla aktarılan milyarlarca doların önemli bölümünün, İsviçre'deki özel hesaplara yatırılmış olması, dış borçlarının 144 milyar dolara dayanması ve sıçrayarak büyümesi, Yeltsin'in ABD'nin tüm desteğine rağmen sadece muhalefetin dağınıklığı sayesinde ayakta kalabilmesi, resmi enflasyonun bile %88'den %100'e doğru yönelmesi, Ruble-Dolar paritesinin 1999'da 30'da 40'a çıkmasının beklenmesi ve ülkede birden fazla parite olması, 40 milyon Rus'un yaşanabilir alt limit kabul edilen aylık 287 Ruble (31 dolar) seviyesinin altında ücret alması, Merkez Bankasının mevcut 1473 bankadan 397'sinin kapatılmasını önermesi, dış yatırımların durma noktasına gelmesi gibi büyük olumsuzluklar; ABD yönetimi içindeki "Russever" lobiye rağmen, ABD-Rusya ilişkilerinde ve Rusya'nın ekonomisinde daha sıkıntılı bir döneme işaret etmiştir. Primakov'un görevden alınması ile Rusya'nın dış politikasında bir değişiklik olmadığı gibi, ekonominin halen başında bulunan Başbakan Birinci Yardımcısı Yuri Maslyukov'un, SSCB dağılmadan önce de GOSPLAN'ın başındaki figür olması

²⁰⁷ Pamir, **age** s. 31.

²⁰⁸ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", **Bölgesel Çalışmalar**, Ağrı, C: 1, S:1, 2010, s. 53-85.

ekonomik reform beklentilerinin de bir başka bahara bırakılacağına bir diğer işaretiydi. Bir diğer anlatımla, Yeltsin'in sıkça Başbakan ve vitrin değiştirmesi, genel ve olumsuz politikaları değiştirmemektir.²⁰⁹

Bu değerlendirmeye ilave etmek gerekirse Rusya Kafkasya coğrafyasını hala arka bahçesi olarak kullanmakta ve bölge ülkeleri üzerinde baskıyı eksik etmemektedir. Ayrıca Rusya silah satışını ve bölge üzerindeki etkinliğini sürdürüebilmek için sürekli etnik çatışmaların sert güce dönüşmesi için elinden geleni yapmaktadır.

Mega Proje'de Lukoil, %10, ayrıca Karbağ bölgesinde İtalyan AGIP ile beraber %57,5, Şah Deniz'de %10, Yalama'da ARCO ile birlikte %60 hisseye sahiptir. Bu hisseleri, örneğin TPAO'nun hisseleri ile kıyasladığımızda (Mega Proje'de TPAO payı %6,75, Şah Deniz'de %9, diğer 2 projede %10 ve %5) ve bu hisseleri alırken TPAO veya diğer yabancı petrol şirketleri gibi imza ikramiyesi ödemesi (signature bonus) ya da benzeri ödemeler yapmadıklarını düşünürsek, Azerbaycan'da Lukoil'in (Rusya'nın) ağırlığı hakkında bir fikir elde edebiliriz.²¹⁰

Rusya bunlara ek olarak Azerbaycan'da yaşanan devrimlerin hepsinde baş aktör olmuştur. Önce bağımsızlık yanlısı Elçibey'i deviren Rusya daha sonra KGB geçmişi olmasına rağmen bağımsız bulduğu Haydar Aliyev'i devirmeye çalışmış fakat başarısız olmuştur.

Şunu ifade etmek gerekirse Rusya eski emperyalist yaklaşımlarını günümüzde de uygulamaya geçirmeye çalışırsa bölgede daha çok kan akacaktır. Zira ne Türkiye, eski Türkiye; ne de Azerbaycan, eski Azerbaycandır. Rusya'nın bütün kışkırtıcı hareketlerine rağmen Türkiye her zaman Rusya ile ilişkilerinde çatışma yaratacak hareketlerden kaçınmıştır.

Rusya boru hatları projelerinde petrol ve doğalgazın kendi güzergahlarından geçmesini istemekteydi fakat Rusya'nın ihraç boru hatlarının kapasitelerinin yetersiz olması ve alt yapıyı yenileyebilecek mali gücünün o dönem itibarıyla olmaması elini zayıf kılmıştır.²¹¹

Çelişki gibi görünse de petrol ihracı için sıkışan Rusya için de Bakü-Ceyhan hattı bir çıkıştır. Misal vermek gerekirse; Rusya-Gürcistan üzerinden Bakü'ye bağlanacak bir hat yeni pazarların oluşmasını sağlayacaktı. Rusya'nın bu projeye katılması, hissedar olması ve inşaatın yapımına yardımcı olması bölge güvenliği için de

²⁰⁹ Pamir, **age**, s. 35

²¹⁰ Pamir, **age**, s. 35-36.

²¹¹ Pamir, **Age**, s. 40.

bir avantaj oluşturacaktı. Esasen bu teklif, Ekim 1995'de Rusya Enerji Bakanlığı'nın davetine icabet eden Türk heyetince, Rus tarafına iletilmiş ve gerek RF Enerji Bakanlığı ve gerekse Transneft, bu projeye yeşil ışık yakmıştı. Ancak her iki ülkedeki istikrarsızlık ve birden fazla gç merkezinin etkileri, bu olumlu gelişmeyi durdurdu. Böylece, Ruslar'ı gcendirmeyelim. Bırakın şu Bakü-Ceyhan'ı diye özetlenebilecek strateji (!) ler gibi, son yıllarda dönemsel olarak Türkiye i politikasında etkili olan çok yanlış yaklaşıma ortam bırakılmamış olacaktır. Bu ikinci yaklaşım kendini özellikle, zaman zaman canlandırılan "Samsun-Ceyhan" Petrol Boru Hattı Projesi ile de göstermektedir. Bunu savunanlara göre; ""Bakü-Ceyhan'ı savunarak Rusya'yı karşımıza almak yerine, Rusya zerinden Karadeniz'e zaten gelmekte olan CPC (Caspian Pipeline Company) Projesi ile de, yılda (ilk aşamada) 26 milyon ton daha artacak olan petrol ihracının (ikinci aşama gerçekleşirse hedef yılda 70 milyon ton), tankerlerle önce denizden Samsun'a taşınması ve bunun ardından da, Samsun'dan Ceyhan'a döşenecek bir hat ile Akdeniz'de uluslararası pazara arzı, en akılcı ve Rusya'yı da gcendirmeyecek bir yoldur. Bu tezi savunanların, Samsun-Ceyhan hattının inşasında, ya da Rusya'dan gelecek gazın Türkiye içinde pazarlanmasında pay kapmayı umup ummadıkları, bu çalışmamızın konusu dışındadır. Ancak, bu çözümün Azeri, Kazak ve Türkmenler açısından, tüm ihraç yollarını yeni bir yolla ve yine Rusya'ya bağımlı kılma anlamı taşıyacağı da kuşkusuzdur. Bunun da, bu ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarına hiç de yardımcı olamayacağı açıktır.²¹²

şunu da belirtmekte fayda var ki ihraç edilen petrolün Rusya üzerinden geçirilmesi, Boğaz trafiğini de olumsuz etkileyecekti ve olası bir kazada ekolojik dengenin de bozulmasına sebep olacaktı nitekim karar alıcılar Rusya güzergahından geçen bir yolu benimsememişlerdir.

²¹² Pamir, *age* s. 40-41.

3.3.2. İran'ın Stratejileri

İran gerek yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla gerekse jeo-politik konumuyla önemli bir ülkedir. Fakat 1979 İran İslam Devrimi ile ABD ve Batı ile ilişkileri vasatın altına inmiş olmasına rağmen bazı petrol şirketlerinin hala ilgi alanında olması önemlidir.²¹³

İran'ın o dönemde iç ve dış politikasındaki temel gelişimlerine ve yaklaşımlarına kısaca bakmakta yarar vardır. 1990'ların sonlarına doğru İran'ın ülke ekonomisi büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Yönetimsizlik, enflasyon, yaşam standartlarının düşmesi, işsizlik ve gelir paylaşımındaki adaletsizlik ülkeyi temelden sarsmaktadır.²¹⁴ İran'ın tablosunu şöyle ifade edebiliriz: "1993-1996 dönemi yıllık büyüme oranı (%1,5), nüfus artış oranının (%3) yarısıdır. 1977 "İslam Devrimi"nden bu yana, Gayrisafi Milli Hasıla 3 kat azalmıştır. Bu olumsuz tabloyu, mevcut İran yönetiminin yaptığı gibi, yalnızca İran-Irak savaşının ve düşük petrol fiyatlarının doğal sonucu olarak açıklamak doğru ve yeterli değildir. Zira, savaş sonrasında hızla artan petrol fiyatları da bu tabloyu düzeltmemiştir. 1980-1982 dönemi ile 1990-1992 dönemi kıyaslandığında İran, aynı miktarda petrol satışından yaklaşık 10 milyar dolar fazla gelir elde etmiştir."²¹⁵

Ülkede, resmi kurun dışında, birden fazla kur vardır. Rüşvet ve yolsuzluk had safhadadır. Bu ortam, ithalatçılarla ihracatçıları, her türlü yolsuzluğa ve istismara teşvik etmektedir. Rüşvet ve karaborsa çok yaygındır. Ülkenin en önemli gelir kaynağı petrol ihracatıdır. İran'da petrol, halıcılık ve fıstık dışında önemli bir ihracat kaynağı yoktur. Ülke içinde, temel gıda maddeleri ve ilaç başta olmak üzere birçok maddede sübvansiyon vardır. Benzin ve diğer petrol ürünlerinin yurtiçi satış fiyatının çok düşük tutulması, ekonomiyi olumsuz etkilerken, bu maddelerin iç tüketimini de büyük oranda arttırmaktadır. Ülkedeki sübvansiyon nedeniyle oluşan yıllık gelir kaybının yaklaşık 15 milyar dolar olduğu (İran'ın 1995 yılı petrol ihraç gelirine eşit) hesaplanmaktadır. Humeyni döneminde büyük oranda kısıtlanan ithalat, 1989'da Rafsanjani dönemi ile

²¹³ Pamir, *age*, s. 42.

²¹⁴ "Iran's Economic Morass: Mismanagement and Decline Under the Islamic Republic", **The Washington Institute for Near East Policy**, London, 1998, s. 2.

²¹⁵ Pamir, *age* s. 43.

yeniden hız kazanmış ve o dönemdeki yüksek petrol fiyatlarına rağmen bu ithalat artışı ile, İran bütçesinin açıkları büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu bütçe açığı, kısa vadeli ve yüksek faizli dış borçlanma ile kapatılmaya çalışıldığından İran, tam bir kısır döngü ve ekonomik çöküş içindedir.²¹⁶

İran, 1991'de SSCB'nin dağılması ile, önünde büyük bir etkinlik alanı buldu. Bu alanda en önemli ülke kuşkusuz Azerbaycan'dı. Her iki ülkenin de Müslüman ve daha önemlisi Şii olması, önemli bir çıkış noktasıydı. 800 kilometrelik ortak sınırın yanı sıra, İran'da Azerbaycan'ın kendi nüfusundan (yaklaşık 8 milyon) daha fazla Azeri'yi barındırıyor olması (25-30 milyon) da, bu ilgiyi doğal kılan bir diğer etkendi.²¹⁷ Azerbaycan'ın İran'a mesafeli yaklaşmasındaki en büyük etmenlerden biri sosyolojik olgulardır. Zira Azerbaycan Şii olmasına rağmen hiçbir zaman İran gibi dini fanatizme düşmemiş ve laik karakterini korumuştur. Tarihsel olgular ise İran'ın geçmişte Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinde etkili bir güç olmasıdır.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin iyi olması, ABD'nin petrol güzergahı konusunda Türkiye tezlerini kabul etmesi gibi meselelerden dolayı İran Türkiye'yi hasım olarak görmüştür.²¹⁸ Azerbaycan ilk olarak İran'a Mega Proje'de %5 pay vermek isteyip daha sonra Amerika'nın baskısıyla vazgeçince İran Azerbaycan ilişkileri de gerilmiştir.²¹⁹

3.3.3. Büyük Petrol Şirketleri'nin Stratejileri

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra petrol şirketleri gözlerini Hazar Havzasına dikmişlerdi. 1998 ve 1999'larda giden düşük petrol fiyatlarıyla birlikte yeni sahalar yelken açmak için değişik yollara başvurdular. Bunlardan birincisi; yeni sahalar keşfetmek ikincisi kendi aralarında birleşmek (Exxon'un BP ile; AMOCO'nun ARCO ile birleşmesi gibi).²²⁰ Bu şirketlerin en büyük amacı en az maliyetle en çok karı elde etmektir. Bunlar ilk başta ABD'nin "*Russia First*" yaklaşımına uygun hareket

²¹⁶ Pamir, *age*, s. 44.

²¹⁷ Svante E. Cornell, "Iran and the Caucasus", *Middle East Policy Council*, Washington, January 1998, s. 2.

²¹⁸ Pamir, *age*, s.47.

²¹⁹ Pamir, *age*, s. 47

²²⁰ Pamir, *age*, s.48.

etmişlerdir. İlk aşamada bu şirketler en uygun güzergahla petrolü taşımak ve dünya pazarlarına ulaştırmanın planlarını yaptılar.²²¹

Şirketler Türkiye'yi de kaybetmemek için politik davranmışlar ve yatırımcı siyaset izlemişlerdir. Hatta en uygun güzergahın Bakü-Ceyhan hattı olduğuna Türkiye'yi inandırmışlardır. Şirketlerin Türkiye'deki mevcut yatırımları arasında, BP'nin petrol ürünleri dağıtım pazarındaki mevcut önemli payını, ARCO'nun Batı Karadeniz'deki TPAO ile ortak yatırımlarını, AMOCO'nun TPAO ile Türkiye ve Kazakistan'daki ortak yatırımlarını; beklentiler arasında ise, hemen hemen tüm şirketlerin, TÜPRAŞ'ın özelleştirilmesinde pay sahibi olmayı, Mısır'dan gaz boru hattı döşeyip, getirilecek gazı şehir içlerinde pazarlamayı, doğalgazın yer altında depolanmasına ortak olmayı enerji santralleri ve elektrik dağıtım ihalelerini almayı ve daha pek çok projeyi sayabiliriz. (Şimdi bu 3 şirketin birleşmesiyle, beklentiler de birleşmiş ve artmış olmaktadır.²²²

3.3.4. Azerbaycan ve Kazakistan'ın Stratejileri

Bu iki ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik bağımsızlıklarını kazanmak ve Rusya'nın ülkelerindeki etkisini azaltmak için kendi doğal kaynaklarını Rusya güzergahı dışından uluslararası pazara ihraç etmenin planlarını yapmıştır. Türkiye ise onlar için bir kurtuluş yoluydu. Zira bu ülke uluslararası pazarlara giden güzergahtaydı.²²³

Dolayısıyla Azerbaycan ve Kazakistan gerek bu projede gerekse günümüzde Türkiye kartını Rusya'ya karşı hep kullanmakla beraber Rusya faktörünü hiçbir zaman gözardı edememektedir. Çünkü Rusya'nın 200 yıllık tarihsel mirası ve ekonomik ablukası bu iki ülkenin elini kolunu bağlamıştır. Kafkasya ve Orta Asya'nın bağımsız iki ülkesi ne zaman Rusya'yı dışlayacak olsa iç ve dış siyasette her zaman başına belalar gelmektedir. Bu gerekçelerle Rusya'nın bölge üzerindeki etkisi günümüzde devam etmekle beraber bir süre daha devam edeceğe benzemektedir.

²²¹ Pamir, **age**, s. 49.

²²² Pamir, **age**, s. 50.

²²³ Pamir, **age**, s. 51.

3.4. Boru Hatları Seçenekleri

Azerbaycan petrolünün uluslararası piyasalarda pazarlanması için Azerbaycan eski cumhurbaşkanı Elçibey döneminde yapılan bir anlaşma ile boru hattı mücadelesi başladı.²²⁴ "Çırag", "Güneşli" ve "Azeri" yataklarında 9 Kasım 1992'de şirket kurulması ile ilgili ARDNS ve konsorsiyum üyeleri arasında imzalanan 5. memorandumun konusunda boru hattı, deniz petrol ve gaz boru hattı inşası, petrol ve gaz toplanması için sahil terminallerinin inşası, denizle görülecek işlere destek vermek için deniz donanmasının ortak kullanımı, "Azeri", "Güneşli", ve "Şahdeniz" yataklarında üretim teçhizatı altyapısı için bütün batı şirketlerinin çabalarını birleştirmek vardı.²²⁵

ARDNS(Azerbaycan Respublikası Devlet Neft Şirketi) açıklama yaparak yedi seçenekten sadece üçü üzerinde yoğunlaşmıştır: Bakü-Ceyhan, Bakü-Novorossysk ve Bakü-Poti projeleridir.²²⁶

Bakü-Ceyhan Boru Hattı ile Hazar petroleri konusunu görüşmek için Ankara'ya gelen SOCAR başkanı Sabit Bağirov bu petrolerin Akdeniz'e indirilmesi ile ilgili çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Başbakan Süleyman Demirel, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin bazı bakanlarda bu anlaşmada yer almıştır.²²⁷ Bu anlaşma Rusya ve ABD'yi kızdırmıştır. Boru hattının İran'dan çizilecek olması ABD'yi, Rusya'nın dışlanması ise Rusya'yı rahatsız etmiştir.²²⁸

Asrın anlaşması imzalandıktan boru hatları ile ilgili gündeme iki güzergah gelmiştir. Ana ihraç boru hattı ve erken ihraç boru hattı. Azerbaycan kapalı coğrafyada bulunmaktadır. Bu nedenle petrol ve doğalgazını daha uzun mesafeli alanlara tankerlere doldurulabilecek limanlara taşımak zorunda kalmıştır. Rusya ve İran Azerbaycan üzerine anlaşması sırasında istediğini alamayan Rusya ve İran boru hatları konusunda gündeme çeşitli teklifler getirdiler.²²⁹

BTC'nin daha pahalıya mal olacağı ve Azerbaycan'ın bu hattı dolduracak petrolünün bulunmadığının lobiciliğini yapan İran, diğer yandan BTC'ye alternatif

²²⁴ Osman Nuri Aras, "Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi", **2023 Dergisi**, S. 27. Y:2003, Ankara, s. 85.

²²⁵ **Azerbaycan**, 31.03.1993

²²⁶ Cavid Veliev, **Azerbaycan Dış Politikasının Enerji Boyutu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 140

²²⁷ Veliev, **age**, s. 140.

²²⁸ M. Ahmedov, **Yeni Neft Erası ve Beynelhalg Siyaset**, Bakü, 1997, s. 127-128.

²²⁹ Veliev, **age**, s. 140.

olarak daha ucuz bir boru hattı seçeneği sunmuştur. İran, ana ihraç boru hattı için kendi topraklarından geçerek Basra Körfezi'ne uzanacak bir boru hattını teklif ederek Hazar'da sallanan nüfuzunu onarmaya çalışmıştır. Fakat ABD'nin 1996 İLSA Yasası İran hattının gerçekleşmesini engelledi.²³⁰

Rusya, Sovyetler döneminden beri bölge petrolü ve doğal gazının uluslararası pazarlara taşınmasında öncü bir aktördü. Bu projede Rus etkisini gözardı etmek yanlış olacaktı. Rusya kendisinin dışlanmasını engellemek için bölge ülkelerinde operasyonlara kalkıştı. Sovyetler döneminden gelen tarihsel alışkanlığını devam ettirmiş ve bölge ülkelerindeki etnik ve siyasi karışıklıkları kendi lehine kullanmaya kalkışmıştır.²³¹

Petrol şirketlerinin sunduğu güzergahlar verimli ve teknik bilginin olduğu yerler olmasına rağmen sundukları yerlerin iç ve dış karışıklıklar içinde olması dezavantaja sebep olmuştur. İran'a ABD'nin karşı çıkması ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki politik kriz sonucunda Ermenistan ve İran devre dışı kalmıştır.

²³⁰ Enayatollah Yazdani, "Competition Over The Caspian oil Routes: Oilers and Gamers Perspective", **Alternatives**, Vol. 5. Nu. 1-2, (Spring & Summer 2006), Tahrán, s. 55.

²³¹ Brent Griffith "Back Yard Politics: Russia's Foreign Policy Toward the Caspian Basin" **The Journal of Post Soviet Demokratization**, Volume 6.Number 2. Spring 1998, London, s. 431.

Major Pipelines

3.5. Erken
İhraç
Boru
Hatları:
Bakü-
Novorossy
sk ve
Bakü-
Supsa

Azerbaycan petrolleri meselesinde bu enerji kaynaklarının taşınmasında AIOC ihraç konusunda Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossiisk kararını vermiştir.²³³

Bakü-Supsa hattının başlangıç kullanılma kapasitesi de 5 milyon ton/yıl olup, daha sonra 6 milyon tona çıkarılmış ve Supsa hattı Ocak 1999'da çalışmaya başladı. Az bir yatırımla 11 milyon ton taşıyabileceği hesaplanmaktadır.²³⁴ Haydar Aliyev ve Rus başbakanı Çernomirdin arasında Novorossiisk hattı için 1996 Ocağı'nda anlaşma imzalandı. AIOC ve Rus Transneft Şirketi arasındaki anlaşma ile de Novorossiisk hattı kesinleşmiş oldu. 11 Temmuz 1997'de Rusya Başbakan Yardımcısı Boris Nemtsov ve Enerji Bakanı Azerbaycan ve Çeçenistan petrol şirketleri ile anlaşmalar imzaladı. Ardından Rusya ile Çeçenistan arasında Çeçenistan üzerinden Kara Deniz'e uzanan ve savaş nedeniyle tahrip olmuş boru hattının onarılması konusunda anlaşma imzalandı. Ardından 9 Eylül 1997'de Çeçenistan'la Rusya transit ücreti konusunda anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar aracılığıyla Rusya Novorossiisk hattının ana ihraç hattı olması umudu olması içinde olmuştur. Kasım 1997'de ilk anlaşmayla petrol çıktı ve bununla birlikte Bakü- Novorossiisk çalışmaya başladı. 1998'de Novorossiisk ile 2,5 milyon ton

²³² http://www.state.gov/cms_images/030304_larson_energygraphic4.jpg Son Erişim Tarihi: 25.12.2016.

²³³ http://www.ca.c.org/online/2001/journal_rus/cac-03/03.kulry.shtml

²³⁴ Veliev, age s. 144..

petrol dünya pazarına çıkarıldı.²³⁵ Novorossysk Hattı'nın kapasitesi 5 milyon tondur. Ancak gerekli yatırımlar yapılırsa, hattın kapasitesinin 17 milyon tona kadar çıkartılması mümkündür. Bu değer, Rus tarafının erken petrolden sonra, ana ihraç boru hattını da kendi yönüne çevirebilmek için gösterdiği çabalar sürecinde, fazla yatırım yapmadan "emre amade" bir seçenek olarak teklif getirdiği dönemde öne sürülmüştür. Fakat daha sonraki dönemlerde Bakü-Novorossysk kuzey hattı kimi zaman Rusya tarafının yarattığı teknik ekonomik sorunlar nedeniyle, kimi zamanda da Rusya'nın Çeçenistan'a yönelik operasyonları ve sabotajlar nedeniyle kesintili çalışmıştır.²³⁶

Bakü-Novorossysk'in ihraç boru hattı olmamasının pek çok sebebi vardır. Bunların siyasi, ekonomik ve çevresel sebepleri vardır. Novorossysk limanı iklim koşullarından dolayı yılın 70 günü kullanılamaz durumdadır.²³⁷ Türkiye ise bu hatta karşı çıkıyordu. Çünkü bu hattın işlek hale gelmesi İstanbul'un Boğazlarını tehlikeye sokuyor aynı zamanda Azerbaycan üzerindeki Rus baskısını da artırıyordu.

3.6. Ana Boru Hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Hattı ve Gelişmeler

Mega proje Elçibey döneminde ilk olarak konuşulmuş ve Haydar Aliyev ile tatbik edilmiştir. Rusya'nın ve İran'ın karşı çıkmalarına rağmen ana boru hattının Türkiye üzerinden geçirilmesi ABD'nin de desteği ile pratiğe dökülmüştür.²³⁸

Ortakların hepsinin Bakü-Ceyhan hattı üzerinde hem fikir olduğu yanlış bir fikir olacaktır. Zira bu hattın maliyetli oluşu cazibesini yitirmesine neden oluyordu. Yüksek maliyet, iki erken petrol ihraç hattının kapasitesini genişletilmesi gerektiği ve ana ihraç hattı inşa etmeğe gerek kalmadığı düşüncelerini kuvvetlendirmiştir. ABD'nin petrol şirketleri Exxon-Mobil BTC'ye yatırım yapmak istemezken, 1998'de İran'dan Basra'ya uzanacak boru hattının fizibilitesini Total şirketi yapmıştır, ABD'li şirket, Mobil (ExxonMobil) ve Conoco İLSA'nın kaldırılması için lobi çalışmaları yürütmüşlerdir.²³⁹

Ayrıca bu projede PKK'nın BTC'ye yönelik eylemleri Türkiye'nin yatırım yapılabilirlik noktasında imajını zedelemiştir. Fakat daha sonra gelişmeler diğer

²³⁵ Nesib Nesibli: "Azerbaycan Geopolitikası ve Neft", Bakü, Hazar Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 63.

²³⁶ Nesibli, *age*, s. 144-145.

²³⁷ Kamer Kasım, "Orta Asya ve Kafkasya Enerji Politikaları: "Büyük Oyunun" Parametreleri", *Panorama*, S. 5, Y: Haziran 2004, Ankara, s. 145.

²³⁸ Kasım, *age*, s. 146.

²³⁹ Fiona Hill: "Pipelines in Caspian: Catalyst or Cure-All", *Georgetown Journal of International Affairs*, (Winter/Spring 2004.), s. 21.

aktörleri ikna etmiştir.²⁴⁰ PKK'nın bu dönemde büyük darbe alarak ateşkes ilan etmek zorunda kalması gibi gelişmeleri sıralayabiliriz. Ayrıca bu projenin Türkiye'ye verilmesinde şu faktörler de etkili olmuştur:

- ABD'nin İran'a karşı tavrı ve Türkiye'yi desteklemesi;
- Fizibilite raporlarıyla maliyetin azaltılabileceği görüşü
- Kazakistan petrolünün Bakü-Ceyhan'a akıtılabileceği görüşü
- 1999 yılında Azerbaycan'a ait olan Şahdeniz yatağında büyük oranda doğalgazın bulunması BP ve Norveç şirketi Statoil'ün Bakü-Ceyhan stratejisinde değişikliğe neden oldu. Azerbaycan doğalgazını Türkiye'ye ihraç etme olasılığı bu şirketleri Bakü-Ceyhan'ı desteklemeye yöneltti. Şah Deniz doğalgazını Türkiye'ye iletecek Bakü-Erzurum Dogalgaz hattı projesi Bakü-Ceyhan'ın maliyetini düşürüyordu.

• Diğer yandan ise Rusya'nın projeye karşıtlığı yumuşadı. Rusya'nın projeden pay alması²⁴¹

²⁴⁰ Kasım, **age**, s. 147

²⁴¹ Kasım, **age**, s. 148.

BTC'nin Güzergâhı²⁴²

BP Exploration Ltd % 30.10.

SOCAR %25,0

Unocal Ltd. %8.90

Statoil %8.71

TPAO %6.53

Agip %5

TotalFinaElf %3.40

Itochu Inc. %3.40

Inpex % 2.5

ConocoPhillips %2.5

Delta-Hess Ltd. % 2.36

12 Ekim 2005'de Gürcistan sınırından açılışı gerçekleşen boru hattından Ceyhan'a ilk petrol 28 Mayıs 2006'da ulaştı ve Azerbaycan'ın petrolünü taşıyan ilk

²⁴² <http://www.btcinvestment.com/wsimages/plbigmap.gif>

tanker Ceyhan üzerinden 2 Haziran 2006'da ulaştırıldı.²⁴³ Resmi açılışı ise Türkiye tarafından düzenlenen törenle Adana'nın Ceyhan limanında 13 Temmuz 2006'da gerçekleşti. Projenin maliyeti ilk başta 3 milyar dolar dense de 5 milyarı bulmuştur..

BTC'nin uluslararası pazara inmesi Rusya ve İran'ın çıkarlarına ters düşmüştür. Zira bu projeden iki aktör dışlanmıştı. Rusya'nın gazına göre daha kaliteli olan Azerbaycan petrolü rekabette Rusya ve İran'ı geçmişti. Dünya Azerbaycan'ın Light petrolünü Ural'lardan çıkan sert Rus petrolüne tercih etmiştir. Bu yüzden Rusya ve İran Azerbaycan'ı bu konuda pasifize etmeye çalışmıştır.²⁴⁴

Rusya'yı 8 Haziran 2005'de ziyaret eden dönemin İran Petrol Bakanı Uluslararası İlişkiler Yardımcısı Hadi Necad-Huseynyan Rusya'ya petrol ve doğalgaz alanında işbirliği için iki önemli teklif götürmüştür. Birinci teklif, İran petrol ve doğalgaz kaynaklarının işletilmesinde işbirliği Rusya–İran enerji işbirliği, ikinci teklif ise Rus şirketlerine Rusya petrol ve doğalgazını Basra Körfezi'nden satabilme imkanı veren 25 yıllık Swap Anlaşması olmuştur.²⁴⁵ İran, Azerbaycan'ı pasifize etmek için Hazar bölgesinde bir OPEC kurulmasını Şangay İşbirliği Örgütü'nün 15 Haziran 2006'daki toplantısında teklif etmiştir.

²⁴³ Veliev, **age** s. 153.

²⁴⁴ Veliev, **age**, s. 154.

²⁴⁵ Hooman PEIMANI: “Iran Launches two Caspian Initiatives”, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3372&SMSESSION=NO (June 15, 2005).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE İRAN İSLAM CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİ (1991-2003)

4.1. İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası (1991-2003)

Sovyetlerin dağılmasından sonra İran Kafkaslarda geniş bir nüfuz alanına sahip olmuştur. Avrasya coğrafyasında söz sahibi olmak isteyen İran, siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda bölge ülkeleriyle ilişkiler kurmak için yoğun çaba sarf etmiştir.

İran, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında kendisi de Müslüman ve Şii olmasına rağmen Azerbaycan'ın Türkiye ile yakınlığından dolayı Ermenistan'ı desteklemiş ve Erivan-Moskova ekseninde yerini almıştır.²⁴⁶

Ayrıca Ermenistan'ın Batı ve Kuzey Türklüğünü birleştirmesi noktasında Ermenistan'ın en büyük tampon bölge olması İran'ın dış politikasında Azerbaycan'a olan yaklaşımını olumsuz yönde etkilemiştir.

Ermenistan meselesine gelince, 1991 yılı Eylül'ünde Ermenistan'ın bağımsız bir ülke haline gelmesinin ardından 25 Aralık 1991'de İran İslam Cumhuriyeti resmen Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdığını açıklamış, bu tarihten sonra İran, Rusya'dan sonra Ermenistan ile siyasi ve askeri sahadan ekonomik boyuta uzanan her alanda yakın ilişkiler kuran ikinci ülke olmuştur. Bölge jeopolitiğinde Türkiye'nin etkinliği, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Türkiye'ye yakınlaşması İran ile Ermenistan'ı birbirlerine yaklaştırmıştır. Ayrıca İran için Ermenistan, Batı ve Kuzey İran'ı Türklerin etkisinden koruyan bir engeldir. Denize çıkışı olmayan kapalı bir ülke olan Ermenistan'a göre İran da dış dünyaya açılma noktasıdır.

²⁴⁶ Emin Arif Şihaliyev, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Ankara, Naturel Yayınları, 2004, s. 226.

4.2. Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan Politikası (1991-2003)

Ermenistan'ın Sovyet sonrası bölge ülkeleri üzerinde kurduğu ilişkiler son derece saldırgan ve tutarsızdır. Ermenistan sadece bölge ülkelerinde değil, Türkiye ile olan ilişkilerinde de bazı kabul edilemez talepler içinde olmuştur.

Ermenistan dış politikasının dayanaklarını daima dış güçlerde aramış ve bunun sonucu olarak da Kafkaslar bölgesinde dış faktörleri çeken ve bölge politikasını daha karmaşık hale getiren bir ülke olmuştur. Bu karmaşık politika bölge devletleri ve Türkiye olan ilişkileri de zedelemiştir. Halbuki Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımamasına rağmen Türkiye topraklarındaki taleplerinden vazgeçmemiştir.²⁴⁷

Türkiye sadece kendi meselelerinden dolayı değil, aynı zamanda Azerbaycan'ın %20'sini işgal altında tuttuğu için Ermenistan ile olan ilişkilerine mesafe koymuştur.

Ermenistan'ın Türkiye topraklarında hak iddia etmeleri ve kabul edilemez bir soykırım yalanını kabul ettirmeye yönelik çabaları Türkiye'nin Ermenistan'a olan yaklaşımını olumsuz yönde etkilemiştir.

4.3. İran'ın Orta Asya Politikasının Temel Yaklaşımı (1991-2003)

İran'ın Orta Asya'nın bağımsızlığını yeni elde etmiş cumhuriyetlerine karşı olan dış politikası tutucu ve tedbirli bir tavırdan açık denizlere çıkışları olmayan bu ülkelerin doğalgaz ve petrolerini dünya pazarlarına ulaştırılmasında köprü olmak gibi daha iddiacı ve pragmatik bir yaklaşıma kaymıştır. Bu bağlamda ilişkilerinde dikkatleri ideolojik boyuttan uzak tutmaya gayret göstermektedir. Asıl amaç ise bu coğrafyada ABD ve Türkiye'nin (politik ve ekonomik anlamda) ve Suudilerin (inanç temelinde) etkisinin artmasını engellemek olmuştur.²⁴⁸ İran bu boşluğu tek başına dolduramayacağını idrakine vararak Kuzey-Güney stratejik ekseninde (Moskova-

²⁴⁷ Şihaliyev, age, s. 255.

²⁴⁸ "İran'ın Orta Asya Politikaları", Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Rapor, s. 42.

Erivan-Tahran) Batı-Doğu ekseninin (Washington-Ankara-Bakü-Taşkent) önünü kesmek için Rus kartını oynama yoluna gitmiştir. Farklı boru hatları projelerin kaderi üzerinde verilen kavga ise bu stratejik çift-eksenin bir yansıması olarak tezahür etmiştir: Amerikalıların desteğinde Doğu-Batı eksenli Trans-Kafkasya boru hattı, Bakü, Gürcistan, Türkiye tarafından desteklenmekte ve Kuzey-Güney eksenli Bakü-Novorosisk ve İran'ın şebekelerinin Umman Körfezi'ne açılım projesi de Rusya, Ermenistan ve İran tarafından desteklenmektedir. “Yeni Büyük Oyun”un tarafları artık strateji kadar ticareti de silah olarak kullanıyorlar.²⁴⁹

Orta Asya'nın, İran dış politikası ve güvenlik dengeleri açısından ayrı bir yeri olduğu görülmektedir. Zira neredeyse ABD tarafından dört bir yandan kuşatılan İran'ın tek kuşatılmamış bölgesi Orta Asya'dır. Yine İran'a komşu 15 ülke bulunmakta ve bu ülkelerin tamamı bir şekilde bölgesel ve uluslararası düzeyde güvenlik açısından bir koruma şemsiye altına girmiştir. İran bu açıdan kendisini bölgesinde yalnız hissetmekte ve çıkış noktası olarak da güvenlik ve ekonomik eksenli bölgenin en büyük örgütü olarak Orta Asya üzerinden şekillenen Şangay İşbirliği Örgütü²⁵⁰'nü görmektedir. Ayrıca İran ve Orta Asya ülkeleri arasında bölgesel tehdidin kaynağına dair algılarının farklılığı, güvenlik eksenli ortak oluşumları engelleyen en önemli faktördür.²⁵¹

²⁴⁹ <http://www.2023.gen.tr/haziran2002/dosyalar1.html> **Son Erişim Tarihi:** 18.09.2016.

²⁵⁰ “ŞİÖ ilk olarak 1996 yılında ÇHC, RF, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan tarafından üye ülkeler arasında güvenin artırılması, sınır bölgelerinin silahsızlandırılması ve bölgesel işbirliğinin teşvik edilmesi amacıyla “Şangay Beşlisi” adıyla kurulmuştur. 1996 ve 1997 yıllarında anılan beş ülkenin Devlet Başkanları sırasıyla Şangay ve Moskova’da bir araya gelerek “Sınır Bölgelerinde Askeri Güvenin Arttırılması” ve “Sınır Bölgelerinde Askeri Güçlerin Azaltılması” Anlaşmalarını imzalamışlardır. 1998-2000 yılları arasında zirve toplantıları sırasıyla Almatı, Bişkek ve Duşanbe’de yapılmış ve üye ülkeler, sınır bölgelerinde güvenin artırılması yollarının yanı sıra, siyaset, ekonomi ve güvenlik gibi alanlarda da görüş alışverişinde bulunmaya başlamıştır. 14-15 Haziran 2001 tarihlerinde Şangay’da düzenlenen Devlet Başkanları Zirve toplantısında, uluslararası düzeyde ve üye ülkelerde yaşanan gelişmeler ışığında, terörizm, ayrılıkçılık ve köktencilikten kaynaklanan tehditlerle mücadeleyle yönelik işbirliğinin daha etkin şekilde yürütülmesi için Şangay Beşlisi’nin bölgesel bir örgüt haline dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede anılan Zirve’de Özbekistan’ın “Şangay Beşlisi”ne katılımına ilişkin bir Ortak Deklarasyon kabul edilmiş ve 6 ülke tarafından imzalanan “Şangay İşbirliği Örgütü”nün Kurulmasına Dair Deklarasyon” ile örgüt resmen hayata geçirilmiştir. Söz konusu toplantıda ayrıca, “Terörizm, Ayrılıkçılık ve Köktencilikle Mücadele Hakkında Şangay Sözleşmesi” imzalanmıştır. <http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa> **Son Erişim Tarihi:** 18.07.2017.

²⁵¹ Kaan Dilek, **İran’ın Orta Asya Politikaları**, Ankara, SFN Yayıncılık, 2011, s. 55.

4.4. Türkiye'nin Orta Asya Politikasının Temel Yaklaşımı (1991-2003)

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye Orta Asya'daki devletleri ilk tanıyan ülkelerden olmuş ve karşısına Rusya'yı alarak stratejiler geliştirmeye çalışmıştır. İzlenen bu siyasetin belirli bir plan-program dahilinde gelişmemesi 1990'lar süresince Türkiye'yi bölge ülkeleri nezdinde zor duruma düşürdü. Özellikle Rusya ve İran, Türkiye'yi bu dönem boyunca Turancı politikalar peşinde olmakla suçladılar. Türkiye iç siyasetinde kendini göstermeye başlayan “*Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası*” ve 21. Yüzyılın “*Türk Yüzyılı*” olacağına dair söylemler, bu suçlamaları adeta destekler boyutlara ulaştı. Ancak kısa zaman sonra fark edildi ki Türkiye Rusya'nın bölge üzerindeki etkinliğini hesaba katmadan bölge devletleriyle hiçbir alanda işbirliği süreçleri geliştiremezdi. Sovyet döneminden kalan ekonomik ve askeri bağımlılık, Rusya'yı bölge ülkeleri nezdinde en önemli aktör konumunu korumasını sağlamıştır. Türkiye'nin Türki devletler üzerinde bu ülkelere örnek kapasitede olmadığı ortaya çıkmıştır. Bunun en açık örneği 1992'de gerçekleşen “Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi” dir. Bu zirvede Türkiye'nin bölge için düşündüğü politikaların çoğunun daha baştan uygulanamaz olduğu anlaşıldı. Bu atılımın başarısız olmasının en önemli sebebi bölge üzerinde Rusya'nın hala etkili bir aktör olmasıdır. Türkiye'nin ikili ilişkilerde ağabey-kardeş şeklinde yaşaması Türk devletleri nezdinde tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye'nin ulusüstü bir yapı oluşturmak istemesi bölge ülkeleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Zirvenin Türkiye tarafından başarısız olmasının sebeplerinden birisi de Türkiye'nin bölge dengelerini iyi çözümleyememiş olmasıdır. Bölge ülkeleri bağımsızlığını kazanırken Türkiye bu süreci iyi analiz edemedi. Örneğin; Kazakistan'da yaşayan %41'li Rus nüfusunun Kazakistan'ın izlediği siyasetteki etkisi iyi değerlendirilemedi. İlaveten Türkiye'nin sınırlı kaynaklarını ve gücünün az olmasını iyi gören Türki devletler kendilerine başka modeller aramak istedi.²⁵²

²⁵² Emrah Denizhan, “Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Politikaları ve Tika”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C: 2, s: 1, 2010, s. 20-21.

4.5. Hizbullah Meselesi ve Türkiye-İran İlişkilerinin Bozulması

Türkiye'nin önemli akademisyenlerinden, laik ve Kemalist olarak tanınan Ahmet Taner Kışlalı'nın "*İran'da eğitim almış 92 militanın*" yakalanmasından bir gün sonra öldürülmesi Türkiye tarafından İran'ın yalnızca PKK'yı değil aynı zamanda dini fanatikleri de desteklediği yönünde eleştirilmesine sebep olmuştur. Ayrıca bu olaydan sonra yurt dışına kaçmaya çalışan üç İranlı yakalanmıştır.

Türkiye'de kamuoyu bu olayı ünlü gazeteci Uğur Mumcu'nun öldürülmesiyle karşılaştırdı. Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz bu olayın sorumlularını Hizbullah'a ve İBDA-C (İslamcı Büyük Doğu Akıncıları Cephesi) örgütünün yaptığını belirtti. İran bu iddiaları yalanlamakla yetindi. İran'ın bu iddialara sert yanıt vermesinin sebebi Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Fransa ziyaretiydi.²⁵³ İran bütün bu olayları İran ve Türkiye'nin arasını bozmaya çalışan Siyonist örgütlerin işi olduğunu iddia etmiştir. Dönemin başbakanı Ecevit bu olayla ilgili olarak doğrudan İran'ın suçlanmasının doğru olmadığını ifade etmiştir.

Bu dönemde Rusya ile Mavi Akım projesi konuşulurken aynı zamanda İran-Türkiye doğalgaz boru hattı projesi Türkiye tarafından geciktiriliyordu. 1999'da göreceli sessizlik ortamı Türk güvenlik güçlerinin Hizbullah'ın hücrelerine baskınlarıyla bozuldu. Aslında Hizbullah PKK'ya karşı kurulmuş bir örgüt olduğu iddia edilmesine rağmen daha sonra devlet aleyhine çalışmaya başlamıştır. Bu iddialar TSK (Türk Silahlı Kuvvetler)'daki Kemalist-laik kesimle, İslamcı subaylar arasında gerginliğe sebep olmuştur. Kenan Evren gibi paşalar Hizbullah'ın "*İran işi*" olduğunu söylemiştir ayrıca yakalanan Hizbullahçı teröristlerden bazıları İran'da eğitim aldıklarını itiraf etmiştir.²⁵⁴

Türkiye'de Hizbullahla ilgili böyle söylentiler varken İranlı bürokrat Kemal Harrazi İstanbul'u ziyaret etmiştir. Kemal Harrazi üstüne vurgu yaparak İran'ın ne PKK ile ne de Hizbullah ile ilgili hiçbir bağlantısı olmadığını söylemiştir.

²⁵³ Hatemi'nin Fransa ziyareti 27-31 Ekim 1999 tarihleri arasında gerçekleşti.

²⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Peköz, **Küresel Savaşta Büyük Ortadoğu**, İstanbul, Vivo Yayınları,2015.

Bahriye Üçok, Uğur Mumcu ve Ahmet Taner Kışlalı cinayetleri ile ilgili başka iddialar da vardı. Medya olayları merkezi Malatya olan Tevhid Selam Örgütü'nün düzenlediğini iddia etti.²⁵⁵

İran'a en büyük eleştiri Dışişleri Bakanı İsmail Cem'den geldi. Ecevit ise İran'ın hala rejimi ihraç etmeye çalıştığından ve bunu gerçekleştirmek için de şiddete başvurduğunu söylemiştir ama yine de Ecevit katillerle Hatemi hükümetini ayırt etmiştir.

Türkiye ve İran arasındaki gerginlik bu dönemde had safhaya çıkmıştır. Tahran'da düzenlenecek Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün toplantısına Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer "*katılmayı düşünmüyorum*" demiştir fakat saygın bürokratlardan bazıları bu toplantıya katılmanın en rasyonel tavır olacağını belirtmiştir. Bu kişiler 1) Bu gezinin Sezer'in ilk gezisi olacağını eğer katılmıyorsa iki ülke ilişkilerinin yara alacağını 2) Bu ziyaretin resmi bir ziyaret olmadığını sadece EİÖ katılmakla sınırlı olacağını 3) Burada Sezer'in şikayetçi olduğu konuları dile getirebileceği 4) Bu toplantılardan istifade ederek Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri liderleri ile ilişkisini geliştirebileceği 5) Tamamen ülkesinin çıkarlarını gözetebileceği ifade edilmiştir. Ancak Sezer bu toplantıya katılmamıştır.²⁵⁶

4.6. İran-Türkiye Diplomatik İlişkilerinin Yeniden İnşa Edilmesi (1996- 1997)

Diplomatik ilişkilere verilen bir yıllık ara, iki ülke arasındaki işbirliğinin önemini göstermiştir. Bu ilişkilerin kurulmasındaki en büyük sebep, Tahran'da düzenlenen İKÖ toplantısında Türkiye'ye yöneltilen eleştirilerdir. Türkiye'nin İsrail ile olan münasebetleri ve Türkiye'nin Kuzey Irak'ta yaptığı sınır ötesi operasyonlardır. Cumhurbaşkanı Demirel bütün uyarılara rağmen konferansa katılmıştır.

İKÖ'ye hitap eden konuşmasında Demirel, Türkiye'nin Ortadoğu barış sürecine ve İslamcı dayanışmaya desteğini vurguladı ve ülkesinin Irak'taki terörizme karşı olduğunu altını çizdi. Demirel'in sözleri pek iyi karşılanmadı. Açıkça isim verilmemesine rağmen İKÖ, kapanış konuşmasında Türkiye'yi İsrail ile işbirliği yaptığı için kınadı. Ancak bütün eleştirilere rağmen Türkiye İsrail ile olan askeri, savunma ve

²⁵⁵ Peköz, *age*, s. 182-207.

²⁵⁶ Peköz, *age*, s. 190-207.

istihbarat ilişkilerini devam ettirdi. Hatta bu görüşmeler sürerken Türkiye ve İsrail ortak tatbikat yaptı. İran ve Suriye bu tatbikatın kendilerine karşı yapıldığını beyan etti.²⁵⁷ Bütün bunlara rağmen Tahran Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istedi. İran 21 Ocak 1997’de Muhammed Hüseyin Lavasani’nin Türkiye elçiliğine atandığını duyurmuştur.

4.7. 2000’li Yılların Başlarında Türkiye-İran İlişkilerinde Önemli Meseleler

Kürt sorunu Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerde en önemli faktör olarak yerini korudu. Türkiye, Kuzey Irak’ın 320 km içine kadar operasyonlar yaptı. 1990’ların ikinci yarısından sonra İran KDP ile iletişim kurdu. İran, Talabani’ye kendi sınırlarında bir savaş istemediğini belirtti. Bütün bu olanlar Türkiye İsrail yakınlaşmasının olduğu bir döneme denk gelmesi manidardır.²⁵⁸

Türkiye bu dönemde İran’ın PKK’yı desteklemesinden ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Ermenistan tarafını tutmasını hoş karşılamıyordu. Buna karşılık Türkiye Azerbaycan’ın İsrail ile gelişen ilişkileri İran’ı rahatsız etmekte, Hazar bölgesinde BP/Amoco gemisini İran savaş gemilerinin terk etmeye zorlaması ilişkileri gerginleştirmekteydi.²⁵⁹ İsrail Dışişleri Bakanı, İsrail’in Türkiye ile ilişkisini 2006 yılında mükemmel olarak isimlendirdi. Türkiye bu dönemde, İsrail ile sorunları olan ülkeleri barıştırmaya çalıştı. Ayrıca TBMM’de İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres ve Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas konuşma yaptı.²⁶⁰ İsrail ile Türkiye ilişkileri İsrail’in 2008’de Gazze’ye saldırmasıyla bozuldu.

ABD, İsrail ve müttefiki İngiltere İran’ı yalnız bırakmak, marjinalleştirmek ve tehdit etmek zorunda idi. ABD Başkanı George Bush 29 Ocak 2002 tarihli konuşmasında İran’ı terörizme karışan, El-Kaide operasyonlarına destek veren, İsrail’e karşı olan ve İsrail’e karşı kullanılmak üzere biyolojik ve kimyasal silahlar üreten “şeytan üçgeninin bir parçası” olarak tanımladığında, bu politikayı net bir şekilde ifade

²⁵⁷ Robert Olson, **Türkiye-İran İlişkileri, 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik**, Ankara, Ebabil Yayınları, 2005, s. 77-78.

²⁵⁸ Olson, **age**, s. 104-105.

²⁵⁹ Olson, **age**, s.111-112.

²⁶⁰ <http://www.internethaber.com/turkiye-israil-iliskileri-tehlikeli-bagimlilik-16415y.htm> **Son Erişim Tarihi:** 19.09.2016.

etmişti. Aslında Bush'un bu kimyasal silahları İran'ın kullanmak istemesinin onun için bir önemi yoktu asıl amaç; ABD'nin işgal ettiği Şii Irak bölgesine İran'ın müdahale etmesini önlemektir. Özellikle yeni cumhurbaşkanı Hasani Ruhani gelene kadar Türkiye ile İran arasındaki siyasi ilişkilerin önceki dönemlere kıyasla azaldığı yıllar oldu. Türkiye'nin İran'ın Batı ile ilişkilerinde arabuluculuk yapmaya çalışsa da bunda başarısız olmuştur. Nükleer sorunun çözümü konusunda Türkiye'nin arabuluculuğuna dair en önemli gelişme Mayıs 2010'da gerçekleşti. Ankara gibi benzer bir yaklaşım sergileyen ve İran'la ılımlı ilişkileri olan Brezilya'nın da katılımıyla Tahran'da üçlü bir zirve gerçekleşti. Zirve sonunda İran, nükleer faaliyetlerinde kendisine gerekli olan uranyumu yurtdışında zenginleştirmeyi kabul etti. İran Dışişleri Bakanlığı, düşük düzeyde zenginleştirilmiş 1200 kilogram uranyumun, araştırma reaktörlerinde kullanılacak nükleer yakıt karşılığında Türkiye'ye gönderileceğini ve takasın bu ülkede gerçekleşeceğini açıkladı. Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Türkiye ve Brezilya'nın teminatındaki anlaşma ışığında İran'a yeni yaptırım uygulamaya gerek olmadığını belirtse de Batı dünyası anlaşmayı kabul etmedi. Türkiye'nin arabuluculuğuyla Ocak 2011'de İran, BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin) ile Almanya'dan oluşan P5+1 grubuyla İstanbul'da masaya oturdu fakat bir sonuç çıkmadı. 2011 yılının Mart ayında Suriye'de başlayan ayaklanma da Türkiye - İran ilişkilerinde gerginlik nedenlerinden biri oldu. Türkiye Suriye'ye müdahaleden yana Batı bloğunda dururken İran, Şam yönetimini destekleyen Rusya ve Çin ile ortak tavır aldı.²⁶¹

4.8. Türkiye-İsrail İşbirliğinin İlişkilere Etkisi (1999-2000)

1990'lı yılların sonunda İsrail'in askeri gücünün genişlemesi ve Türkiye'deki istihbarat kapasitesinin artışı ayrıca İsrail'in Azerbaycan'daki istihbarat varlığı, İran'ın giderek Kudüs-Ankara ekseninin hedefi haline geldiği yönünde yorumlara yol açmıştı. İran'a göre, Türkiye-İsrail işbirliği, İsrail'in, İran sınırını kontrol altında tutmasını

²⁶¹ <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> Son Erişim Tarihi: 19.09.2016.

sağlıyor, Türkiye'nin güneydoğusunda güçlenen PKK'yı bastırmak için İran Kürtleri kullanılıyordu. Ayrıca MOSSAD, Türkiye'den İran hakkında bilgi alıyordu.²⁶²

İran'ın tüm bu gelişmelere karşı çıkmasına rağmen Türkiye Ortadoğu'daki güvenliğini gerekçe göstererek İsrail ile olan ilişkilerini devam ettirmiştir. İran ise Türkiye'nin İsrail ile bu denli yaklaşmasını kendisine yönelik bir tehdit olarak görüyordu.

İran'ın bu endişeleri, Türkiye ve İsrail arasındaki karşılıklı görüşme ve ziyaretlerin sıklaşmasıyla artmıştı. Ankara'ya 9 Temmuz'da bir günlük resmi ziyarette bulunan İsrail Savunma Bakanı Benjamin Ben Eliezer, İran'ın füze geliştirme planlarının sadece İsrail'i değil, ayrıca Türkiye'yi de tehdit etmeye başladığını ve bu füzelerin 2005'te hazır olacağını belirtmiştir. İsrail Savunma Bakanı, İran'ı tehdit gibi göstererek, İran'ın artan bu tehdidi doğrultusunda, Türkiye'nin ulusal füze savunma kalkanına duyduğu ihtiyacı da vurgulamış, İran'ın elindeki uzun menzilli füzelerine karşı, dünyada geliştirilen tek sistem olan Arrow füzesarar sistemlerini Türkiye ile ortak üretme teklifinde bulunmuştu.²⁶³

İsrail'le kurulan bu stratejik ortaklık giderek artmaya başlamış, halihazırda deniz ve denizaltı güçlerinin %12'sini Türk üslerine yerleştirmiş olan İsrail'in hava bombalarının ve savaş uçaklarının %12'sininde tamamen Türkiye'ye yerleştirileceği duyurulmuş, ayrıca iki ülke, İsrail'in zırhlı birliklerinin bir kısmının Türkiye'de konuşlanması ve İsrail'in Chariot-3 tanklarının bir bölümünün Güneydoğu Anadolu'ya gönderilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardı. Eğer Kürtler, Türk hükümetine karşı bir savaşa girerse, bu, onların hem İsrail, hem de Türk tanklarıyla karşı karşıya geleceği anlamına gelmekte idi. İsrail tanklarının Güneydoğu ve muhtemelen Doğu Anadolu bölgesine yerleştirilmesi, İsrail'in İran, Irak ve Azerbaycan'a yakın bir konumda yer almasını sağlamıştır. Ben Eliezer'in ziyareti sırasında Ankara'da bulunan Azerbaycan Meclis sözcüsü Murtuv Aleskerev, Bakü'nün, İsrail'in ve silahlarının Azerbaycan'daki varlığını olumlu karşılayacağını bildirmiş. Bakü'nün, İran, Rusya ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin güçlenmesinden rahatsızlık duyduğunu ve bu ittifakı karşılamak için Türkiye-Azerbaycan-İsrail ittifakının gerekli olduğunu belirtmişti. İran ise bu duruma tepki göstermiş, bu konuda duyduğu korku ve endişeyi gizlemeyerek, basın aracılığıyla İsrail'in amaçlarından birinin daha önce Azerbaycan'da istihbarat veya

²⁶² Chubin Shahram, "Iran's Security Policy in the Post-Revolutionay Era", **Santa Monica**, 2001, s.69.

²⁶³ **Milliyet**, 10.07.2001.

askeri üsler kurmak için yaptığı gibi, Türkiye'de de toprak satın almak olduğunu belirtmiş, Türkiye'nin İsrail'in Kuzey Irak'ta üsler kurmasına izin vermesinden korktuğunu dile getirmişti.²⁶⁴

Türkiye'ye Ocak 2000'de gelen İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi, Türkiye'yi İsrail'le askeri anlaşmalar yaptığı için eleştirmiş ve Kuzay Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti oluşturma planının arkasında İsrail'in olduğunu söylemiştir.²⁶⁵ Bugün İsrail ve Kuzey Irak'ın işbirliği yaptığına yönelik çıkan haberler Harrazi'nin 2000 yılında yaptığı bu açıklamayı doğrular nitelikteydi. Rudaw'ın yayınlarına göre; İsraili askerler çeşitli mesleklerin kılığında girerek Kürtleri eğitiyor ve donatıyordu. Bu uzmanlar bölgeye Türkiye üzerinden girmişti. Kürtlerle ilk temasları sağlayan ise MOSSAD eski başkanı ve milletvekili Dany Yaton idi.²⁶⁶

İran Türkiye'nin İsrail ile ilişkiler kurmasını anlaşmalar yapmasını eleştirmiş ve bir Kürt devletinin kurulmasının arkasındaki gücün İsrail olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁷

İran, Türkiye'de ve İran'da kurulacak bir Kürt devletinin arkasında İsrail ve Amerika'nın planları olduğu konusunda uyarılmış ve bu uyarı sonucunda Türkiye İsrail ile olan ilişkilerinde daha dikkatli davranmaya başlamıştır.²⁶⁸ Ama şu bilinen bir gerçek ki özellikle 1930'lardan beri İsrail'in Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devleti kurulması konusunda çalışmalar yaptığı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. İsrail bu projeye yönelik çalışmalarında önce Mustafa Barzani sonra da Mesut Barzani ile dirsek temasında olduğu bugün net biçimde bilinmektedir.

4.9. İkiz Kuleler Saldırısı Sonrası Türkiye-İran İlişkileri

Uluslararası alanda bir dönüm noktası olarak değerlendirilen 11 Eylül 2001'de meydana gelen olaylar her şeyden önce Amerikan güvenlik algılamalarını da değişikliğe uğratmıştır. Bu gelişme aynı zamanda 2000'de işbaşına gelen Bush yönetiminin Clinton sonrası dış politikaya getirdiği daha müdahaleci üsluba yeni bir meşruiyette kazandırmıştı. Bush'un 11 Eylül'de şer eksenini olarak nitelediği ve teröre destek

²⁶⁴ Olson, **age**, s. 111.

²⁶⁵ **Hürriyet**, 20.01.2000.

²⁶⁶ **Rudaw**, 12.08.2017.

²⁶⁷ **Hürriyet**, 20.01.2000.

²⁶⁸ Nematollah Mozafferpour ile Röportaj, 02.02.1917.

vermekle suçladığı devletler arasında İran'da yer almaktaydı. Amerika bu saldırılardan sonra dünya ülkelerini tehlikeli ve dost ülkeler olmak üzere iki kategoride değerlendirmeye başlamış ve 2002 Eylülü'nde ilan ettiği Yeni Güvenlik stratejisiyle Amerika'nın kendisini tehdit altında hissettiği her durumda saldırıya geçme hakkı olduğunu savunmaya başlamıştı.²⁶⁹ Bu saldırılar, uluslararası terörizmi, sınır tanımama ve karşılık vermede hedef olarak seçilecek tek bir düşmanın olmaması özelliklerini taşıyan bir tehdit haline getirmişti. ABD, uluslararası alanda tartışılmadan kabul gören saldırıya uğrayan ülke konumundan dolayı bir meşru müdafaa hakkı ve buna bağlı ayrıcalıklar kazanmıştı. Artık, ABD için herkes terörist olabilecek ve bunlar her nerederse o bölgeler ve ülkeler düşman sayılacaktı. Bu durum İran'ı da daha dikkatli adımlar atmak durumunda bırakmıştı.²⁷⁰

İran, ABD'nin politikalarını engellemek amacıyla bölge devletleriyle iyi ilişkiler geliştirme çabasına girmişti. Suudi Arabistan ile bu bağlamda güvenlik anlaşması imzalamış ve 24 yıldır diplomatik ilişkisinin bile olmadığı Mısır ile ilişki kurma girişiminde bulunmuştu. Türkiye ile iyi ilişkiler kurma çabası da bu eğilimin bir parçası olarak görülmelidir. 11 Eylül sonrasında ortaya çıkan ABD-İran gerginliği İran-Türkiye ilişkisinin de nasıl seyredeceği sorusunu gündeme getirmişti. Çünkü Türkiye, ABD'nin bölgede derin ve çok boyutlu işbirliği içinde olduğu bir müttefiki konumundaydı.²⁷¹

Türkiye bu dönemde İran ve ABD'ye karşı denge siyaseti izlemiş ve terörizme karşı hem İran ile hem de ABD ile işbirliği yapmıştır böylece ABD'nin güvenlik stratejisine aykırı hareket etmemiş olup İran ile de ilişkilerini devamlı kılmıştır.

Bu doğrultuda Başbakan Ecevit ile Kasım 2001'de bir araya gelen Dışişleri Bakanı Harrazi bu görüşmede bu konuyla ilgileneceklerini ve gündemlerine aldıklarını söylemiş ve Türkiye'ye yönelik bütün saldırılarla kendilerinin de mücadele edeceğini ifade etmiştir. Örnek olarak da PKK'lı teröristleri Türkiye'ye teslim ettiklerini göstermiştir.²⁷²

Türkiye ile başlayan bu yakınlaşmanın yanında, ABD ile İran arasındaki buzların da erimeye yüz tuttuğu söylenmiş, ancak ABD'nin İran'ı birdenbire kötüler listesine alması ve onu hedef olarak göstermesi, şaşkınlıkla karşılanmıştı. Oysa ki, 11 Eylül saldırısından sonra, ABD ile İran arasında daha aktif bir yakınlaşma olmuş,

²⁶⁹ Olson, *age*, s. 80.

²⁷⁰ Giray Seynur Bozkurt, "11 Eylül Sonrasında ABD'nin Yeni Güvenlik Politikasında Ortadoğu", *Ortadoğu Yılığ* 2005, Ankara, Nobel Yayın, 2006, s. 407.

²⁷¹ Kocatürk, *age*, s. 81.

²⁷² Kocatürk, *age*, s. 81.

Tahran 11 Eylül saldırılarını kınamış, Bin Ladin'e ve ayrıca Taliban'a karşı net bir tavır almıştı. Bu durum ABD-İran ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılacağına dair beklentilere yol açmıştı. Ancak bu beklentilerin tersi olmuş ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2002 yılı terörizm raporunda İran, yeniden terörizme destek veren ülkeler değerlendirmesinde baş sırada yer almıştı.²⁷³ Bu sebepten dolayı, ABD-İran ilişkileri tekrar gerginleşme noktasına gelmiş, raporda Lübnanlı ve Filistinli örgütlere silah, eğitim ve mali yardım sağladığı vurgulanan İran'ın, Türkiye, Orta Asya ve Basra Körfezi'ndeki terör örgütlerine de destek verdiği belirtilmişti. Raporda Küba, Libya, Irak, Kuzey Kore, Sudan ve Suriye de terörizme destek veren ülkeler arasında yer alırken, DHKP-C (Devrimci Halk Kurtuluş Partisi Cephesi) ve Türk Hizbullahı'nın, Türkiye'deki en etkin terörist örgütler olduğu, bunların halen öldürücü saldırılar düzenleme kapasitesinin bulunduğu belirtilmişti. Bu raporda ayrıca İran'ın, Hizbullah ve Hamas gibi anti-İsraili gruplara desteğini giderek arttırdığı, Körfez Bölgesi, Orta Asya, Afrika ve Türkiye'deki gruplara ise son zamanlardaki desteğini giderek azalttığı belirtiliyordu.²⁷⁴

Basındaki haberler de ABD'nin 24 Temmuz-15 Ağustos'ta gerçekleştirdiği tatbikatta, amaçlarının İran'ı vurmak olduğuna yer verilmiş yalnız "*Amerika Milenyum Meydan Okuması 2002*" adı verilen tatbikatın hedefinin ne olduğu konusunda bilgi vermemiştir. New York Times gibi önemli gazeteler mücadelenin Basra'da geçtiğini yazmış ve Irak'tan sonra sıranın İran'a geleceğini yazmıştır.²⁷⁵

ABD'nin İran'a karşı tavrını tekrar sertleştirmesinin arkasında şu endişeler yer almaktaydı:

- 1) İran'ın nükleer ve kimyasal silahlar üretmesi
- 2) İran'ın devrimi ihraç etme çabası.
- 3) İran'ın Afganistan'ın batısında kendisine yakın güçleri ABD'ye karşı silahlandırması kendisine taraftar kabileleri silahlandırması
- 4) Taliban ve El-Kaide militanlarının İran'da saklandığı iddiası.

Tüm bu söylenenlere rağmen tersi yönde gelişmelere olmuş ve İran El-Kaide'ye karşı geniş operasyonlar yapmış 150'ye yakın El-Kaide militanını da tutuklamıştır. Zira İran içinde El-Kaide ve Taliban Sünni radikal örgütlerdi ve bu örgütleri kendisi için tehdit olarak algılıyordu.

²⁷³ Kocatürk, *age*, s. 83.

²⁷⁴ Kocatürk, *age*, s. 82.

²⁷⁵ Kocatürk, *age*, s. 85.

ABD ile Avrupa'nın İran konusundaki politikaları farklılık arz etmekteydi. Avrupalılar İran'ın bölgede bir sorun teşkil ettiğini düşünsede ABD'nin uyguladığı sert siyasetin doğru yol olmadığını savunuyordu. ABD'nin "kısaç" politikasına karşın Avrupa, "yapıcı angajman" çerçevesinde, İran ile ticaretini ve diyalogunu sürdürüyor; bu yolla, bu ülkede iç ve dış politika reformlarını teşvik etmenin daha kolay olduğuna inanıyordu. AB'ye göre İran "akıllılaşmalı" ve uluslararası sisteme entegre olmalıdır. AB, İran'ın "akıllılaşma" sürecinin ilişkileri koparmayla mümkün olmayacağını düşünmektedir. AB'ye göre İran ile ilişki kurulmalı ve diyalog yoluyla değişmesini sağlamak gerekmektedir. AB'ye göre ABD'nin İran politikası bu ülkenin daha da sertleşmesine ve radikalleşmesine yol açmıştır. Türkiye de aynı AB gibi ABD-İran arasında askeri bir çatışma ile karşılaşmak istememiştir.²⁷⁶

İran'ın Türkiye ile ilgili izlediği siyaset diyalogtan yana idi. İran, Türkiye ile İsrail olmadan her türlü stratejik ortaklık yapılabileceğini söylüyordu ki, Cumhurbaşkanı Ahmedinejat Türkiye'yi ziyaretinde İslam işbirliğinden bahsederek farklı işbirlikleri de yapılabileceğini belirtmiştir.

Bütün bu gelişmeler ışığında 11 Eylül saldırısından sadece Usame Bin Ladin değil bütün İslam dünyası sorumlu tutulmuş ve ilk kurbanda İran olarak gösterilmiştir.

4.10. ABD'nin Irak'ı İşgalinde Türkiye ve İran'ın Olaya Yaklaşımı

ABD geçmişten günümüze izlediği enerji kaynaklarını kontrolü altında tutma anlayışı Irak'ın işgalinde de söz konusu olmuş. ABD önce Irak'ı işgal etmiş daha sonra bölgenin petrollerinin işletilme hakkını kendi şirketlerine vererek bölgenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını kullanmıştır.²⁷⁷ Bu hedefler doğrultusunda ABD, devletlerin terörizmi desteklemelerine engel olmak istediğini öne sürerek bu nedenle Irak'ta yapacağı "rejim temizliği"nden sonra resmi olarak amaçlarını yeniden belirleyeceğini açıklamıştı. Bu amaçlarının arasında Irak'taki farklı etnik grupları, özellikle Arapları ve Kürtleri tanıyacak federal bir hükümet sistemi aracılığı ile Irak'ı demokratikleştirmek de vardı. Bu açıklamaya rağmen potansiyel zorlukları ve tehlikeleri düşünen İran ve

²⁷⁶Kocatürk, *age*, s. 82.

²⁷⁷ Fikret Bila, "ABD'nin Irak'a Girmesinin Üç Nedeni", *Milliyet*, s. 13.

Türkiye, bunun ABD'nin gerçek amacı olup olmadığı konusunda emin değillerdi. İki ülke de ABD'nin, açıkladığının dışında, Amerikan iç politikasına yönelik başka amaçları olduğunu düşünmüştü. Bunlar; ABD'nin İran Körfezi ve Hazar Denizi arasındaki petrol ve gaz yataklarını kontrol etmek; Irak, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve bütün Orta Doğu dünyasını özellikle İsrail'e zarar verebilecek güçleri silahsızlandırmaktı. Bir diğer amacı da İsrail'in Batı Şeria'ya ve Gazze'ye doğru genişlerken bir misilleme ile karşılaşmasını engellemek ve İsrail'i ciddi görüşmelere katılmaktan kurtarmaktı.²⁷⁸

Her iki ülkenin de ABD'den duydukları bu kaygılar onları, Kuzey Irak'ta jeopolitik bir alan elde etmek için mücadeleye sevk etmiştir. 14 Temmuz'da, "terörizme karşı savaş" planının arkasındaki isimlerden biri olan Savunma Bakanlığı Müsteşarı Paul Wolfowitz ve Siyasi İşlerden Sorumlu Yardımcısı Marc Grossman Türkiye'ye gelmişti. Bu iki ABD yetkilisi, yaptıkları bir günlük ziyaretleri sırasında ABD'nin Irak'a saldırıdığı zaman Amerikan birliklerinin Musul ve Kerkük'ü de işgal edeceğini böylelikle her iki bölgede de Türkler ve Kürtler arasındaki rekabeti önlemeyi amaçladıklarını söylemişlerdi. Ayrıca yapılan bu ziyaret esnasında Amerikalılar, Türkiye'den 80 bin Amerikan askerinin Türk topraklarından geçmesine ve Amerika'nın altı Türk hava üssü ile üç liman kontrol etmesine izin vermesini istemişlerdi.²⁷⁹

Büyükelçi Devletabadi bu konuda Ankara-Tahran arasındaki işbirliğinin geliştirilmesini önermişti. Devletabadi işbirliğinin ekonomik ve askeri alanda pekiştirilmesini bölgedeki iki büyük devlet olarak belirleyici ve şekillendirici bir rol üstlenilmesinin Tahran'ın isteği olduğunu vurgulamıştı. Devletabadi, Tahran'ın Türkiye istemezse ABD'nin müdahale cesareti bulamayacağını, etse bile başarıya ulaşmasının mümkün olmayacağı görüşünde olduğunu aktarmış, Türkiye'nin bölgedeki gücü ve ağırlığıyla ABD'yi yönlendirebileceği ve savaşa engel olabileceği kanaatinde olduğunu göstermekteydi. Büyükelçinin bu sözleri Türkiye ve İran arasında yapılacak bir işbirliğinin Irak operasyonu sonrasında da etkin olması gerektiği görüşünün, Tahran yönetiminde hakim olduğunun bir göstergesiydi. Ankara ise özellikle Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve kaos ortamında Kuzey Irak'ta bir oldu bittiye karşı ortak duruş sergilenmesi açısından Tahran'la aynı düşünceyi paylaşmakta idi. Ayrıca bu amaç birliğine Suriye'de katılmaktaydı.²⁸⁰

²⁷⁸ Kocatürk, *age*, s. 84.

²⁷⁹ *Hürriyet*, 24.07.2002.

²⁸⁰ *Hürriyet*, 24.07.2002.

İran'ın bu endişeleri onu bazı önlemler almaya itmiş, dünya iş çevrelerinin nabzını tutan İngiliz "Financial Times" gazetesinde yer alan haberlere göre İran'da üslenen Iraklı Şii muhalif gruba mensup 5 bin kişilik bir güç Süleymaniye'nin Derbendihan bölgesinden Kuzey Irak'a girmiş ve olası bir savaşa hazırlık olarak cephe oluşturmuştu. 5 bin kişinin ağır silahlar dahil her türlü ekipmanla donatılmış olduğunu iddia eden Financial Times, bu gücün İran'ın başkenti Tahran'da üslenen Iraklı Şii muhalif grup "*Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi*" SCIRI (*The Supreme Council for the Islamic Revolution in Iraq*) (*İran İslam Devrimi Yüksek Konseyi*) lideri Ayetullah Muhammed Bakır El Hekim tarafından gönderildiğini yazmıştı.²⁸¹

Üst düzey bir İranlı yetkiliye göre bu hareket, İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı silahlı mücadele veren ve Saddam tarafından desteklenen Halkın Mücahitleri Örgütü'nün Kuzey Irak'a sevk edilmesine karşı alınan bir önlemdi. Türkiye'nin de KuzeyIrak'ta asker bulundurduğunu yazan gazete ABD'nin aylar önce bölgeye özel komandolarını sokmaya başladığını hatırlatmış, değişik gruplara mensup askerın Kuzey Irak'a girmesiyle ABD ve Arap ülkelerinin, Irak'ın bölüneceğine dair kaygılarının arttığını belirtmişti.²⁸² Yıllarca gazetecilik yapmış bir gazeteci olan Fikret Bila ilişkileri şöyle açıklamaktadır:

*"Türkiye'nin ilişkileri iki taraflı baskı altında kalmıştı. ABD'nin tehdit edip ilişkilerini gerdiği İran ve Suriye ile, Türkiye'nin çok yakın bir işbirliğine girmesi mümkün değildi. Nitekim Ankara, İran-Suriye ile birlikte üçlü bir blok görüntüsü vermemeye özen göstermiş, İran ve Suriye ile temasları ikili yürütmüştü."*²⁸³

Suriye ve İran'da, Türkiye gibi Irak'ın toprak bütünlüğünü bozacak gelişmelere karşı olmakla birlikte, bunun ötesinde ABD'nin kendi güdümünde bir Irak devleti inşa ederek burada uzun süre kalmasından da endişeliydiler. Çünkü bu iki ülkenin ABD ile ilişkileri son derece bozuktu ve ABD'nin buradaki varlığı her iki ülkenin de rejimini tehdit etmekteydi. Bu iki ülke ABD tarafından şer ekseninde sayıldığı için Irak'tan sonraki hedefler arasında yer aldığı ve rejimlerinin bir biçimde değiştirilmek istendiği söylenmekteydi.²⁸⁴

²⁸¹ **Milliyet**, 20.02.2003.

²⁸² **Milliyet**, 20.02.2003.

²⁸³ Fikret Bila, "Türkiye, Suriye, İran", **Milliyet**, 08.04.2003.

²⁸⁴ Erol Kurubaş, "Türkiye-Suriye-İran Arasındaki İşbirliği Çabalarının Analizi ve Ordoğu'daki Güç Dengelerine Etkisi", **Stratejik Analiz**, C: 9, S:4, 2003, s.208.

Birlik ve bütünlüklerinden dolayı Suriye ve İran birbirilerine destek mesajları yayınladılar. İran bu dönemde Suriye'ye yapılacak bir saldırının İran'a yapılacağını ifade etmiştir.²⁸⁵

ABD'nin Afganistan ve Gürcistan'a yerleşmesi İran'ın çevrelenmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine İran ve Suriye bazı girişimlerde bulunmuş ve ilk olarak İran; Suriye, Türkiye ve Araplarla olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmış daha sonra da içerde bir takım reformlar yapmışlardır.²⁸⁶

ABD'nin Irak'a karşı savaşa hazırlandığı bu dönemde, 3 Kasım 2002'de, Türkiye'de seçimler gerçekleşmiş ve AK PARTİ tek başına iktidara gelmişti. AK PARTİ iktidarı, komşularıyla ilişkilerini proaktif dış politika anlayışı çerçevesinde biçimlendirmeye uğraşsa da iki ülke arasındaki ilişkilerde ABD'nin temel belirleyici faktör olduğu görülmüştür.²⁸⁷

ABD Irak'a yapacağı müdahalede Türkiye'yi yanına çekmek istemiş ve bu konuları görüşmek için Wolowitz ve Grossman 3-4 Aralık 2002'de Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir. Wolowitz basına yaptığı açıklamalarda görüşmelerin iyi geçtiğini ve ABD'nin isteklerine o dönem başbakan olmayan Tayyip Erdoğan'ın sıcak baktığını belirtmiştir.²⁸⁸

28 Şubat 2003'te Türkiye ile ABD arasında bir tezkere imzalanmıştı. Bu tezkere, 13 anlaşma ve Ankara'nın Kuzey Irak'ta savaş ihtimali durumunda daha da güçlenmesinden endişe ettiği Kürdistan Özerk Bölgesi hakkındaki görüşmelerden ibaretti. ABD'nin tezkeresi ile ilgili Türkiye'de pek çok ayrılıklar olmuştur.

28 Şubat Anlaşması şu maddeleri vardı:

1) ABD savaş birliklerinin Türkiye'den Kuzey Irak'a transferi, 15 gün içerisinde tamamlanacaktı. ABD birliklerinin Türkiye'de konuşlanması söz konusu olmayacaktı. ABD 15-20 bin ABD askerinin Türkiye'de konuşlanmasını talep etmişti. Türk tarafı bu fikre güçlü bir şekilde muhalefet etti. Türk hükümeti, çok sayıda ABD askerinin sadece üslerle sınırlı olsa, Kürt nüfusunun yoğunlukta olduğu bölgelerde konuşlanmasının sebep olacağı olumsuz sonuçlardan endişeliydi.

²⁸⁵ **Milliyet**, 16.04.2003.

²⁸⁶ Erol Kurubaş, "Türkiye-Suriye-İran Arasındaki İşbirliği Çabalarının Analizi ve Ordaoğu'daki Güç Dengelerine Etkisi", s. 209.

²⁸⁷ Kemal İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", **Ortadoğu Yılığ** 2005, Ankara Nobel Yayın, 2006, s.34.

²⁸⁸ **Hürriyet**, 10.12.2002

2) ABD birlikleri Kuzey cephesinin açılması için Kuzey Irak'a girecekti. Eğer Türkiye ilk adımı atar ve çok sayıda askerle Kuzey Irak'a girse Irak, muhtemelen bunu savaş ilanı olarak kabul edecekti. Bu nedenle TSK, Irak'a ABD askerlerinin girişinden 1 saat sonra girebilecekti. Irak'a girmesi beklenen ABD birliklerinin sayısı 62 bin idi; 15 bin kadarı da savaş birliklerine lojistik sağlamak için Türkiye'de bekleyeceklerdi.

3) Türk birlikleri Türk komutanlarının emrinde olacaktı.

4) Türk ve Amerikan subayları Şubat sonunda Diyarbakır'da kurulacak olan ortak operasyon merkezinde hazır bulunacaktı. Doha ve Katar'daki ana Amerikan üslerinde gelişmeleri Ankara'ya rapor etmek için bir Türk Silahlı Kuvvetler delegasyonu hazır bulunacaktı.

5) TSK, 1991'de olduğu gibi çok sayıda Kürt'ün Türkiye'ye göçünü önlemek için 36. paralelin kuzeyine uçuşa yasak bölgenin kuzey sınırına yerleşecekti.

6) TSK, Irak'ta 18 ay kalacaktı.

7) ABD, KDP ve YNK'ya hafif silahlar dağıtacak fakat bu dağıtım Türk subayların gözetimi altında yapılacaktı. Bütün silahlar sayılacak ve savaş bittiği zamanda geri toplanacaktı.

8) Musul ve Kerkük'ün kontrolü bölgeye girecek ABD güçleri tarafından gerçekleştirilecekti.

9) Türkiye'nin Irak'ta 36. kuzey paralelinde 18 ay içinde askeri varlığını korumasına izin verilecekti. Bu zaman zarfından sonra, Irak sınırının korunması ve savunması, Bağdat'ta kurulacak olan merkezi yönetime devredilecekti.

10) ABD, PKK ve KADEK'in bölgede güç kazanmasına izin verilmeyecekti.

11) Irak'ın her yerinde muhtemelen 18 ay içinde seçimler yapılacaktı.

12) Geçiş süresi boyunca bir anayasa hazırlanacak ve seçimler düzenlenecekti. Türkiye için önemli bir konu olan Türkmen nüfusu anayasada esas öğelerden biri olarak yer alacaktı.²⁸⁹

28 Şubat'ta ABD ve Türkiye'nin tasarladığı plan hazırken 1 Mart tezkeresinde gerekli üç oy eksik kalmış ve tezkere meclisten geçmemiştir. Özellikle Abdullah Gül ile ekibi hayal kırıklığına uğramıştı. Bu gelişme ordu ile AK Parti'nin ayrı düşüncelerde olduğunun en önemli göstergesi olmuştur.²⁹⁰

Şunu ifade etmek gerekir ki, eğer tezkere geçseydi Amerikan ordusu Ortadoğu'ya yapılacak her operasyonda Türkiye'yi kullanmak isteyecekti. Bu durum ise bağımsız bir devlet için kabul edilemeyecek bir durum olacaktı.

Amerika Savunma Bakanı Wolfowitz, Türk Meclisini 1 Mart tezkeresini geçirmeyi başaramadığı için çok sert bir dille eleştirmiş ve özellikle TSK'nın tavrından dolayı büyük hayal kırıklığına uğradığını belirtmişti. Ayrıca ilişkilerin tekrar iyileşmesinin, Türkiye'nin Irak'taki ABD işgalci güçleri ile ve ABD'nin terörizmle suçladığı iki ülke İran ve Suriye ile olan ilişkilerinde, Ankara'nın Amerika ile işbirliğine bağlı olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte Amerikan savunma bakanlığı sekreteri de yaptığı açıklamada Tayyip Erdoğan başbakan olduktan sonra Dışişleri Bakanı görevini devralan Abdullah Gül'ün, 7 Nisan'da İran Dışişleri Bakanı Harrazi'yi Ankara'ya kabulünden ve 13 Nisan'da Şam'a bir gezi planlandığını duyurmasından rahatsızlık duyduğunu ifade etmişti.²⁹¹

ABD'nin İran ve Suriye'ye yönelik bu olumsuz tepkilerine karşılık İran ve Suriye'de ABD'ye dönük tepkilerini sertleştirdi. ABD'nin Irak'ı işgaline yönelik olarak Suriye "*sabırımız taşıyor*" derken İran, "*ABD'nin yaptığı açıkça BM kararlarının ihlaldir*" açıklamasını yapmıştı. İran ve Suriye'nin seslerini yükseltmeleri ABD'nin bu iki ülkeye dönük tehditlerinden sonra sıklaştı. ABD'nin Irak işgalinden sonra, Suriye ve İran'a saldıracağı tahminleri ve bu yönde yapılan açıklamalar, İran ve Suriye'nin Irak'a destek çıkmasına sebep olmuştur.²⁹²

²⁸⁹ **Milliyet**, 28.02.2013.

²⁹⁰ **Hürriyet**, 06.03.2003.

²⁹¹ **Hürriyet**, 03.04.2003

²⁹² Fikret Bila, "Türkiye'nin Yeri ve Rolü", **Milliyet**, 04.04.2003.

Amerika'nın Türkiye'ye karşı sert tavrı bazı çevrelerce aşırı bulunmuş ve Türkiye'ye karşı daha yumuşak davranılması ve kazanılması yönünde Amerikan başkanına ve çevresindekilere telkinde bulunulmuştur.

Ankara'nın ikinci tezkereyi geri çevirdiği gün, Fransa-Almanya ittifakının önderliğindeki Avrupa'nın, Türkiye'nin bu kararına destek olacağı sanılırken tam tersi olmuş ve Avrupa Ankara'yı, Kuzey Irak'a girmesi durumunda AB'ye almama ile tehdit etmişti. Ancak Avrupa da hatasını anlamış ve bir yandan Irak'taki gelişmeleri ve ABD'yi takip ederken bir yandan da Türkiye'ye yakınlaşmaya çalışmıştır.²⁹³ Colin Powell, 2 Nisan'da yaptığı bu ziyarette, Türkiye'nin demokratik, laik, serbest piyasa ekonomisine dayalı ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir ülke olarak, Irak'ın yeniden biçimlendirilmesinde savaş sonrası model olabileceği ifade etmiştir. Bu ziyaret esnasında Ankara'nın verdiği mesaj ise Türkiye'nin siyasi ilgisinin ana amacının, savaş sonrasında Irak'ın hem toprak, hem de siyasi bütünlüğünün sağlanması ve korunması olduğu yönündeydi. Bazı yorumlara göre, siyasi açıdan ABD'nin savaş sonrası kaygılarından biri de, Şii çoğunluk nedeniyle İran'a yakın yeni bir Irak'ın ortaya çıkmasıydı. Bu nedenle de Türkiye'nin model olarak görüldüğü, yeni Irak'ın İran'a değil, Türkiye'ye benzemesinin hedeflendiği aynı çevrelerce dile getirilmişti. Bu yaklaşım, sadece askeri açıdan değil, siyasi açıdan da ABD'nin bölgede Türkiye'ye olan ihtiyacının giderek artacağı tahminine yol açmıştı. Türkiye için "model ülke" söylemi, Afganistan olayı sırasında da çok yaygındı. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Afganistan'da görev alması da yine bu yaklaşımın bir sonucu olarak desteklenmişti. Ancak, Türk askerinin bu görevi üstlenmesi dışında Afganistan'da bir model kurulduğunu da söylemek zordur.²⁹⁴

Türkiye, İran ve Suriye'nin ortak çekincesi Irak'ta bir kaotik ortamda kuzeyde bir Kürt devletinin kurulmasıydı. Bunun için Irak'ın toprak bütünlüğünden yanaydılar. Aslına bakılırsa bu üç devlet Irak'ın işgaline karşıydılar fakat Amerika'nın dayatması bölge devletlerini çaresiz bıraktı. İran ve Suriye ABD'nin bölgeden çıkmasını isterken, Türkiye bu iki devlet kadar keskin söylemlerden kaçınıyordu.²⁹⁵

ABD'nin Irak'la birlikte çifte kuşatma stratejisi uyguladığı ve bu nedenle de bölgesel etkinliği yok denecek kadar az olan İran, ABD'nin Afganistan'a ve Gürcistan'a yerleştiği de göz önüne alınırsa, tam anlamıyla çevrelenmiş durumdaydı. Bununla

²⁹³ Fikret Bila, "Gül'ün Sistemi", **Milliyet**, 05.04.2003.

²⁹⁴ Fikret Bila, "Türkiye'nin Yeri ve Rolü", **Milliyet**, 04.04.2003.

²⁹⁵ **Milliyet**, 07.04.2003.

birlikte her iki ülkenin bu kısıkaçlardan kurtulmak için, 2003 sonlarına doğru birtakım girişimler başlattıkları görülmekteydi. Suriye bir yandan Türkiye'yle ilişkilerini geliştirme, öte yandan içeride bir takım reformlar yapma yoluna giderken, İran da ABD'nin kendisine müdahale etmesine gerekçe oluşturacak nedenleri ortadan kaldırmaya ve Araplarla ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştı. Irak savaşı sonrasında ortaya çıkan Kürt devleti, üç ülke için de, hem kendi Kürtlerinin kışkırtılması ve Kürt ulusçuluğunun güçlenmesi sonucunu doğurmuş hem de Kürtlerin özerklik taleplerinden ayrılıkçı taleplere değin uzanan değişik beklenti ve çabalar içine girmelerine neden olmuştu.²⁹⁶

4.11. Irak Savaşı Sonuçlarının Türkiye ve İran İlişkilerine Yansımaları

2003 Irak Savaşı bölgenin etnik ve mezhepsel yapısını değiştiren bir gerçekliktir. Böylece Ortadoğu yeni bir döneme girmiştir. Karmaşık ve kimin nerede olacağı zor kestirilen yeni bir güvenlik ortamı oluşmuş, eski dostluklar ve düşmanlıklar değişmeye başlamıştır. Dünya kamuoyunda, 11 Eylül saldırılarının ABD tarafından sadece ulusal güvenliği sağlamak açısından değerlendirilmediği, Ortadoğu'yu da kapsayacak şekilde bir planın var olduğu konusunda tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır.²⁹⁷ Irak işgali tamamen Amerikan hegemonyasını ve çıkarlarını devam ettirmeyi amaçlayan bir işgal olmuştur. Bunu sonucunda dünyada bazı bölünmeler yaşanmıştır.

Türkiye Irak'ın üniter, toprak bütünlüğünü sağlayacak tedbirler ve bölgenin kuzeyinin merkezi yönetime bağlanmasının sağlanması istiyordu fakat bunların hiçbiri günümüzde başarılı olamadı. Ayrıca, Kerkük'ün petrolünü Kürtler'den ziyade kendilerine yakın Türkmenlere verilmesi için mücadele edilmiş bunda da başarılı olunamamıştır. Irak'taki bu gelişmeler İran-Türkiye yaklaşmasını tetiklemişti. Saddam'ın yakalanmasının ardından Iraklı Kürtler federatif bir yapılanma doğrultusunda harekete geçmişler, onların bu hareketlenmeleri ve ABD'nin belirsiz politikaları, Irak'ın parçalanması korkusunu ve endişesini doğurmuştu. Irak'ın komşuları içinde Kuzey Irak konusunda en çok endişe duyduğunu belirten ve bu sorunu çözmeye çalışan ülke

²⁹⁶ Kurubaş, **agm**, s. 209.

²⁹⁷ Kocatürk, **age**, s. 94.

Türkiye idi. Irak'ın iç yapısı, bölge devletlerinin farklı çıkar arayışları ve ABD'nin Irak politikası, Türkiye'nin Irak politikasını çıkmaza sokmuş, Türkiye'nin bu çıkmazı, Türk dış politikasında belirleyici unsurlar arasına girmişti.²⁹⁸

Türkiye, küresel ve bölgesel çıkarları arasında sıkışmış, hareket alanı daralmıştı. 1 Mart tezkeresinin reddi ile büyük bir hayal kırıklığı yaşayan Bush yönetimi, Türk-Amerikan işbirliğinin yeniden canlanmasının koşulunu, Ankara'nın bölgesine ilişkin stratejik bir vizyon oluşturmasına bağlamıştı. Wolfowitz, Türkiye'nin Ortadoğu konusunda bütüncül bir yaklaşım sergilemesi gerektiğini belirtirken bunun ifade biçimini ise İran'a baskı uygulamak olduğunu savunmuştu.²⁹⁹ Türkiye'yi cezalandırmak adına, Kuzey Irak'ta, Türkmen merkezli bir politikayı geri planda tutulması, Kürtleri ön plana alınması ve yönetime KYB'lilerin atanması gerçekleştirilmek istendi.³⁰⁰

Irak'ta gelişen olaylar Türkiye adına savaşın sonunda pek de iç açıcı olmamıştır. Saddam'ın yenilmesiyle birlikte olaylar İsrail'in lehine gelişmiş ve İsrail bir rakibini daha saf dışı bırakmıştır. İsrail'in bu kadar güçlenmesi Arapları tedirgin etmiştir. İsrail ve ABD'nin bölgede yaptığı kısımların dünyadan saklanması ve ABD'nin kuzeyde bir Kürt devleti kurmaya çalışması dünya kamuoyu tarafından kaygıyla izlenmiştir.³⁰¹

ABD sürekli olarak İran'ı dış dünyada yalnızlaştırmak İran nezdinde açıklar aramakta idi. Bu sebepler şunlardı:³⁰²

- 1) Mollaların sistemi halka zulüm yapıyordu
- 2) İran artık nükleer silah elde etmek üzereydi
- 3) Irak'a müdahale etmekteydi.

İran ise ABD'ye karşı "ABD'nin İran'a saldırısının intihar olacağını" ifade etti.

Bu arada İran dışarıda ABD tehdidiyle uğraşırken içeride öğrenci olaylarıyla uğraşıyordu. Yönetimde din adamlarının rolünün azaltılmasını isteyen öğrenciler yönetime karşı ayaklanmıştı. Rejim karşıtı gösteriler, ABD'nin bu ülkeye baskıları, İran'ı büyük bir çıkmaza sürüklemiştir. Öğrencilerin gösterileri, başta üniversitede reform talebi ile başlamış, kısa zamanda ülke çapına yayılmış, mollaların uyguladığı sisteme karşı bir hareket halini almıştı. Daha sonraki günlerde, bu ayaklanmalara esnaf, tüccar ve bazı parlamenterler de katılmıştı. Örneğin Hamaney'e 127 milletvekili mektup yazmış ve özgürlüklerin arttırılması istenmişti. ABD Başkanı Bush'un İran danışmanı

²⁹⁸ Arif Keskin, "Tüm Boyutları ile Türkiye-İran İlişkileri", *Stratejik Analiz*, C: 5, S:53, s. 26.

²⁹⁹ *Milliyet*, 29.05.2003.

³⁰⁰ *Milliyet*, 30.06.2003.

³⁰¹ Arif Keskin, "Tüm Boyutları ile Türkiye-İran İlişkileri", s. 95.

³⁰² *Milliyet*, 31.05.2003.

Michael Leeden, yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin İran'daki rejim aleyhtarı gösterileri desteklemesi gerektiğini söylemiş, İran'da meydana gelecek bir rejim değişikliğinin Türkiye'nin de yararına olacağı yorumunu yaparak, ABD'nin İran'a yönelik politikalarında Türkiye'den destek istemişti.³⁰³ Türkiye bu konuda ABD'ye yardımcı olmamış, meseleyi İran'ın kendi iç meselesi olarak görmüştür.

Irak Savaşı sonrasında Türkiye tamamen bağımsız bir politika izleyerek ABD'nin aksine komşuları İran ve Suriye ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu konuda AB ülkeleri de Türkiye'yi desteklemiştir.³⁰⁴

Türkiye'nin, ABD'ye rağmen İran ve Suriye ile geliştirdiği bu iyi ilişkilerin temelinde, Türkiye'yi en fazla endişelendiren PKK/KADEK konusu yatmaktaydı. Kürt kuvvetlerinin, sayıları yaklaşık olarak 5000 olduğu tahmin edilen PKK/KADEK güçlerini, Kürdistan-Irak sınırından atamamaları, Türkiye için önemli bir sorundu. Washington'un, Ankara'ya, PKK konusundaki tavrının değişmediğini söylemesine ve Türkiye'ye saldıracak herhangi bir terörist grubun, Irak'ta varlık göstermesine izin vermeyeceğini garanti etmesine rağmen, Bush yönetimi Türkiye'ye çok açık bir şekilde, PKK ve KADEK'in silahsızlandırılmasının, o an ABD'nin önceliklerinden biri olmadığını ve bu birliklere Irak'taki Amerikan askerlerini korumak için ihtiyacı olduğunu rapor etmişti. Ayrıca ABD bu birliklerin İran'a girmelerine engel olacaklarına dair de herhangi bir açıklama da bulunmamıştı.³⁰⁵

Bir zamanlar PKK'ya verdiği iddia edilen destek nedeniyle Türkiye'nin tepkisini çeken İran, Kuzey Irak'ın Lolan, Hacümran bölgeleri ile Ranya ve Kaladiza kasabaları karşısında yer alan topraklarında KADEK'e yönelik kapsamlı bir operasyon sürdürmeye başlamıştı. İran operasyonu Türkiye sınırına kadar yayılmış, Türk askeri birlikleri tarafından da destek görmüş, operasyondan kurtulmak amacıyla Türkiye'ye girmeye çalışan PKK'luların geçişini engellemek için sıkı güvenlik önlemleri alınmıştı.³⁰⁶

Bu dönemde ABD'nin, PKK/KADEK'e istihbarat bilgisi verdiği ve PKK'nın tepe yöneticisi Cemal Bayık ile temas kurduğu söylenmiştir.³⁰⁷

2004 yılında İran yetkilileri PKK'ın artık İran'ı üs olarak kullanamayacağını belirtmesi Türkiye-İran yakınlaşmasını arttırdı.³⁰⁸ İran ordusu PKK'ya karşı geniş çaplı

³⁰³ **Milliyet**, 02.07.2003.

³⁰⁴ Sami Kohen, "İran'a Baskı ve Türkiye", **Milliyet**, 20.06.2003.

³⁰⁵ **Cumhuriyet**, 19.05.2003.

³⁰⁶ **Milliyet**, 30.05.2003.

³⁰⁷ **Milliyet**, 08.07.2003.

³⁰⁸ **Milliyet**, 19.02.2004.

bir operasyon başlatmış, bu operasyon kapsamında meydana gelen çatışmalarda 16'sı İran güvenlik görevlisi, 4'ü PKK militanı 20 kişi ölmüştü.³⁰⁹

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 27 Temmuz'da İran'a yaptığı ziyareti esnasında, İran hükümeti, PKK'yı terör örgütü ilan etmeye karar verdiğini açıklamış, buna karşılık Türkiye'nin de Halkın Mücahitleri örgütünü kendi listesine alması kararlaştırılmıştır.³¹⁰

ABD, PKK konusunda hiçbir zaman net olamamış, aynı zamanda PKK'yı Türkiye'ye ve İran'a karşı kullanmak istemiştir. Bir görüşe göre; İran ABD'ye karşı PKK'yı kullanmak istemiş fakat PKK bunu kabul etmediği için bu girişim sonuçsuz kalmıştır.

İran hükümetinin, PKK/KADEK'e yönelik aldığı önlemlerin bir diğeri ise, Türkiye ve Irak sınırındaki yerleşim birimlerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin, "*köy korucusu*" adı altında silahlandırılmasıydı. Bölgedeki yaklaşık 1 milyon aşiret mensubundan 250 binine silah dağıtılarak bu kişiler askeri eğitimden geçirilecekti. Böylelikle İran, Türkiye'ye 529, Irak'a 378 kilometre olmak üzere toplam 907 kilometrelik sınır bölgesinin güvenliğini artırıcı önlemler almış bulunmaktaydı. İran'ın böyle bir girişimde bulunmasının en önemli sebebi ise, ABD'de yapılan seçimlerde Bush'un tekrar seçilmesi idi. İranlı yetkililer Bush yönetiminden kaygı duydukları, karşılıklarına yeni sorunlar çıkarmasından endişe ettikleri için, Türkiye ve Irak sınırında güvenliği arttırmak istediklerini belirtmişlerdi.³¹¹

İran ve Türkiye arasında gelişen bu ilişkiler ABD'yi oldukça rahatsız etmekte, İran'ın nükleer silah elde etmek istediğine yönelik suçlamalarını gündeme getirerek, bu konuda önleyici tedbirler alınması hususunda, kendisine destek vermesi için Türkiye'ye baskı yapmaktadır. Bu baskılara rağmen Türkiye'deki iktidar İran'ın Türkiye için önemli olduğunu ve bu ilişkileri bozmak istemediğini ifade etmiştir. Türkiye, Irak'ta yaşanan kaos ortamından dolayı olumsuz etkilenmiş ve aynı zararların İran'da yaşanacak bir istikrarsızlıktan dolayı bir daha yaşamak istemediğini düşünmekteydi. Türkiye sorunların diplomatik yollarla halledilmesi gerektiğini savunuyordu.

³⁰⁹ **Milliyet**, 07.07.2004.

³¹⁰ **Akşam**, 30.07.2004.

³¹¹ **Milliyet**, 05.11.2004.

Türkiye'deki askeri yetkililer güvenlik meselelerinde İran'ın ABD'ye göre daha çok yardımcı olduğunu ve son zamanlarda 40 PKK'lıyı Türkiye'ye teslim ettiğini ifade ederek İran'ı övmüştür ve ABD'den benzer bir işbirliği beklediklerini ifade etmişlerdir. İlerleyen süreçte ise, Türkiye-İran güvenlik ilişkilerini daha çok, ABD'nin, İran'ın nükleer silah elde etmek istediğine yönelik suçlamaları belirlemiştir.³¹²

4.12. İran'ın Nükleer Enerji Elde Etme Çabalarının İran-Türkiye İlişkilerine Etkisi

11 Eylül sonrasında uluslararası sistemde meydana gelen önemli olaylardan etkilenen Ortadoğu, 2003 yılında Irak savaşından sonra yeni değişikliğe uğramıştır. Irak savaşıyla Ortadoğu'daki gelişmelerden fazla etkilenen İran ve Türkiye, bu süreçte kendilerini korumaya çalışırken, aynı zamanda bu sürecin ortaya çıkaracağı muhtemel kazançlardan faydalanmaya yönelik politikalar izlemişlerdir. Ancak, Irak savaşıyla birlikte bölgeye daha fazla nüfuz etme imkanı bulan ABD'nin yakın denetim mekanizmalarıyla Türkiye ve İran'ın bölgeye yönelik politika üretme alanlarını daraltması, her iki yönetimi dengeli ve çok yönlü bir diplomasi izlemek zorunda bırakmıştır.³¹³

ABD, Irak'tan sonra İran'ın da dizayna ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve bunun için uluslararası arenada kulisler yapmaya devam etmiştir fakat Irak'ta dünyanın çoğu ABD işgaline karşı çıkarken İran meselesinde de sert bir tepki göstermiştir.³¹⁴ ABD bu politika doğrultusunda aynı Irak'a uyguladığı siyaseti izlemiş ve İran'ı nükleer silah yapmakla itham etmiştir. Bu iddialar karşısında AB İran'a karşı kuşkuyla yaklaşmış ve İran'ı uyarmıştır.³¹⁵

ABD ve AB ülkeleri İran'a yönelik izledikleri siyaset diplomatikti. ABD ise İran'a girebileceğini kamuoyuna ispat etmişti. AB ise bu durumdan rahatsız olmuş ve ABD ile ilişkilerini bozma pahasına buna karşı çıkmıştır.³¹⁶

³¹² Kocatürk, *age* s. 99.

³¹³ Murat Yeşiltaş, "İran 2005", *Ortadoğu Yılığ* 2005, Ankara, Nobel Yayın, 2006, s. 79.

³¹⁴ Nurhan Kocatürk, *age*, s. 100.

³¹⁵ Kocatürk, *age*, s. 101.

³¹⁶ *Milliyet*, 19.06.2003.

Irak krizi sırasında ABD'yle geleneksel dostluk ilişkilerini bozma pahasına güç kullanımına karşı çıkan AB, önemli bir tavır değişikliğine imza atmış, *"bu tür silahlara sahip olan, ya da elde etmeye çalışan devlet ve terörist gruplara karşı askeri bir eylemin olasılıklar dahilinde"* olduğuna dikkat çekmişlerdir. AB, ABD'yle ilişkileri normalleştirme yönünde atılmış önemli bir adım olarak nitelen bu yaklaşımla, siyasi diyalog ve diplomatik baskı gibi önlemlerin sonuçsuz kalması durumunda, güç kullanımının devreye girmesini benimsemiş oluyordu. AB, her ne kadar güç kullanımını "son hamle" olarak görse de, askeri opsiyona atıfta bulunulmuş olması, birliğin dış politikası açısından önemli bir dönemeçi oluşturuyordu. AB, belirlediği strateji çerçevesinde güç kullanımı ihtimal dahilinde görmekle birlikte BM Güvenlik Konseyi'nin kararı olmaksızın bu tür bir eyleme girilmesine sıcak bakmadığının altını da çizmişti. Irak konusunda BM Güvenlik Konseyi'nden istediği kararı çıkartamayan ABD, bu kez İran konusunda farklı bir yol izleyerek, aradığı meşruiyeti Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (IAEA) raporlarında bulma eğilimi içine girmiştir.³¹⁷ Bu doğrultuda 16 Haziran 2003 tarihinde IAEA Başkanı Muhammed El Baradei, Avusturya'nın başkenti Viyana'da sunduğu raporda, İran'ın NPT'yi (The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons) (Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması) ihlal ettiğini söylemişti. IAEA müfettişleri tarafından İran'da yaklaşık beş ay sürdürülen incelemeler sonucu hazırlanan belgede, İran'ın, yürüttüğü nükleer faaliyetleri kendilerine rapor etmediği belirtilmişti.³¹⁸

İran kendisine yönelik olarak yapılan bu suçlamalar üzerine, nükleer programının barışçıl olduğunu kanıtlaması için 31 Ekim'e kadar süre tanıyan IAEA ile işbirliğini azaltacağını söylemiş, hatta İran'ın Birleşmiş Milletler nükleer silah denetçisi temsilcisi Ali Ekber Salehi, İran devlet televizyonunda yayımlanan röportajında, "bugüne kadar şeffaflığımızı ve iyi niyetimizi göstermek için IAEA yetkilileriyle işbirliği yaptık, imzalamış olduğumuz Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması gerekli kılmadığı halde çeşitli bölgeleri gezip numuneler almalarına izin verdik, ancak bundan böyle ilişkilerimizi mevcut duruma göre ayarlayıp işbirliğini kısıtlayacağız" şekilde açıklama yapmıştı.³¹⁹

İran yönetimi yapılan bu açıklamalar doğrultusunda hareket ederek, İslam Devrimi'nin lideri Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin mezarının yakınında yapılan askeri

³¹⁷ **Milliyet**, 19.06.2003.

³¹⁸ **Milliyet**, 17.06.2003.

³¹⁹ **Milliyet**, 24.08.2003.

geçit töreninde, Şahab-3 (Parlayan Yıldız) füzelerinin yeni versiyonları sergilenmiş, resmi açıklamalarda yeni Şahab-3 füzesinin 1.300 km menzilli olduğu belirtilmesine rağmen, törendeki açıklamada bu mesafe 1.700 km olarak ifade edilmişti. Bu menzilleriyle Şahap-3 füzeleri Tebriz'den ateşlendiğinde İstanbul'u vurabilecek kapasitede idi. Bu füzelere nükleer başlık takılabilmesi İsrail için büyük bir tehlikeydi.³²⁰

Türkiye ise bu dönemde bir yandan İran ile yakınlaşmışken bir yandan da Batılı devletlerin İran konusundaki baskıları altında ikilem yaşamıştır.

Türkiye'nin, dünya gündemine giren, İran'ın nükleer silah üretme olasılığını ve bu konuda duyulan kaygılarını göz ardı etmesi için geçerli bir neden değildi. İran yönetimi bir süreden beri, kendi deyişi ile sırf enerji kaynağı sağlamak amacı ile (yani barışçıl niyetlerle) nükleer programını geliştirmeye çalışıyordu. Batı, özellikle ABD ve İsrail, buna kuşku ile bakıyor ve zengin petrol ve gaz kaynaklarına sahip olan İran'ın asıl hedefinin nükleer silah üretmek olduğunu iddia ediyordu. 2004 yılının son aylarında bu tartışma, ABD'nin veya İsrail'in İran'a karşı bir müdahale olasılığını gündeme getirmişti. Gerek Başkan Bush, gerekse İsrail Başbakanı Şaron, çeşitli vesilelerle yaptıkları konuşmalarda, İran'ın atom bombasına sahip olmaya yönelik çalışmalarının durdurulmadığı takdirde, bunun sonuçlarına katlanması gerektiği yönünde uyarılarda bulunmuşlardı.³²¹

İran, nükleer programını geliştirmeye başladığı günden itibaren, amacının sadece yeni bir enerji kaynağı sağlamak olduğunu söylemekteydi. İran'ın nükleer silahların yayılmasını önleme antlaşmasını imzalayan 187 ülkeden biri olması, aslında ona nükleer programını sırf barışçıl amaçlarla uygulama hakkını veriyordu. Ne var ki, İran'ın siyasi sicili, yakın geçmişteki davranışları, onun özellikle uranyumu zenginleştirme programının esas amacının nükleer silah üretmek olduğu yönünde yaygın bir kanaat oluşturmuştu.³²²

Nükleer silah konusunda İran'a karşı duyulan güvensizliğin asıl sebebi, İran'ın uzun bir süre bu yöndeki çalışmalarını gizlice yürüttükten sonra, üç yıl önce gerçeğin BM uzmanlarınca ortaya çıkarılmış olmasıydı.³²³

³²⁰ **Milliyet**, 23.08.2003.

³²¹ Sami Kohen, "İran'la Uzlaşma", **Milliyet**, 16.11.2004.

³²² Sami Kohen, "İran'la Tehlikeli Çekişme", **Milliyet**, 12.08..2005.

³²³ Sami Kohen, "İran Açmazı", **Milliyet**, 28.12.2005.

İran'ın nükleer silah edinmesini aslında Türkiye'de kaygı ile izliyordu. İran'ın orta menzilli silahlarının Türkiye'yi vuracak kapasitede olması Türk ordusunu yeni arayışlara itmiştir.³²⁴

Dünya güçleri İran'ı nükleer silah edinme noktasında caydırmak için elinden geleni yapmakta ama en radikal eylemi öne süren ise İran'ın işgalini savunan İsrail'den gelmektedir. Rusya ise bu konuda İran'ın yanında yer almış ve İran'ın nükleer silah edinmedeki uzman ve teknik sıkıntılarını Rusya gidermiştir.³²⁵

7 Şubat 2005'te Malezya'yı ziyarete giden Başbakan Erdoğan, bu ziyareti sırasında kendisi gibi orada bulunan İran Dışişleri Bakanı Harrazi ile kısa bir görüşme yapmış, Harrazi'nin "Nükleer enerjiyi, enerji açığını gidermek için kullanıyoruz" sözleri üzerine Başbakan Erdoğan bölgenin yeni bir gerginliğe tahammülü olmadığını, eğer amaç gerçekten enerji üretmek ise, Atom Enerji Ajansı ve Avrupa İnisyatifi ile birlikte hareket edilmesi, işbirliği yapılması gerektiğini, barışçıl amaçlarla atom enerji kullanımının ancak gözetim altında yapılabileceğini vurgulamıştı.³²⁶

İran, AB ile ilişkileri geliştirmeye yönelik politikalar takip etmesine rağmen, İran'a yönelik suçlayıcı tavırları yüzünden ABD ile arası iyi değildi. Müdahale seçeneğini de sürekli gündemde tutan Washington yönetimi, Tahran yönetimi üzerindeki baskıyı daha da arttırmayı amaçlamış ve görüşmelerin seyrini doğrudan etkilemek istemişti. Ancak, İran AB ile görüşmeleri kesmesine izin vermemiş, hatta İran İslam Devrimi'nin 26. yılının kutlandığı 11 Şubat'ta, Cumhurbaşkanı Hatemi, ABD'yi hedef alan açıklamalarda bulunarak "*İran'a yönelik her saldırı, kuşkusuz en ağır şekilde cevaplandırılacaktır*" demiştir.³²⁷ ABD'nin görüşmeleri etkilemede kullandığı en etkili yöntem, uranyum zenginleştirme işleminden vazgeçmesi için uluslararası kamuoyu önünde İran'a teklifte bulunarak Tahran yönetimini baskı altına almaktı. Böylece, İran teklifi reddediyor ve görüşmelerde avantajsız duruma düşüyordu. Nitekim 12 Mart 2005'te İran böyle bir teklifi reddettiğini açıklamıştı. 23 Mart'ta Paris'te tekrar biraraya gelen Tahran yönetimi ve AB üçlüsü iki gün süren görüşmelerden sonra, gelişmelerin olumlu bir şekilde devam ettiğini açıklayarak ilerleyen haftalarda tekrar müzakerelere başlayacaklarını belirtmelerine rağmen İran, 30 Nisan'da, AB ile görüşmelerinin

³²⁴ Yavuz Cankara, **Yeni Oyun İran'ın Nükleer Politikası**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, s. 211.

³²⁵ Sami Kohen, "İran Açmazı", **Milliyet**, 28.12.2005.

³²⁶ **Milliyet** 09.02.2005.

³²⁷ Iran Daily, "Nation Will Confront Foreign Agression", <http://www.iran-daily.com/1383/2212/html/index.htm>, 2005.

başarısızlıkla sonuçlarını açıklamış, uranyum zenginleştirme programına tekrar başlayabileceğini ve bu amaçla İsfahan'daki tesisin bazı bölümlerini tekrar hayata geçirebileceğini belirtmişti.³²⁸ İran'ın bu açıklamaları üzerine, AB üçlüsü (Fransa, Almanya, İngiltere) İran'la haftalardır süren müzakereleri kesmişti. İran nükleer programını geliştirmeye başladığı günden itibaren, amacının sadece yeni bir enerji kaynağı sağlamak olduğunu söylemekteydi. İran'ın nükleer silahların yayılmasını önleme antlaşmasını imzalayan 187 ülkeden biri olması, aslında ona nükleer programını sırf barışçıl amaçlarla uygulama hakkını veriyordu. Ne var ki, İran'ın siyasi sicili, yakın geçmişteki davranışları, onun özellikle uranyumu zenginleştirme programının esas amacının nükleer silah üretmek olduğu yönünde yaygın bir kanaat oluşturmuştu.³²⁹

Nükleer harita incelendiğinde, BM Güvenlik Konseyi üyesi olan: ABD, Rusya, İngiltere, Fransa ve Çin'in nükleer silaha sahip ülkeler olduklarını görürüz. Kanada, İsveç, Hollanda, Danimarka vs. nükleer silah yapmaktan kendi iradeleriyle vazgeçen ülkelerdir. Uluslararası Atom Ajansı denetimini kabullenmiş, sadece enerji üretimi için çaba göstermektedirler. İkinci Dünya Savaşı'nın sabıkaları Almanya, Japonya ve İtalya'ya karşı ise bu işlere bulaşmama yaptırımı uygulanıyor. Hindistan, Pakistan, İsrail, Arjantin, Brezilya ise çok yüksek maliyetle "barışçıl nükleer patlamayı" gerçekleştirdiler. Pakistan ve İsrail, silahı da elde etmiş olarak algılanıyorlar.³³⁰ İran'ı bu yoldan caydırmak için, çeşitli ülkeler çeşitli yöntemler denemekteler. ABD ekonomik ve siyasal yaptırımlardan İsrail "nokta hedefi vurma" olasılığından söz etmektedir. AB üçlüsü (Fransa, Almanya, İngiltere) müzakere yoluyla (hatta ekonomik prim vaat ederek), İran'ın bu işten vazgeçirmeye çalışmaktalar. BM'ye bağlı Atom Ajansı (ki buna Çin ve Üçüncü Dünya ülkeleri de dahil) bu sorunu İran'la temasları sürdürerek halletmek istemekte. Moskova ise, İran'ın barışçıl amaçlı nükleer programını Rus topraklarında gerçekleştirmesini öneriyordu.³³¹

³²⁸ Kocatürk, *age*, s. 105.

³²⁹ Sami Kohen, "İran'la Tehlikeli Çekişme", *Milliyet*, 12.08..2005.

³³⁰ Güneri Cıvaoğlu, "Nükleer Silah" *Milliyet*, 19.01.2005.

³³¹ Sami Kohen, "İran Açmazı", *Milliyet*, 28.12.2005.

Bu sorunda şunu ifade etmek de fayda vardır. Eskiden nükleer silaha sahip Güney Afrika, Belarus, Kazakistan, Ukrayna ve Libya gibi ülkeler 1993 yılından sonra bu silahları bırakma fedakarlığını göstermiştir fakat bugün İran'ın nükleer silahına karşı olan ülkelerin kendilerinde de bu silah vardır. Dolayısıyla daha barışçıl bir düzen isteniyorsa bu ülkelerinde silahlarını sökülüp bırakmaları uygun olacaktır. Aksi takdirde bugün İran gibi kapalı rejimlere sahip başka ülkelerde bu silaha sahip olmaya isteyecektir.

4.13. Türkiye-İran İlişkilerinde Ekonomik Meseleler (1997-2003)

Türkiye 1980'lerden itibaren ihracata dayalı kalkınma modelini seçmiş ve bu yolda atılımlar yapmıştır. Bu yeni bakış açısıyla birlikte Türkiye'nin geleneksel dış politika anlayışının yerine risk almaya dayalı dış politika anlayışı tatbik edilmeye çalışılmıştır. 2000'lere gelindiğinde Ortadoğu'daki etnik ve mezhepsel çatışmalardan dolayı bölge ülkeleri ile ilişkilerde Türkiye sorun yaşamıştır.

1990'ların başından itibaren İran'da da ekonomik alanda Rafsancani ile birlikte bir dönüşüm yaşanmış ve İran ekonomisini dışa entegre etmeye çalışmıştır. Ayrıca Körfez bölgesinde istikrardan yana olan bu ülke bölgede etkinlik kazanmak istemiştir.³³²

Hatemi dönemiyle birlikte Türkiye-İran ilişkileri ekonomik anlamda gelişme şansı elde etmiştir. Türkiye, İran'ın doğal gazını ve petrolünü satın almak isterken, İran da bu kaynağını satmak ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya pazarlamak istiyordu.³³³

İran, Türk özel sektörü için geniş fırsatların olduğu bir ülkedir. Komşu ülke olarak yakınlığının yanı sıra, genç nüfusuyla birlikte artan tüketim talebiyle gelecek vadeden bir pazar niteliğindedir. İran'a ihracat yapmak ve hammadeleri İran'dan almak şartıyla sanayi amaçlı ve yüzde yüz yabancı sermayeli şirket kurulabilmektedir. İranlı firmalar, ülkeye teknoloji ve sermayenin çekilmesine yönelik olarak yabancı ortaklarla işbirliğine sıcak bakmaktadırlar. İran ekonomisi büyük ölçüde KOBİ'lere (Küçük ve orta büyüklükteki işletmeler) dayandığı için, bu alanda iki ülke için işbirliği imkanları vardır. Ayrıca demir-çelik malzemeleri bakımından da, Türk ürünlerinin Rus ve

³³² Selim İnançlı-Mehmet Zeki Ak, "Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri İle Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri", *Ortadoğu Yılığ* 2005, Ankara, Nobel Yayın, s. 395.

³³³ Kocatürk, *age*, s. 108.

Ukrayna demir-çeliği ile rekabet etmesi mümkün olmamakla birlikte özellikle otomotiv sektöründe büyük bir pazar mevcuttur. Bu sektördeki ihtiyaç, İran'da büyük ölçüde Güney Kore, Tayvan ve Hindistan'dan karşılanmaktadır. Türkiye bu fırsatları değerlendirebilirse, İran'a ihracatını arttırması mümkün olabilir. Zira, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi Türkiye aleyhine seyretmektedir. İki ülke arasındaki ithalat ve ihracat oranlarını yıllara göre inceleyecek olursak dış ticaretteki dengesizliği görebiliriz.³³⁴

TÜRKİYE-İRAN Ticaret Hacmi				
Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
1997	307,008	646,402	953,410	-339,394
1998	194,697	433,026	627,723	-238,329
1999	157,815	635,9287	793,743	-478,113
2000	235,784	815,730	1,051,514	-579,946

³³⁴ Kocatürk, age, s. 108.

2001	360,536	839,800	1,200,336	-479,264
2002	299,691	918,631	1,288,322	-618,940
2003	533,786	1,860,683	2,394,469	-1,326,897

4.13.1. Türkiye-İran Arasındaki Dış Ticaretin Yıllık Dağılımı

Kaynak: (DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2006)

1990'ların sonuna gelindiğinde, her iki ülkenin de ekonomilerini geliştirmeleri gerektiğinden, Kürt sorunu, Türkiye-İran ilişkilerinde bir faktör olarak etkisini yitirmişti. Türkiye'nin enerji ihtiyacının sonraki on yıl içinde 1/3 oranından artması tahmin edilmekteydi. Petrol yataklarına ve Rusya'dan sonra dünyadaki ikinci büyük doğal gaz kaynaklarına sahip İran, petrolünü ve gazını satacak pazara ihtiyaç duyarken, Türkiye giderek artan enerji ihtiyacını karşılamak adına İran ile yaptığı anlaşmada bölge devletleriyle ve diğer devletlerle ters düşme riskini göze almıştır.³³⁵

Bu endişelerden dolayı, İran ve Türkiye arasında daha önce de değinildiği üzere 1996'da, dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın İran ziyareti esnasında bir doğalgaz antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmanın imzalanması, ABD'nin tepkisi ile karşılaşsa da iki ülke arasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirilmişti. Mayıs 1997'de, İran, Türkmenistan ve Türkiye, Batı Türkmenistan'dan gelecek bu boru hattının, İran'dan Türkiye'ye kadar 1250 kilometrelik bir alandan geçeceğini ve Van'dan 100 kilometre kadar sonra son bulacağını açıklamışlardı. Zaten öncesinde İran'a kadar ulaşmış olan bu mevcut boru hattı 1999'da tamamlanmış, ancak zaman içinde, bu antlaşma iki ülke ilişkisinde beklenen etkiyi bırakmamış üstelik doğal gazın niteliği, fiyatı ve teknik konular gibi sorunlar, antlaşmanın daha karmaşık hale gelmesine neden olmuştu.³³⁶

³³⁵ Brent Sasley, "1990'larda Türkiye'nin Enerji Politikaları", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, s. 348.

³³⁶ Kocatürk, **age**, s. 110.

Necmettin Erbakan zamanında İran ve Türkiye arasında doğalgaz anlaşmaları yapılmış ve görece iyi ilişkiler geliştirilmiştir. Türkiye'nin İran ile iyi ilişkiler içerisine girmesine ABD tepki göstermiştir.

Türkiye'nin İran'la yaptığı bu doğalgaz anlaşması, ABD'den tepki görmesine rağmen ABD, Kazak ve Azeri petrolünün bağlantı noktası olarak Türkiye'yi desteklemiş, özellikle Bakü-Ceyhan hattı konusunda Türkiye ile hemfikir olduktan sonra, Temmuz 1997'de, ABD Dışişleri Bakanlığı, Türkmenistan gazının İran yoluyla ihracının Amerikan yaptırım yasalarını teknik olarak ihlal etmediği sonucuna ulaşmıştır. Bunun yanında, ABD'nin Mavi Akım Projesi konusunda duyduğu rahatsızlık, Türkiye'nin bölgedeki diğer stratejilerine olan desteğini azaltmamıştır. Türkiye'nin, Bakü-Ceyhan boru hattının gerçekleşmesi isteğine ve İran'ı karlı anlaşmaların dışında bırakan Trans-Hazar gaz hattına olan desteğine rağmen, Tahran'la sağlam ve hatta dostça ekonomik ilişkiler yürütülmüştür. İranlı yetkililer, Türkiye'nin izlediği bu enerji politikaları hakkındaki hoşnutsuzluklarını ifade etseler de, ne Türkiye, ne de İran birbirine karşı ciddi tedbirler alma yoluna gitmemişlerdir.³³⁷

Mayıs 2000 sonunda iki ülkenin de hükümeti, Gürbulak ve Bezergan gümrük kapılarındaki vergileri düşüren anlaşmalar imzaladıklarını duyurmuşlar, ayrıca, kaçakçılığı engellemek için gümrüklerdeki garnizonları arttıracaklarını, bankalarının daha yakın işbirliği içinde olacaklarını ve ECO'ya ortak bir pazar haline getirmeye çalışacaklarını ifade etmişlerdi.³³⁸ Şubat 2001'de Türkiye ekonomisinde yaşanan kriz, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ekonomik krizden çok daha kötü bir etkiye neden olmuştu. Dünya Bankası ve IMF tarafından 2001 yazı başında sağlanan 16,1 milyar dolarlık bir kaynakla, kriz biraz olsun hafifletilmiş olsa da, IMF'nin uygulamış olduğu ekonomik programın ciddi sonuçları ve ortaya çıkabilecek olan sosyali kriz ihtimali, 23 Temmuz'da meydana gelecek olan Azerbaycan krizine kadar hem politikacıları, hem bürokratları, hem de TSK'yı meşgul etmişti.³³⁹ Bu gelişmelere karşın Hatemi tarafından izlenen ılımlı dış politikanın bir sonucu hem Türkiye, hem de İran ekonomik çıkarlarının gereğini yerine getirerek, 30 Temmuz 2001 tarihi itibari ile İran'dan Türkiye'ye doğalgaz ihracının başlaması kararını almışlardı. Böylelikle iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 4 milyar dolar düzeyine çıkmıştır.³⁴⁰ Bunun yanında,

³³⁷ Sasley, **agm**, s. 110.

³³⁸ **Hürriyet**, 21.05.2000.

³³⁹ Kocatürk, **age**, s. 111.

³⁴⁰ İnancı- Ak, **agm**, s. 396.

ABD'nin Mavi Akım Projesi konusunda duyduğu rahatsızlık, Türkiye'nin bölgedeki diğer stratejilerine olan desteğini azaltmamıştır.³⁴¹

Türkiye'nin bölgesel işbirliği için şu adımlar atılmıştır: *"Ekonomik alanda yaşanan bu olumlu gelişmeler doğrultusunda, Mayıs 2000 sonunda iki ülkenin de hükümeti, Gürbulak ve Bezergan gümrük kapılarındaki vergileri düşüren anlaşmalar imzaladıklarını duyurmuşlar, ayrıca, kaçakçılığı engellemek için gümrüklerdeki garnizonları arttıracaklarını, bankalarının daha yakın işbirliği içinde olacaklarını ve ECO³⁴²'ya ortak bir pazar haline getirmeye çalışacaklarını ifade etmişlerdi."*³⁴³

Bu bilgiler ışığında Türkiye-İran ilişkileri 2000'lere gelindiğinde gayet olumlu seyretmiştir. Hatemi tarafından izlenen ılımlı dış politikanın bir sonucu olarak, hem Türkiye, hem de İran ekonomik çıkarlarının gereğini yerine getirerek, 2001 tarihi ile İran'dan Türkiye'ye doğalgaz ihracı başlamış ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi 4 milyar dolara çıkmıştır. Anlaşmaya göre İran'dan Türkiye'ye ilk aşamada yılda 3 milyar metreküp olan gaz ihracının 2007 yılına kadar her yıl artarak yılda 10 milyar metreküp çıkacağı belirtilmişti.³⁴⁴ Ancak, Türkiye, İran'ın kendi tarafındaki ölçüm istasyonunun hazır olmaması nedeni ile doğalgaz sevkiyatına başlama isteğini geri çevirmişti³⁴⁵

Haziran 2002 tarihinde Cumhurbaşkanı Sezer'in İran'a yaptığı ziyaret sırasında, iki ülke arasındaki ticaretin istikrarlı biçimde gelişerek, ilişkilerin sağlıklı temeller üzerine oturtulması düşüncesi ifade edilmişti. İlişkilerin geliştirilmesi için çeşitli mekanizmalara kurulması yönünde düşünce alışverişinde bulunulmuştur.³⁴⁶ Ancak 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin İran'ı şer ekseninde göstermesine rağmen iktidara gelen AK PARTİ İran ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmiş ve dış politikada geçerli olan pragmatik ölçülerde çıkar ortaklığına dayalı ilişkilerini devam ettirmiştir.

2003 yılının Ekim ayına geldiğinde ilişkilerde kayda değer bir düzelme vardı. Ahmet Necdet Sezer'in TBMM açılışında yaptığı konuşmada, özellikle Muhammed

³⁴¹ Sasley, **agm**, s. 110.

³⁴²http://www.ekodialog.com/ekonomi_kurumlari/ekonomik_isbirligi_orgutu.html **Son Erişim Tarihi:** 12.08.2017.
ECO'nun amaçları: -Karşılıklı ticareti arttırmak,- Bölgede sürdürülebilir gelişme için koşullar yaratmak ve kültürel ve dostluk ilişkilerini güçlendirmektir.1992 yılında ECO'nun genişlemesiyle birlikte Quetta Plan of Action formunda bölgesel ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlayacak kapsamlı bir proje geliştirilmiş, İstanbul Deklarasyonu ile de 2000 yılı ve uzun dönem hedeflerle, sektörel öncelikler belirlenmiştir. Sektörel öncelikler ekonomik kalkınma için önemli olan ticaret, endüstri, tarım, ulaşım ve haberleşme, enerji, uyuşturucu bağımlılık önlemleri ve insan kaynakları alanlarını içermektedir.

³⁴³ **Hürriyet**, 21.05.2000.

³⁴⁴ **Milliyet**, 30.07.2001.

³⁴⁵ **Milliyet**, 31.07.2001.

³⁴⁶ <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/AN>. **Son Erişim Tarihi:** 11.12.2016.

Hatemi'nin Devlet Başkanlığı'na seçilmesinin ardından İran'la ilişkilerdeki gelişmelerin memnuniyet verici olduğunu vurgulaması bunun önemli bir göstergesiydi.³⁴⁷

11 Eylül saldırılarının ardından, Amerika'nın yeni güvenlik politikası doğrultusunda, İran'ı uluslararası alanda yalnızlaştırmaya yönelik girişimlerde bulunmasına rağmen ekonomik alanda Türkiye ve İran arasında meydana gelen bu olumlu gelişmelerde, Hatemi'nin olduğu kadar, 3 Kasım seçimleriyle Türkiye'de yönetimi devralan AK PARTİ hükümetinin politikaları da etkili olmuştur. AK PARTİ'nin, "komşularla sıfır sorun noktası" ilkesini temel alan, komşuları tehdit olarak değil, ekonomik ortak olarak gören işbirliği eksenli dış politika anlayışı, ilerleyen süreçte, uluslararası ve bölgesel alanda meydana gelen gelişmelere rağmen, Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin ilerlemesini sağlamıştır.³⁴⁸

2003 yılının Ekim ayına gelindiğinde ilişkilerde kayda değer bir düzelme vardı. Ahmet Necdet Sezer'in TBMM açılışında yaptığı konuşmada, özellikle Muhammed Hatemi'nin Devlet Başkanlığı'na seçilmesinin ardından İran'la ilişkilerdeki gelişmelerin memnuniyet verici olduğunu vurgulaması bunun önemli bir göstergesiydi³⁴⁹ Ayrıca Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, İKÖ (İslam Konferansı Örgütü) 10. Dönem Zirvesi için Malezya'ya gittiğinde Irak konusunu görüşerek, Putin ile Hatemi'yi Türkiye'ye davet etmişti.³⁵⁰

İki ülke arasındaki ilişkilerde önemli ziyaretlerden biri de Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen'in 300 kadar Türk işadamıyla birlikte İran'a yaptığı ziyareti. Tüzmen'in ziyareti sırasında İran, 2004 yılından itibaren Türk mallarına yönelik tüm gümrük vergilerini 5 yıl içinde kademeli olarak ortalama yüzde 4 seviyesine indirmeyi taahhüt etti ve İran-Türkiye sınırının bazı bölgelerinde sınır ticaret merkezleri kuruldu. Türkiye'yi ziyaret eden İran Petrol Bakanı Yardımcısı Muhammed Rıza Nimetzade başkanlığındaki heyet, Enerji Bakanı Hilmi Güler ile yaptıkları görüşmede özelleştirme kapsamındaki PETKİM ile ilgilendiklerini belirtmişlerdi. 2003 yılında ayrıca, Başbakan Recep Tayyip

³⁴⁷ **Milliyet**, 03.10.2003.

³⁴⁸ İnançlı- Ak, **agm**, s. 397.

³⁴⁹ **Milliyet**, 03.10.2003.

³⁵⁰ **Milliyet**, 18.10.2003.

Erdoğan ve İran Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı Muhammed Rıza Arif, Türkiye'nin İran'a açılan sınır kapısı Gürbulak'taki yeni tesisleri hizmete sokmuştu.³⁵¹

2003 yılında doğalgaz konusunda meydana gelen bir diğer gelişme ise, İran Petrol Bakanlığı Müsteşarı Muhammed Hassan Majarrad'in yaptığı açıklamaya göre, İran Milli Gaz şirketinin, yerli bir ortakla Türkiye'de bir gaz şirketi kurma kararı almasıydı. Daha önce Türkiye'nin yasaları buna el vermezken, değişen yasalar böyle bir işbirliğini mümkün kılmıştı. Bu anlaşma ile BOTAŞ, 2009 yılında İran ile yeni bir doğalgaz anlaşması yapmayacak ama doğalgaz yasası gereği almayı taahhüt ettiği gazın yüzde 10'u özel firmalar üzerinden Türkiye'ye girecekti. Dolayısıyla, İran şirketi Türkiye'ye doğalgaz getirme işini üstlenecekti. İran'ın bu anlaşmayı yapmak isterken uzun vadeli amacı, İran doğalgazını Türkiye'den Avrupa'ya geçirmektir.³⁵²

4.14. Türkiye-İran İlişkilerinde Tarihsel ve Kültürel Ortaklıklar Birleştirici midir?

Türkiye ve İran tarihsel arka planda yıllarca mücadele ettikten sonra 1639 Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla toprak sorununu çözmüş ve günümüze kadar böyle bir sorunla karşı karşıya gelmemişlerdir.

Dünyaca ünlü siyaset bilimci Samuel Huntington bir makalesinde şunları ifade etmiştir: *"Etnik-kültürel ortaklıklar ilk bakışta tarafların birbirlerini anlamasını ve ortak faydalar için birlikte hareket etmelerini kolaylaştıran özellikler olarak düşünülebilir. Oysa ki en kanlı çatışmalar Huntington'un ileri sürdüğü gibi farklı medeniyetler arasında değil birbirleriyle birçok ortak yanı bulunan gruplar ve uluslararası yaşamaktadır."*³⁵³

Günümüzde kültürel ve tarihsel ortaklıklar önemli olsa da bakıldığında çatışmalar birbirlerine benzer toplumlarda yaşanmaktadır. Örneğin; Sırplarla

³⁵¹ Kocatürk, **age**, s. 114.

³⁵² **Milliyet**, 22.06.2003, s. 9.

³⁵³ Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations?", **Foreign Affairs**, Vol: 72, No: 3, 1993, s.22-50.

Boşnakların çatışması ve Kıbrıslı Türklerle Rumların çatışması birbirilerine benzer kültürler olmasına rağmen katliamların yaşanmasına engel olunamamıştır. Bu çatışmaların yaşanmasında etkili olan milliyetçilik, kültürel ve tarihsel ortaklığın önüne geçmiştir.

İki ülke arasındaki ulusal çıkarların farklılık arz etmesi iki ülke arasında bölgeler üzerinde rekabete yola açmaktadır. Ayrıca özellikle İran'ın Türkiye'nin mezhepsel yapısından dolayı önyargılı davranması ikili ilişkilerde sorunlara yol açmaktadır. Türkiye geçmişte İran'a yönelik pek çok iyi niyetli yaklaşımına rağmen bazen karşılığını alamaması karşılıklı güvensizliğin artmasına sebep olmuştur.³⁵⁴

İki ülkenin ilişkilerinin gelişmesi için ortak birimler kurularak iki ülke halkının iletişiminin kurulmasında öncülük edilmelidir. Aslında iki ülke halkı Alman veya Fransız'a göre birbirlerine çok daha yakındır. Fakat geçmişte yaşanan ideolojik ve hegemonya mücadeleleri birbirlerine benzeyen iki devleti birbirinden uzaklaştırmıştır.

Günümüzde İran'da büyük bir Türk kitesinin olması ikili ilişkilerde, genelde iyi bir faktör olması gerekirken güvensizlik oluşturan bir olgu haline gelmiştir. Türkiye'de yaşanan Pan-Türkist söylemler İran'ı korkutmuş ve İran nezdinde Türkiye emperyalist amaçlar güden bir devlet olarak lanse edilmiştir.

Ortaklıkların çoğalttığı etkileşim potansiyelinin doğurduğu sorunlara verilecek bir çarpıcı örnek ise 1979 İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye ihracından duyulan endişedir. Devrim sonrasında Türkiye'nin, İran'daki yeni rejimi kısa bir süre içinde tanıması ve onunla ilişkileri geliştirme gayreti içine girmesi iki ülke ilişkilerinde gerilimi azaltan bir faktör olmuşsa da, Türkiye İran'ın rejim ihracı siyasetinden endişelenmiş, İran ise İran'daki muhaliflerin Türkiye tarafından himaye edildiğini iddia etmiştir.³⁵⁵

Türkiye-İran ilişkileri başbakan Necmettin Erbakan döneminde karşılıklı yumuşama eğilimi gösterse de, İranlı bürokratların Kudüs gecelerine katılmaları ve bazı söylemlerinden dolayı 28 Şubat 1997 sonrası ilişkilere mesafe konmuştur.³⁵⁶ İlişkilerin normale dönmesi ancak Hatemi'nin iktidara gelmesiyle mümkün olmuştur.

İkili ilişkilerin kurulmasında en büyük engellerden biri de iki ülke rejiminin farklı olması yatmaktadır. Türkiye, demokratik ve laik bir ülke iken, İran, rejimi

³⁵⁴ Aljezeera, 06.01.2014.

³⁵⁵ Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel, der., **Türkiye'nin Komşuları**, Ankara, İmge Yayınevi, 2002, s.293-329.

³⁵⁶ **Orduolay Gazetesi**, 08.09.2016.

referanslarını dini imgelerden almaktaydı ayrıca Türkiye Batı ile ilişkilerine önem vermekte ve Batı'yı kendi müttefiği olarak görmektedir. İran'a göre; Batı ve Amerika kendi topraklarında emperyalist amaçlar güden bir güçtü. Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri İran'ın hoşuna gitmemekte bu yüzden Türkiye'yi suçlamaktadır.

Türkiye-İran ilişkilerinin rekabet olarak nitelendirilmesi için her ikisinin de benzer hedefler benzer roller peşinde koşması gerekmektedir. Türkiye Soğuk Savaş yılları boyunca Orta Doğu'da liderliğe soyunmamış ve bölgeye olan ilgisinin daha ziyade kendisine yönelik askeri-güvenlik tehditleriyle başa çıkmakla sınırlı kalmıştır.³⁵⁷

³⁵⁷ Gülden Ayman, "Türk Dış Politika Seçkinlerinin Ortadoğu Algılamaları ve Irak Savaşı", **Akademik Orta Doğu**, C: 1, S: 1, 2006, s.1-20.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. BÖLGE DEVLETLERİ: AZERBAYCAN İLE İRAN MÜNASEBETLERİ (1991-2003)

5.1. İran Türklerinin Yaşadığı Eyaletlerinin Parçalanması Problemi

İran hükümeti 1990'lı yılların başından itibaren demografik talepleri gerekçe göstererek oldukça fazla eyalet isimlerini ve sınırlarını değiştirmeye başlamıştır. İran'ın bu girişimlerinden önce Türklerin yoğun olarak yaşadığı ve kendi adıyla bilinen Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan vardı. İranlılar 1993'te kabul ettiği bir karar ile Doğu Azerbaycan'ı bölerek yeni bir eyalet kurmak istemiştir. Bu yeni oluşumla Türkler Farsların yoğun yaşadığı yerlerde yaşayacak ve buraya da Sabalan denecekti. Karara Türk öğrenciler, Tahran yönetimine gönderdikleri mektuplarla itiraz etmişlerdir. İktidar bu protestolardan çekinse de bu eyaletin adını Erdebil olarak değiştirmiştir. İran Türklerinin itirazlarında sadece isim ve kimlikle sınırlı değildi ayrıca yeni düzenlemelerle eyaletlerin üretkenlikleri de zarar görmekteydi. Olaylar Türklerin İran kimliğine ve Şii İslam'a duydukları saygı İran hükümeti, Türklere karşı sert davranmaması gerektiğinin dini bir yükümlülük olduğunu ifade etmişlerdir. Nihai kararlar 1994 yılında Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil ve Urumiye olmak üzere dört eyalet kurulmuştur.

5.2. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi ve 1990 Sonrası İran Türklerinin Siyasi Faaliyetleri

Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin 20. yüzyılın başından beri İran tarafından asimilasyona tabi tutulmalarına karşı günümüzde en yüksek tepkiyi gösteren Dr. Mahmut Ali Çöhreganlı olmuştur. Bir dönem milletvekili adayı olan Çöhreganlı İran Türklerinin dilini rahatça konuşabilmesini ve bölgenin ekonomik kalkınmasının sağlanmasını sağlamak için siyasete girmiştir. Programında İslami değerlerin vurgulanması onun Türklüğü ve İslamiyet'i denk gördüğünü göstermiştir.

Çöhreganlı'nın İran İslam Devrimi'ne sürekli değinmesi, Güney Azerbaycan'daki milliyetçiliğin laik bir özellik taşımadığının kanıtı olmuştur.³⁵⁸

Çöhreganlı, 1996 Yılında 600 bin oyla mecliste yer almayı hak etmiştir. İlk olarak İran yönetimi onu yasadışı ilan etmiştir. Daha sonra Çöhreganlı'yı hapse atmış ve tutuklatmıştır. Seçimlerden çekildiğini açıklayan Çöhreganlı ağır baskılara maruz kalmış ve Tebriz'de büyük olaylar yaşanmıştır. Bu olaylar sonunda beş kişi asılırken, İran yönetiminin ne kadar hoşgörüsüz olduğu bu konuda tekrar ortaya çıkmıştır.³⁵⁹

Çöhreganlı'nın liderliğini yaptığı Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketi adını duyurmuştur. Hazırladıkları bildirimlerde İran'ın toprak bütünlüğüne bağlı federatif bir sistemi savunduklarını belirtmişlerdir.

İran'ın güneyinde 1990'ların başından itibaren siyasi çalkantılarda artış olmuştur. İran'da, İran'dan bağımsızlığını isteyen federatif bir sistemi savunana kadar çeşit örgütler kurulmuştur. Siyasi arenada İran parlamentosunda da İran Türkleri kendi gruplarını oluşturmuş ve etkili bir muhalefet yapma başarısı göstermiştir. Bu grup Azerbaycan eyaletlerinde yaşanan ekonomik ve etnik sıkıntılarla ilgilenmiştir.

Bu dönemde Sovyetlerin dağılması ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulması Güney Türkleri için etkili bir motive edici kaynak olmuştur. Güneyde kuzey ile birleşmenin hesapları yapılırken, kuzey Azerbaycan ise Güneyle irtibatını geliştirmenin yollarını aramaktadır.

Kuzey Azerbaycan'da Güneyin birleşmesi için basında ve televizyonlarda yayınlar yapılmış ve Güneyi etkilemeye çalışılmıştır. Azerbaycanlı aydınlar "*21 Azer*" ve "*Cenubi Azerbaycan Aydınlar Birliği*" gibi örgütler kurmuşlardır.

Azerbaycan'da Kara Ocak'ın olması Güneyde büyük bir tepkiye sebep olmuştur. Olayın Kuzey ile Güney Azerbaycanlıların Aras nehrinde görüşme gününden hemen sonra olması İran Türklerinin İran'ın bir şeyler yapması için baskı yapmasına sebep olmuştur. İran yönetimi ise bu ilişkilerin yoğunlaşmasından rahatsız olmuş ve bu birlikteliği bozmanın çaresine bakmaya çalışmıştır.

İran'ın Kafkaslarda yaptığı ilk politik hamle Karabağ sorununda Ermeni ve Rusya'ya yakınlaşmak olmuştur.³⁶⁰ İran'ın bu tavrı Güneyli Türklerin tepki göstermesine sebep olmuştur. İran'ın en büyük amacı Türkiye'nin ve ABD'nin Kafkasya'da etkili

³⁵⁸ İpek, *age*, s. 278.

³⁵⁹ İpek, *age*, s. 278-279.

³⁶⁰ *GazeteBilkent*, 05.04.2015.

olmasına engel olmalı ve bu yüzden bu iki gücün karşısında kim varsa onun tarafını destekleyerek denge siyaseti izlemiştir.

Tarihsel arka planda İran'ın Azerbaycan toprağı olması gerekiyordu. Zira yüzyıllarca o toprakları Türkler yönetmişti.

Sonuç olarak Güney ile Kuzey akraba topluluklardır fakat Şiilik doğrultusunda İran'ın politikaları etnik kimliğin önüne geçebilmektedir. Fakat Güneyde bir milliyetçi yaklaşımın olduğunu da inkar etmemek gerekir. Toplumsal olayları yorumlarken toplumların psikolojik yapılarını da iyi analiz etmektedir. İran'ın etnik milliyetçiliğı arttıracak herhangi bir yanlış siyaseti toplumu genelden ayağı kaldırabilir ve bu da İran iktidarının sonunu hazırlayabilmesine neden olabilir fakat pek çok analist İran'da yaşayan Farslarda ırkçılığın yükseldiğini söylemektedir.³⁶¹ Zira geçmişte 1979 İran İslam Devriminin asıl dinamik unsuru Çarşıydı ve çarşının büyük çoğunluğunu ise İran Türkleri oluşturmaktaydı. Bugün İran demek Türkler demektir desek yanlış olmayabilir. İran'da Türklerin etkili olması Farslarda tepkiye sebep olmaktadır.

5.3. İran ve Ermenistan Yakınlığının Karabağ Sorununa Yansımaları

5.3.1. İran Stratejisinde Ermenistan'ın Yeri ve Önemi

Sovyetlerin dağılması İran için hem iyi hem de endişe verici bir durum olmuştur. Fakat bu belirsiz dönem sonrası İran gerek Rusya ile gerekse Ermenistan ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmaya özen göstermiştir. Çünkü Batı ve Türkiye İran'ı kendisi için tehdit olarak görüyordu.

Kafkasya'da ve Orta Asya'da yeni devletlerin kurulması bölgede yapısal değişikliklere sebep olmuştur. Bu dönemde İran, Amerika'nın desteklediğı Türkiye'ye karşılık bölgede bir alternatif olmuştur. İran destek olarak da Rusya-Ermenistan eksenini tercih ederek Ermenistan'ın bölgede dünyaya açılan kapısı vazifesi görmüştür. Aksi takdirde Ermenistan kendi sınırları içerisinde sıkışıp kalacaktı.

³⁶¹ Yenişafak, 12.11.2015.

Kafkasya'da yeni devletlerin kurulması ve yeni doğal kaynakların keşfedilmesi Kafkasya'nın jeo-politik önemini arttırmıştır.³⁶² İran'ın Transkafkasya ile olan sınırları ve bu bölgede yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması Kafkas bölgesinin dünyadaki jeopolitik önemini arttırmıştır. Bu bölge İran'ın diğer ülkeler ile bölgesel ve küresel ilişkilerinde, siyasal çevre olarak belirleyici olmuştur.³⁶³ İran, Kafkasya'da Ermenistan ile ilişkilerini kullanarak, kendi demiryollarını Karadeniz'e, Rusya'ya ve bu bağlantıyla Basra Körfezine bağlanmasını amaçlamaktadır. İran demiryollarının Karadeniz'e bağlanması, Güneydoğu Asya'yı Doğu Avrupa'ya bağlamak anlamına gelecektir. Bu durum İran ve Ermenistan arasındaki siyasi uzlaşmayla olacaktır. Dolayısıyla İran, Rusya ve Ermenistan ile stratejik yakınlaşmasını elinden bırakmak istememektedir.³⁶⁴

İran'ın Ermenistan'a önem vermesinin kanıtı olan belge “*Ermenistan Devleti ve Siyaseti*” başlıklı kitabın önsözünde yer alan “*Ermenistan, Müslüman devlet olmamasına rağmen, İran'ın jeopolitik konumu ve güvenliği açılarından etkili ve önemli bir devlet olarak nitelenebilir. İran, Ermenistan Devleti'nin yaslanabileceği ve güvenebileceği devletlerden biridir.*” ifadesidir.

Sovyetler Birliği çözülme sürecine girdiğinde 1991'e gelinceye kadar Azerbaycan Sovyeti ile hiçbir anlaşma imzalamazken, Ermenistan'a işbirliğine giden İran, 1988 Eylülünden itibaren bu ülkeyle çeşitli konularda 30'a yakın anlaşma imzalamış, Ermeni dini liderini de Tahran'a davet etmiştir. Ardından Ermenistan bağımsızlığını ilan edince, onu tanıyan ilk Müslüman devlet İran olmuştur. Ayrıca, Tahran ile Erivan kardeş şehir ilan edilmiştir.³⁶⁵

İranlı yetkili Muhammed Hüseyin Adel Haziran 2000'de Ermenistan'a gezisinde, “İran'ın Ermenistan'a özel bir önem verdiğini ve Ermenistan'ın bölgede önemli bir aktör olduğunu” söylemiş, Ermenistan-İran ikili ilişkilerinde gündemde olan konunun “transit enerji hattı projesi olduğunu” belirterek, iki ülkenin İran doğal gazını Ermenistan üzerinden dünyaya pazarlamayı düşündüklerini açıklamıştır.³⁶⁶

Her iki ülke yetkililerinin yaptıkları açıklamalarda İran'dan Ermenistan üzerinden Gürcistan'a ulaşacak yeni bir boru hattı ve İran-Ermenistan sınırı boyunca

³⁶² Nur Muhammed Noruzi, “Contention of Iran and Turkey in Central Asia and the Caucasus”, **Central Asia and the Caucasus Review**, No:29, Tahran, Bahar 2000, s. 113-124

³⁶³ Noruzi, **Agm**, s. 113-124.

³⁶⁴ “İransız Bölge Stratejisi Olamaz”, **Milliyet**, 20.01. 2000.

³⁶⁵ Kamil Ağacan, “İran'ın Azerbaycan Politikası”, **Soydaş**, C:1, S:1, Nisan-Mayıs 1997, s. 25.

³⁶⁶ www.turiyevsiyaset.com

karayollarının inşasından söz edilmekteydi. Ama bu proje, ABD'nin Gürcistan'ın İran-Ermenistan ilişkisine katılımına karşı çıkması nedeniyle gerçekleşemedi. Yinede İran, ABD'nin uyguladığı ambargodan kurtulabilmek için kendisini dünya pazarlarına çıkarabilecek yeni yolların yapımıyla yakından ilgilendiğini göstermiştir. Bu nedenle Karadeniz ile Hazar arasında, Türkiye, İran ve Rusya ile komşu Kafkas Cumhuriyetlerinin stratejik önemi İran için gün geçtikçe artmaktadır. Bu bölgede İran, Ermenistan'ı küçük ama önemli bir ortak olarak görmektedir.³⁶⁷ Ayrıca İran, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan eksenini Ermenistan-Rusya ve İran eksenine dengelemeye çabalamaktadır.

Ermenistan şu sebeplerden dolayı İran için önemlidir:

- 1) Ermenistan'ı jeo-politik konumundan dolayı Rusya ile bağlantı kurmasını sağlaması;
- 2) Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birleştirilmesi konusunda Ermenistan'ın buna engel olması;
- 3) Rusya ile iletişimde yardımcı olması;
- 4) Türkiye ve Azerbaycan işbirliğini dengeleme;
- 5) Bölgesel enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara ulaştırmada iki devletinde dışlanmış olması;
- 6) İran'ın Yahudi lobisine karşı Ermeni lobisini kullanmak istemesi³⁶⁸
- 7) İran'ın tek Hristiyan komşusunun Ermenistan olması ve Hatemi'nin "Medeniyetler Diyalogu" projesi için Ermenistan-İran ilişkileri önemlidir.³⁶⁹

5.3.3. İran Jeopolitiğinde Karabağ Sorunu ve Anti-Türk Propoganda

İran için Karabağ sorununun devam etmesi Azerbaycan'ı zayıflattığı, Azerbaycan ve Ermenistan'ı kendisine bağımlı kıldığı için önemlidir. Bu sorunun devam

³⁶⁷ Yasin Aslan, "Kafkas Kördüğümü ve Yeni Alternatif Yollar", *Yeni Türkiye*, S:16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1931-1934.

³⁶⁸ Armağan Kuloğlu, "ABD'nin Orta Asya-Kafkasya Politikası ve Türk Dünyasına Yansımaları", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği I*, Ankara, ASAM Yayınları, 2003, s. 222.

³⁶⁹ Nazmi Gül-Gökçen Ekici, "Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaka Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri", *Stratejik Analiz*, C: 2, S:22, Ankara, Şubat 2002, s. 39-40.

etmesini sadece İran değil, komşu ülkeler ve başta Rusya olmak üzere güçlü devletlerde istemektedir.

Diğer taraftan olayların sıcak çatışmaya gitmesini İran pek arzulamamaktadır çünkü; Azerbaycan'ın Müslüman olmasına rağmen İran'ın Azerbaycan'ı desteklememesi kamuoyunda İran'ı zor duruma sokmaktadır. Ayrıca İran'ın bu tavrı kendi topraklarında yaşayan 30 milyon Türk'ün milliyetçilik duygularının artmasına sebep olmaktadır. İran bu bilgiler ışığında Karabağ sorununu kendi kontrolü altında devamından yanadır.

Karabağ sorunun devam etmesi İran için sadece faydalar değil, aynı zamanda riskler de içermektedir. Sorunun çözümünde bölge dışı aktörlerin olaya müdahale etmesi İran'ın hiç arzulamadığı bir durumdur. İran, meselenin çözümünde kendisinin başat aktör olmasını istemektedir. Birkaç defa olayların bitmesi için arabuluculuk yapması ve bu eylemlerin sonuçsuz kalması bu meselenin İran'ın gücünün üstünde olduğunu kanıtlamıştır.

İran için Karabağ sorunu demek hemen sınırında bir sıcak çatışma demektir. Çünkü Karabağ sorununun temel odak noktası olarak gösterilen eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi İran-Azerbaycan ve İran-Ermenistan sınırına yakın bir bölgedir. Ayrıca 1990'lı yılların başlarında şiddetli savaşların önemli bir kısmı hemen İran sınırında yaşanmıştır. Nisan 2016 başlarında da çatışmaların yeniden şiddetlendiği iki bölgeden birisi de Azerbaycan-İran sınırının hemen yanındaki topraklar idi.

İran Karabağ sorununa ta başından beri bu hususlar çerçevesinde yaklaşmaya çalışmış, soruna yaklaşımı bazen riskleri azaltmaya, bazen de sıkıntılarının daha da artmasına neden olmuştur.

İran, 1993'ten sonra Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesine karşı kınayan açıklamalar yapmıştır. İran, olayların hukuksal yollardan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dayalı yapılması taraftarı olduğunu açıklamıştır. İran, bütün bu gelişmelere rağmen Ermenistan'ın dışarıya açılmasında nefes alma vazifesi görmüş ve ilişkilerini devam etmiştir.

Ermenistan devlet başkanı İran İslam Cumhuriyetinin büyük elçisi ile görüştüğünde İran'ın arabuluculuk yapmasını istemiştir. Ermenistan İran'ın arabuluculuk yapmasını istemekle iki ülke arasındaki ilişkinin boyutunu açıklamaktadır.

İran açısından Karabağ sorunu kaotik bir sorundur. İran Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendisine bağlı ve zayıf olmasını istemektedir. Bu yüzden bu sorunun çözülmesini arzu etmemektedir. (Çoğu ülke de bu sorunun çözülmesini arzu etmemektedir. Rusya gibi). İran'ın bu yaklaşımı dış politikasının duygusallıktan ziyade pragmatizme dayandığını göstermektedir.³⁷⁰ Ayrıca İran, bölgeyle ilgili çıkarlarını araç olarak kullanmak için bu konuyu gündeme getirmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sıcak çatışmalarda İran'ın Ermenistan'ı koruması Müslüman bir ülkeye karşılık Hristiyan bir ülkeyi kollaması rejimin niteliğinin de sorgulanmasına sebep olmuştur. Sıcak çatışmalar ayrıca İran Türkleri açısından milliyetçiliğin artmasına da neden olmakta ve toprak bütünlüğü konusunda risk oluşturmaktadır. Bu olaylar göz önüne alındığında aslında Karabağ sorununun hem küresel hem de bölgesel güçler tarafından kontrollü bir şekilde kullanıldığı sonucuna varılabilir. Ermenistan İran'ın sayesinde kuşatılmışlık ve tecritten kurtarılması açısından önemli rol oynamıştır. Ermenistan için İran nefeslik rolü oynamıştır. Azerbaycan yetkililerine göre Ermenistan'ın işgalci politikalarında ısrar etmesinin temel nedenlerinden birisi de İran'ın bu ülkeye yönelik olarak işgalci ülke muamelesi yapmamasıdır.

Ermeniler Dağlık Karabağ sorununda İran'ın desteğini alabilmek için Farslarla aynı ırktan olduklarını sürekli propaganda malzemesi yapmış, İran'daki bazı yer isimlerinin kendi dillerinde olduklarını iddia ederek bilimsellikten hiçbir ilgisi olmayan yollara başvurmuşlardır.³⁷¹ Ermeni yazarlar ve bunlara destek veren güçler, Ermenilerin “Eski dönemlerde Farslarla soydaş, uzak olarak da amcazade” olduklarını ispat için bilimsel olmayan için “kaynaklara” göstererek kitaplar piyasaya sürüyorlar.. Bu şekilde yayımlanan kitaplardan biri de Tahran'daki “*Diba*” yayınları tarafından 2000 tirajla basılan 242 sayfalık “*İranlılarla Ermenilerin Medeni Alakesi*” adlı eserdir.³⁷²

İran'da Dağlık Karabağ sorununun temeliyle ilgili olarak toplumsal bir algının meydana gelmesinde olumsuz rol oynayan Fars ve Ermeni tarihçilerinden farklı olarak birçok yazar olaylara objektif, adil yaklaşım yöntemini benimsemişlerdir.

³⁷⁰ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul Ötüken Yayınları,2008, s. 233.

³⁷¹ **Karabakh Today**, 18.12.2016.

³⁷² Sübhan Elekber oğlu Talıblı, “İran Basını ve Bilimsel Literatüründe Dağlık Karabağ Sorunu”, **Yeni Türkiye**, Tahran, S:60, 2014, s. 1.

Taşnak Partisi mensubu Ermenilerin 1918 yılında Güney Azerbaycan'da Urmiye, Hoy, Salmas, Maku, Şerefhane başta olmak kaydıyla diğer şehir ve köylerde Türklere karşı yaptıkları toplu soykırımlar konusunda çok az şey yazılmıştır.

İran'da bugün kültürel ve sosyal alanda önemli yer tutan Ermeniler, İran toplumunu etkilemekte ve her yıl kongreler düzenleyerek gerek Türkiye gerekse Azerbaycan hakkında yalan bilgiler sunup etkilemeye çalışmaktadır.

İran'ın birçok askerî ve kamu kurumlarını ele geçiren, şahlık döneminde Rıza Pehlevi'ye müracaat ederek özellikle Güney Azerbaycan'da ekonomik alanda ticari imtiyazlar elde etmeye çalışan Ermeni milliyetçileri, İran'daki bazı yabancı, özellikle Sovyet döneminde sonra da Rusya Federasyonu'nun diplomatik temsilciliklerinde kendi gayeleri doğrultusunda faaliyetler yürütmüştür. Tebriz'de yaşayan Taşnak Partisi mensuplarının bir kısmı Avrupa'da yaptıkları gibi Taşnak Partisi'nden ayrılarak Ermeni "Arur" teşkilatını kurmuşlardır. Muhacir Ermenilerden oluşan bu teşkilat, bir zamanlar Güney Azerbaycan'da bulunan bütün Sovyet kurumlarını ele geçirmiş; Tebriz, Urmiye, Marağa, Hoy ve diğer bazı yerlerde ise ticaret, ulaştırma ve ekonomi müesseseler oluşturmuşlardır. Ermenilerin yürüttüğü bütün bu faaliyetler İran'ın her yönden Ermenistan'a destek vermesine odaklanmıştı. Fakat sorunlar yalnız bununla sona ermiyor. İran'da yaşayan Ermenilerin çalışmaları her geçen gün daha saldırgan bir karaktere bürünmektedir. ³⁷³ Ne yazık ki İran'daki bazı basın organları ("Tebriz", "Perveriş" vb.) Ermenilerin bu saldırgan faaliyetlerine aracı oluyor. Bütün bunlar Ermeni milliyetçilerinin İran basınına kendileri için bir vasıtaya çevirdiklerini gösteriyor.

Ermeniler ilk Türklerin ata yurdu olan toprakları kendisininmiş gibi dünya kamuoyuna sunmuş ve ne yazık ki bunda da başarılı olmuştur. Bugün pek çok ülke sözde Ermeni soykırımını kabul etmekte aynı zamanda Dağlık Karabağ konusunda Ermeni tezlerini kabul etmektedirler. Halbuki Dağlık Karabağ bölgesi binlerce yıl Azerbaycan Türklerinin yurdu olmuş ve yapılan katliamlar ve zorunlu göçlerle oradaki Türk nüfusu azaltılmış yerine bilinçli bir politikayla Ermeniler buraya yerleştirilmiştir.

Ermenilerin arzusu ile Ruslar, Erivan ve etrafındaki 4 hanlığı, 41 beyliği ve sultanlığı ortadan kaldırarak, buralarda yaşayan yerli ahaliyi güç kullanarak topraklarını terke mecbur ettiler. Ezeli yurtlarını terk eden ahalinin arazileri ve evleri dışarıdan gelen Ermeniler arasında bölüştürüldü. Erivan'da yaşayan 143 000 kişiden 117 849'u

³⁷³ Talıblı, **agm**, s. 2-3.

Müslüman Türküydü. Dışarıdan gelen Ermenilerle şehirde yaşayan Ermenilerin toplamı 25151 kişi idi. Kahire’de çıkan “*Hikmet*” gazetesi, “*Tercüman*” gazetesinde verilen bilgiye dayanarak XX. yüzyılın başlarında (1904) Kafkasya’da 3,208875 Müslüman’ın yaşadığını yazmıştı ki, bunların da 352 351’nin Erivan vilayetinde olduğunu belirtmişti. Rus olan bir memurun verdiği istatistik verilere geldiğimizde ve onu doğru kabul etsek bile 1830 yıllarında Erivan’da yaşayanların % 80’den fazlasını Müslüman Türkler oluşturuyordu. Ancak sonraki yıllarda Müslümanlara karşı uygulanan Rus ve Ermeni şiddeti Müslümanların nüfusunun yıllar geçtikçe azalmasına sebep olmuş ve onları Azerbaycan’ın başka bölgelerine göçmeye mecbur etmiştir. Tarih boyunca bölgede yerleşik olan Karapapak’ların tamamı Güney Azerbaycan’ın Urmiye bölgesine göçmek mecburiyetinde kalmışlardır. 1828 ve 1832 yıllar arasında Erivan’da yaşayan Türklerin sayısı 100 000 azalmış, dışarıdan gelen Ermenilerin sayısı 82 377 kişi artmıştır .

Ermenilerin İran’da kendilerine hami bulması Safeviler ve Kaçar hâkimiyeti dönemlerinden başlasa da onların Türklere karşı yürüttükleri fitne kampanyası aslında Pehlevi hanedanlığı devrinde (1925-1979) büyük imkânlar elde ederek doruğa çıkmıştır. Zaten Rıza Şah Pehlevi ve oğlu Mehmet Rıza, İran’da yaşayan Ermenilerin simasında Azerbaycan Türklerinin kökünü kurutacak uysal, bir dediğini iki etmeyecek bir “dayanışmacı ortak” bulabilmişti.

Mehmet Rıza Şah’ın çocukluk ve gençlik dostu olan ve onun zamanında yüksek askerî rütbe ve görevler elde eden Hüseyin Ferdust’un Tahran’da basılan iki ciltlik hatıralarında (*Pehlevi Sülalesinin Zuhuru ve Çöküşü*) Ermenilerin İran’da yürüttüğü fitne fesat dolu faaliyetleri konusunda sayısız olaylardan bahsedilmektedir. Ferdust’un yazılarından da anlaşıldığı üzere, İran İstihbarat Teşkilatı (ŞAH ZAMANI: SAVAK) ile Taşnaksutyun Partisi’nin İran’daki şubesi, “*Ermeni Gizli-Ordusu*”, “*Ermeni Öğrenci ve Gençlik Birliği*”, “*Ermeni Toplumunu*”, “*İran Ermenileri Papazlar Konseyi*” vs. gibi anti-Türk ve terör yanlısı teşkilatlar arasında sıkı ilişki ve işbirliği olmuştur.³⁷⁴

22 Nisan 2001’de “Sözde Ermeni Soykırımı’nın” yıldönümüne bir gün kala İran İslam Cumhuriyeti İslam Şurası meclisinde Ermeni milletvekili Jerjin Abramyanyan “*Sözde Ermeni Soykırımı*” konusunu tekrar gündeme getirmeye çalışmıştır.

Bu politikanın propaganda malzemeleri Farsça olarak yayımlanıyor, ülkenin yarısını oluşturan yerli Türk ve Azerbaycanlı halka karşı bir haçlı seferi gerçekleştiriliyor. “*Ermenistan Tarihi*”, “*Mayrik*”, “*Pantürkizm Efsanesi*”,

³⁷⁴ Talıblı, *agm*, s. 4-5.

“Ermenistan 1915-ci İldi”, “Ermenilerin Soykırımı”, “Qızıl Buynuzlu Serkerdeler”, “Bir Milletın Mahvı” gibi kitapların her sayfasında Türk milletine, Azərbaycan Türklərinə qarşı nefret, kin və intikam duyğuları kodlanmışdır. Ermeni terörizminin adreslərində bu kitabların tanıtılması, uyğun önlemlər almayı gərektiriyor. Sürətlə alınan önlemlərdən biri olaraq ortaya çıxan dergi Qafur Elipur’un, Necip Həbləmitoğlu’nun, Eli Səmedli’nin və digər millî bilincə sahib kəlem sahiblərinin məqalələri vasitəsilə gərçəkler su yüzünə çıxarılıyor, olayların gərçək yüzünün dünyaya tanıtılması için çəba göstəriliyor.³⁷⁵

İran’da yetkili kurumlardan Ermeni yanlısı tutumlarına qarşın, özəlliklə Güney Azərbaycan’da bazı yayın organları Ermenilərin fəaliyyətlərini ilmî olaraq ifşə ediyorlar. Bunlardan biri olan Güney Azərbaycan’da yayınlanan “Azərbaycan’da Yüzyıllık Ermeni Cinayəti”dir³⁷⁶.

18 Ocak 2001 yılında BBC radyosundaki röportajında Aməvəlyan şunları söylüyor: 18 Ocak 2000 tarixində Eriyan’da Ermenistan və İran arasında üç günlük bir ikeonomik seminar yapılmışdır. Seminarde;

- 1-Aras nehrini üzərində ortək bir elektrik santraliniin kurulması;
- 2-İran’dan Ermenistan’a doğalgaz taşıyacak bir hattın çekilmesi;
- 3-Mehri-Kaçaran tünelinin yapımı
- 4-Ticari və ikeonomik ilişkileri genişletme imkânlarının belirlenmesi

Hatırlanacağı üzere bu seminarlardan birincisi 1998 yılının Ekim’inde gərçəkleştirilmişti.

İran tarafı Ermenilərin, Azərbaycan’ın hakkı olan topraklarda etkiliklərə katılmaya devam etmektedirler. Örnekek olarak Mart 2004 tarixində Nevruz Bayramı arifesinde Ermeni satranççı Tigran Petrosyan’ın 85. doğum günü onuruna Dağlık Karabağ’da düzenlenen “Uluslararası Turnuvaya” İran satranççıları da davet edilmişdir.

Aynı zamanda, Karabağlı sporcular da Kirman’da düzenlenen uluslararası bir karate müsabakasına bağımsız katılımcı sıfatıyla İran’a davet edilmişlerdir

5.4. Azərbaycan-İsrail İlişkilerinin İran ve Azərbaycan Arasındaki İlişkilere Etkisi

³⁷⁵ Rehimli E. Güney, “Azərbaycanlı Yazardan Ermenilərə Yetkin Cəvap” **Stratejik Analiz aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi**, No: 27, Ankara, Temmuz 2002, s. 157-160.

³⁷⁶ Xudiyev N., “Azərbaycanda Yüzyıllık Ermeni Cinayəti”, **Azərbaycan qəzeti**, 16.09.2004.

Sovyetlerin dağılmasıyla uluslararası arenada pek çok sorunla karşılaşmış ve eski Sovyet coğrafyalarında etnik ve siyasi çatışmalar eksik olmamıştır. Azerbaycan'da bu ülkelerden biri olmakla birlikte hem bağımsız bir ülke olmaya çalışmış hem de siyasi birliğini korumaya çalışmıştır. Bu ölçüde Azerbaycan önce komünist ekonomi modelinden pazar ekonomisine geçmeye çalışırken bir yandan da Karabağ sorunuyla baş etmek zorunda bırakılmıştır. Azerbaycan bugün pek çok uluslararası örgüte üye olurken dünya sahnesinde pekçok ülke ile diplomatik ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri de İsrail'dir. İsrail'i Azerbaycan'a yakınlaştıran en önemli moral değerlerden biri Azerbaycan'ın Yahudilere bakışıdır. Azerbaycan geçmişten günümüze anti-semitik hareketlerin yaşanmadığı, bu nedenle Yahudi nüfusun oldukça yoğun olarak bulunduğu bir ülke olmuştur.³⁷⁷ Azerbaycan'daki Aşkanazi Yahudilerinin lideri olan Gannady Zelmanovich Yahudilerin Azerbaycan'da hiçbir sorun yaşamadıklarını, Sovyetler döneminde bile diğer cumhuriyetlerdeki Yahudilere yönelik kısıtlamaların Azerbaycan'da yaşanmadığını ifade etmiştir. Tarihi hafızaların oldukça taze olan İsrail/Yahudiler geçmişte sıkıntı yaşadıkları veya yaşadıklarını düşündükleri ülkelerle daha mesafeli ilişki sürdürmektedirler.³⁷⁸ Azerbaycan'daki Aşkanazi Yahudilerinin lideri olan Gannady Zelmanovich Yahudilerin Azerbaycan'da hiç bir zaman ayrımcılığa maruz kalmadığını belirtmiştir.³⁷⁹ Bu sebep doğrultusunda Azerbaycan İsrail için daimi olarak gözde olmuştur.

2005-2009 yılları arasında İsrail'in Bakü Büyükelçiliğini yapan Arthur Lenk Azerbaycan'ın anti-semitik davranışlarının olmamasının İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin gelişiminde olumlu etki yaptığını belirtmiştir. Lenk'in selefi Eitan Na'eh Azerbaycan'daki Yahudi sempatisini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Bir ülkedeki hoşgörü o ülkenin Yahudi toplumuna gösterdiği hoşgörü ile ölçülebilir. Burada Yahudilere çok*

³⁷⁷ Esme Özdaşlı, **Stratejik Ortaklık Bağlamında İsrail-Azerbaycan İlişkileri**, Ankara, Orion Yayınevi, 2016, s. 113.

³⁷⁸ Özdaşlı, **age**, s. 113-114

³⁷⁹ Nazi soykırımının gerçekleştiği Almanya'ya karşı İsrail'in izlediği politika bu duruma çok iyi bir örnek oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkiler tarihi olayların etkisiyle 2000 yılına kadar oldukça mesafeli seyretmiş, Almanya İsrail'i ancak 1965'te tanıyabilmiştir. Almanya Cumhurbaşkanı Johannes Rau'nun Nazi soykırımından dolayı özür dilemesi iki ülke ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Göreve geldiğinden bu yana İsrail'e sıcak mesajlar gönderen Angela Merkel'in 17 Mart 2008'de İsrail'e yaptığı resmi ziyaret sırasında İsrail'in var olma hakkını savunması ve Soykırım Müzesini ziyaret etmesi de iki ülkenin günümüzdeki ilişkileri için oldukça önemli bir adım olmuştur. İsrail'e karşı tarihi sorumluluklarının olduğunu her fırsatta söyleyen ve Knesset'te konuşan ilk Alman başbakanı olan Merkel'in son yıllarda İran'a yapılan yaptırımların sertleştirilmesi ve bu ülkenin nükleer programına karşı olumsuz tepkileri İsrail'in bu ülkeye daha ilımlı bakmasını sağlamıştır.

fazla hoşgörü var ve anti-semitizm yok. Hiç kimse Müslüman toplumlarda yaşayan Yahudiler için Azerbaycan'da var olandan daha iyi bir davranış bekleyemez."³⁸⁰ Arye Gut'a göre, Avrasya'da Azerbaycan kadar İsrail ile yakın veya sıcak bağları olan başka bir ülke yoktur. Bu durum Azerbaycan'ın Müslüman bir ülke olması ve İsrail'de henüz diplomatik misyon açmamasına rağmen değerlendirildiğinde birçok insan için şaşırtıcı bir görüntü arz etmektedir.³⁸¹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Yahudilerle Azerbaycan halkı arasındaki iyi ilişkileri tarihsel arkaplana dayandırmaktadır. Tarihin hiçbir döneminde Azerbaycan topraklarında anti-semitizmin yaşanmamasından duyduğu mutluluğu kendisiyle yapılan bir mülakatta övgüyle bahsetmiş, Yahudilerin SSCB döneminde yaşadığı kötü günlerde bile Azerbaycan'da normal yaşamını sürdürebildiğini ifade etmiştir. Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev İsrail'in kuruluşunun 50.yıldönümünde yaptığı konuşmada halefi ile benzer açıklamalar yapmış, Yahudilerin Azerbaycan topraklarında yüzyıllardır özgürce yaşadığını ve Azeri Yahudilerinin İsrail ve Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir köprü olduğunu³⁸² belirtmiştir.

İsrail ve Azerbaycan ilişkilerinin kısa sürede gelişmesi ve son yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik ortaklık olarak değerlendirilmesi iki ülkenin benzer dış politika hedeflerinin ve sorunlarının olması ile de yakından ilgilidir. Öncelikle bölgesel yalnızlık, komşu ülkelerle yaşanan sorunlar, İran yayılcılığından duyulan endişe ve Hazar enerji kaynaklarının güvenliği iki ülkenin de dış politikadaki odak noktalarını oluşturmaktadır. Her iki ülke de kuruluşundan itibaren rejimlerini ayakta tutabilmek için büyük uğraş vermiştir. Savaş ve kuşatılmışlık duygusunun neden olduğu güvensiz ortam Tel Aviv ve Bakü'nün bölgeye aynı pencereden bakmalarına neden olmaktadır. Eski büyükelçi Eitan Na'eh, İsrail-Azerbaycan ilişkisini psikolojik unsurların varlığına bağlamış, bu unsurların tehlikeli komşular ve mazlum bir tarihin varlığı olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Ermeni diasporasının ABD, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerindeki gücü bu ülkelerin Karabağ sorununda Ermenistan lehine hareket etmelerinde etkili olmuştur. Bu süreçte Ermeni lobisinin Amerikan Kongresi'ni Azerbaycan'ı cezalandırmak için baskı altında tutması Azerbaycan için Yashudi

³⁸⁰ Özdaşlı, **age**, s. 115-116.

³⁸¹ Özdaşlı, **age**, 115.

³⁸² Özdaşlı, **Age**, 115.

lobisinin desteğini zorunlu hale getirmiş ve bu durum Bakü'yü İsrail ile ilişkileri geliştirmeye yöneltmiştir.³⁸³

İsrail, kendisini çevreleyen ve varlığını tanımamakta uzun süre direnen bölge ülkeleri ile sorunlar yaşarken; Azerbaycan, Rusya'nın geçmişten gelen siyasi gücü, İran'ın etnik ve dini baskısı ile ülkeyi etkisi altına almaya yönelik girişimlerinden büyük rahatsızlık duymaktadır. İsrail'in Suriye ve Lübnan gibi komşu ülkelerle yaşadığı sıkıntılara benzer şekilde Azerbaycan'da Ermenistan ile halihazırda devam eden çatışmalar yaşamaktadır. İki ülkenin bu anlamda benzerliklerini İlya Bourtman şu şekilde özetlemektedir: *"Her iki ülke de kimlik bunalımı yaşamaktadır. Kendi nüfusunun hemen hemen iki katı 20 milyon Azeri komşu İran'da yaşarken Azerbaycan nasıl Azeri devleti olarak isimlendirilebilir? İsrail ise Yahudi diasporası ile oldukça yüksek olan kendi Arap azınlığı arasındaki ilişkileri düzenlemekte zorluk yaşamaktadır."*³⁸⁴

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanlığını yapmış olan Hasan Hasanov, Azerbaycan'ın İsrail ile olan yakın ilişkilerine yönelik yapılan eleştirilere karşı şu değerlendirmede bulunmuştur: *"Biz ABD'deki İsrail lobisine güvendiğimizi gizlemiyoruz."*³⁸⁵

İsrail, Azerbaycan ve Kazakistan gibi ülkelerle kurulan iyi ilişkilerin diğer Müslüman ülkelere de örnek teşkil edeceğini düşünmektedir.

Azerbaycan açısından İsrail'in önemi özellikle Karabağ sorununda ABD'deki Ermeni lobisine karşı Yahudi lobisinin desteğidir. Zira Azerbaycan, ABD'de güçlü olan İsrail lobisinin desteğiyle Karabağ sorununu Azerbaycan'ın lehine çözülebileceğini düşünmektedir.

International article adlı internet sitesi şu bilgileri vermektedir: *"İbrani Üniversitesi Profesörü eski Sovyet Cumhuriyetleri uzmanı Yisrali Azerbaycan'ın İsrail açısından stratejik bir önemi olduğunu belirterek şunları ifade etmiştir:" İsrail Azerbaycan ilişkileri, her iki ülkenin modernleşme ve Batı ile iyi ilişki kurma isteğinin bir sonucudur. Sovyetler Birliği yıkılmasından sonra Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri bağımsızlığına kavuşunca onların ihtiyaç duydukları şey yardımdı. Bu ülkelerin çoğu Amerika'ya yakın olabilmek için İsrail ile iyi ilişki kurmak gerektiğini düşündüler."*³⁸⁶

³⁸³ Özdaşlı, **age**, 116.

³⁸⁴ Özdaşlı, **age**, 116-117.

³⁸⁵ www.sam.gov.tr/perceptions/Volume4/June-Agust1999/Cornell.pdf.

³⁸⁶ www.jpost.com/International/Article.aspx?id=190222.

İsrail başta Azerbaycan olmak üzere eski Sovyet coğrafyasında hızla artan nüfuzunu bölgeye Batı'dan farklı bir bakış açısıyla bakmasına borçludur. Fransa, Almanya gibi Batılı ülkeler bölgeye yardımı insan hakları konusunda ilerleyişe bağlı olarak sunarken, İsrail bu konuları hiç dikkate almamaktadırlar. İsrail açısından Azerbaycan'ın ehemmiyetini arttıran en önemli unsurlardan biri de Türkiye'dir. Ermenilerle yaşanan savaşta İsrail'in Azerbaycan'ı desteklemesinde o yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin iyi olmasının oldukça etkisi olmuştur.³⁸⁷

5.5. İran Nükleer Krizi Etrafında Gelişen Azerbaycan-İsrail İlişkileri

Azerbaycan-İran ilişkilerinin önemli sorunlarından birini İran nükleer krizi etrafında yaşanan süreç ve bu çerçevede Azerbaycan'ın Batı ve İsrail ile ilişkilerinin son dönemdeki gelişimi teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası Batı yanlısı bir politika izlemesi, İran rejimi tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. 1979 sonrası İran politikalarını Batı (özellikle Amerikan) karşıtlığı üzerine inşa etmiştir. İran'ın bu yönde bir hedefi olduğuna dair yaşanan kaygı başta ABD olmakla Batı ülkelerinin tepkisiyle karşılanmıştır. Bu bağlamda ABD öncelikle İran'ın nükleer silah üretmesini engellemeyi ve yine İran'ın İslam dünyası ve Orta Doğu'daki nüfuz genişlemesini dengelemeyi hedeflemiştir.³⁸⁸

Bağımsızlık sonrası ABD ve AB Azerbaycan petrolleriyle yakından ilgilenmiştir. ABD ve Batı açısından Azerbaycan petrolleri alternatif bir enerji kaynağı olarak görülmüştür.³⁸⁹

Batı ülkeleri Azerbaycan'ın enerji kaynaklarını Rusya ve İran dahil olmadan uluslararası pazarlara dahil edilmesini desteklemiştir. Azerbaycan'da bu minvalde Batı ve Amerika ile olan ilişkilerini devamlı geliştirmiş ve ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmiştir.

Azerbaycan, Batı ile ilişkilerini geliştirmek için NATO'nun Barış misyonuna destek vermiştir ve İşbirliği anlaşmaları imzalamıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ Esmе Özdaşlı, *age.*, s. 119.

³⁸⁸ “ABD-İsrail-İran-Türkiye: Ortadoğu'da Değişen Güç Dengeleri”, *Dış Politika, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü*, SAE, Eylül 2009, s. 4-6.

³⁸⁹ Daniel Fried, “United States and Turkey and Azerbaijan: A Strategic Partnership”, *The Defence Institute of Security Assistance Management (DISAM) Journal*, Mart 2008, s. 30-34.

³⁹⁰ Elnur Mehdiyev, “Geostratejiçeskie İntresi NATO v Azerbaydjane”, *Obozrevatel*, S: 7, 2009, s. 94-106.

2002 yılında İran'ın UAEA (Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı)'nın bilgisi dışında nükleer silah yapımında kullanılabilecek uranyum zenginleştirilmesi çalışmaları yaptığının duyulması ve bu amaçla Natanz'da uranyum zenginleştirme ve Arak'ta ağır-su tesisi inşa ettiğinin ortaya çıkması, ABD–İran ilişkilerini daha riskli bir duruma sokmuştur.³⁹¹

Azerbaycan'ın Batı'ya ve Amerika'ya yakınlaşması İran tarafından hoş karşılanmamış ve ilişkilerde daimi olarak bir soğukluk hasıl olmuştur.

Azerbaycan, jeopolitik konumu, güney Azerbaycan'da yaşayan yirmi beş milyon Azeri nüfusun politik etkinliği ve bu nüfusun rejim değişikliğinde olası rolü nedeniyle İran etrafında cereyan sorunda dikkate alınması gereken önemli bir aktör olarak ön plana çıkmıştır.³⁹² İran'ın nükleer programı ve ABD ve müttefiklerinin İran'a karşı yürüteceği herhangi bir askeri operasyon en fazla Azerbaycan'ı etkileyecektir. İran'la 618 km sınıra malik olan Azerbaycan bu nedenle iki blok arasında dengeli bir politika izlemek zorunda kalmıştır. Azerbaycan resmi söylem olarak İran'ın nükleer programına tarafsız konumdadır.³⁹³ Diğer taraftan Azerbaycan güvenlik alanında aktif bir şekilde ABD'yle ilişkilerini geliştirmiş, uluslararası terörizmle mücadele çerçevesinde Irak ve Afganistan'a askeri birlikler göndermiştir.

Ciddi güven bunalımı içerisinde olan Azerbaycan–İran ilişkileri, son dönemde İsrail'in Kafkaslarda etkin bir politika hayata geçirmesi ve Azerbaycan ile askeri işbirliğini genişletmesiyle daha da gergin boyuta taşınmıştır. İsrail, İran'ın nükleer silah elde etmesini kendi varlığına karşı bir tehdit olarak görmekte ve bunu dış politika stratejisinin ana maddesi haline getirmektedir.³⁹⁴

Azerbaycan, Mısır'dan sonra İsrail ile ilişkileri en iyi olan Müslüman ülkedir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, Nisan 1992 yılında tesis edilmiş, 1994 yılında İsrail Bakü Büyükelçiliği faaliyete başlamıştır.³⁹⁵ Azerbaycan'da yaşayan Yahudi azınlık bu ilişkilerin tesis edilmesinde önemli roldür.³⁹⁶

³⁹¹ Talha Köse, "İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkânları", SETA Yayınları, 1.B., Ağustos 2008, s. 15–20.

³⁹² Nihat Ali Özcan, "İran Sorununun Geleceği, Senaryolar, Bölgesel Etkileri ve Türkiye'ye Öneriler", **TEPAV Orta Doğu Çalışmaları**, Haziran 2006, s. 65–66

³⁹³ David M. Herszenhorn, "Iran and Azerbaijan, Already Wary Neighbors, Find Even Less to Agree On", **New York Times**, 5 Haziran 2012.

³⁹⁴ Carol Migdalovitz, "Israel: Background and Relations with the United States", **CRS Report for Congress**, Eylül 2008, ss. 1–2 ve s. 13-15

³⁹⁵ Michael B. Bishku, "The South Caucasus Republics and Israel", **Middle Eastern Studies**, C: 45, S: 2, Mart 2009, s. 295.

³⁹⁶ Shamkal Abilov, "The Azerbaijan–Israel Relations: Non–Diplomatic, But Strategic Partnership", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C: 4, S: 8, 2009, s. 138.

Azerbaycan, Türkiye ile birlikte ABD'deki Ermeni lobisine karşı Yahudi lobisiyle ilişkilerini geliştirmiştir. Ermeni diasporasının BTC projesine karşı faaliyetleri Yahudi lobisinin desteğiyle bertaraf edilmiştir. Azerbaycan BTC tanıtımı için, Capitol Hill'de Kafkas Yahudileri ve ABD'deki örgütlü Yahudi cemaati arasında başarılı bir kamu diplomasisi hayata geçirmiş ve 1999 yılında İpek Yolu hakkındaki yasa ABD tarafından onaylanmıştır.³⁹⁷ Azerbaycan-İsrail ilişkileri özellikle 2009 sonrası petrol ve askeri teçhizat alanlarını kapsayacak şekilde stratejik işbirliği düzeyine çıkmıştır. Bu süreçte 1,6 milyar doları kapsayan askeri işbirliğin yanısıra İsrail'in Azerbaycan topraklarını İran'a karşı istihbarat alanı olarak kullanması da gündeme getirilmiştir. Azerbaycan resmi olarak böyle bir faaliyetin bulunmadığını defalarca beyan etse de İran Azerbaycan'ın Tahran Büyükelçisini Dışişleri Bakanlığı'na çağırması ve bu konuda izahat talebinde bulunması³⁹⁸ Azerbaycan-İsrail ilişkileri 2009'dan itibaren petrol ve askeri malzemeleri de kapsayan bir şekilde stratejik işbirliğine dönüşmüştür. Bu dönemde 1,6 milyar dolarlık askeri işbirliğinin yanında İsrail İran'a karşı Azerbaycan topraklarını istihbarat toplamak için kullanmak istemiştir. Fakat Azerbaycan bu iddiaları her zaman yalanlamıştır.

Azerbaycan'ın silahlanmasının nedenini, Ermenistan'la savaş halinde olmasıyla izah etmek mümkündür. Zaman zaman resmi düzeyde de bu konu dile getirilmektedir fakat İsrail kendi stratejik çıkarları çerçevesinde hareket ederek ileride Azerbaycan'ı İran'a karşı istifade etmek için bir jeostratejik bölge olarak değerlendirmektedir. İran ve İsrail arasındaki rekabetin güçlenmesine paralel olarak, jeopolitik konumu itibarıyla Azerbaycan ve Güney Kafkasya bölgesi söz konusu rekabetin yaşanacağı alan haline dönüşmektedir.

Azerbaycan, İsrail ile ilişkilerin başka devletleri hedef olarak almadığını belirtmesine rağmen İran bu ilişkiden rahatsız olmakta ve askeri, siyasi ittifakın kendisine yönelik olduğunu deklare etmiştir.³⁹⁹

³⁹⁷ Alexander Murinson, "Azerbaijan – Turkey – Israel Relations: The Energy Factor", **Middle East Review of International Affairs**, C: 12, S: 3, Eylül 2008, s. 49.

³⁹⁸ Emil Souleimanov, "Is Azerbaijan Becoming Area of Confrontation Between Iran and Israel?", CACI Analyst, 2 Ağustos 2012, (<http://www.cacianalyst.org/?q=node/5711>)

³⁹⁹ *Burada vurgulanması gereken nokta İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin örgütsel anlamda eksikleri olması ve Şiilik etrafında birleşmeleri nedeniyle Azerbaycan-İran ilişkilerine tesir imkânları kısıtlı olmasıdır. Bu manada İran Türklerinin kendilerini İran'ın asıl unsuru olarak görmeleri ve Şii mezhebine bağlı olmaları göz önünde bulundurulmalıdır.*

5.6. İnan'ın Din Politikalarının İnan-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi ve İnan-Azerbaycan Arasındaki Enformasyon Savaşları

İki ÷lke arasında etnik temelli sorunun dışında diğer önemli bir gerilim noktasını dine yaklaşım farklılıkları oluşturuyor. İnan, Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması sonrası oluşan ideolojik boşluğu doldurmak amacıyla bölgeye yönelik Şiiilik temelinde bir rejim ihracı politikası izledi. Bu politikanın, Azerbaycan nüfusunun yüzde 15'inin Sünni olması, rejimin laik niteliği hem de halkın İnan rejimine yönelik olumsuz tutumundan kaynaklanan noktaları vardı. Ancak İnan, bağımsızlığın ilk dönemlerindeki kadar olmasa da Azerbaycan'a yönelik "din ihracı" politikasını her zaman sürdürdü.⁴⁰⁰

Azerbaycan'da dinin sosyal hayattaki etkisi giderek artmıştır. Bununla birlikte Azerbaycanlı politikacılar bu durumdan endişelenmekle birlikte bazı sert tedbirler almışlardır. İnan yanlısı İslam Partisinin kapatılması, bazı camilerin kapatılması ve ezan ile ilgili bazı sorunların yaşanması buna örnektir.⁴⁰¹

Azerbaycan'da Sovyet sonrası İslam'a yönelik ilginin giderek artması büyük oranda İnan etkisinden bağımsız olarak ortaya çıkan bir sosyolojik olgu olmakla birlikte, sürecin kontrol edilemeyeceği, dinin politik bir kimlik kazanmasının yanı sıra dış etkiye de açık hale dönüşeceğini düşünen Azeri yöneticilerini giderek endişelendiriyor. İnan eğilimli olarak bilinen Azerbaycan İslam Partisi'nin kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanarak yargılanması ve İslami konularda aktivist kimliğiyle tanınan kişilere yönelik baskılar bu korkunun bir yansımasıdır. Ancak hükümet önlemlerinin siyasal alandan sosyal alana da kayması sorunun giderek çetrefilleşerek daha da büyümesi sonucunu doğuruyor. Azerbaycan hükümetinin son dönemlerde dinin sosyal görünürlüğüne yönelik baskıları halkın önemli kesiminde rahatsızlığa yol açıyor ve bu kitleyi İnan'ın karşı yöndeki propagandasına açık hale getiriyor.⁴⁰²

İnan sadece dini partileri değil, laik kesimi de desteklemektedir. Gürcistan'da yaşanan renkli devrimler ve Ortadoğu'daki Arap Baharından endişelenen Aliyevler yönetimi İnan'ı suçlamakta ve kendi iç sorunlarına İnan'ın karışmasını istememektedir.

⁴⁰⁰ <http://www.analistdergisi.com/sayi/2012/04/azerbaycan-iran-gerilimi> Son Erişim Tarihi: 19.09. 2016.

⁴⁰¹ Souleimanov, **agm**, s. 1.

⁴⁰² <http://www.analistdergisi.com/sayi/2012/04/azerbaycan-iran-gerilimi> Son Erişim Tarihi: 19.09. 2016.

Bu gerilimlerin Azerbaycan ve İran'ı birbirinden uzaklaştırması ve zıt noktalara götürmesi olağan olmakla birlikte gelecekte nasıl bir hal alacağı tespit edilememektedir.

Bilgiye dayalı teknolojinin hızlı gelişmesi sert güçle yapılan savaflara bir yenisini eklemiştir. Bilgiye ve teknolojiye dayalı savaşı diğer savaş türlerinden ayırarak bu yöndeki bir savaşa enformasyon savaşı diyoruz.⁴⁰³ İran için bu amaçla kurulan İran yanlısı "Seher Tv" Azerbaycan'a yönelik kullandığı propaganda araçlarından biri olmuştur. Seher Tv bölgede İran'ın izlediği politikaları duyuran ve sempatican toplama görevi üstlenmiştir.

5.7. Azerbaycan'ın İran'ın Propoganda Araçlarına Karşı Tavrı

İran Azerbaycan'a yönelik propaganda faaliyetlerini, Seher TV kanalı üzerinden yürütürken, Azerbaycan, İran'ın propoganda faaliyetlerine resmi devlet kanalı üzerinden yanıt vermiştir. Özellikle İran'ın Azerbaycan üzerindeki baskısının arttığı dönemlerde Azerbaycan, Seher TV üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Bu paralelde Şubat 2012'de İran ile ilişkilerin İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin derinleşmesi nedeniyle gerilmesi, Seher TV çalışanlarının tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁰⁴ Tahran bu durma tepki göstererek bu durumu kınamıştır.⁴⁰⁵ İsrail'in Azerbaycan ile geliştirdiği ortaklık, Bakü-Tahran ilişkilerinin karşılıklı psikolojik bir savaşa dönüştürmüştür. İran'da Azerbaycan aleyhinde gerçekleştirilen konferanslar, Hizbullah Ensari üzerinden yöneltile açık tehditler ve resmi devlet kanalı Press TV aracılığıyla Azerbaycan siyasilerini hedef alan açıklamalara karşı Azerbaycan yönetimi aynı ölçüde karşılık vermiştir. Azerbaycan devlet kanalı Az TV'den dünya kamuoyuna Azerbaycan'da Milli Güvenlik Birimi tarafından düzenlenen bir operasyonla İran istihbarat birimi (VEVAK) ve Hizbullah üyelerini gözaltına aldığını duyurmuştur. Ancak ilginç olan husus ise Azerbaycan Milli

⁴⁰³ Mustafa Sağsan, "Bilgi Savaşı: Siperlerden Klavyelere Taşınan Savaşın Anatomisi", **Avrasya Dosyası**, S: 2, Yaz 2002, s. 221.

⁴⁰⁴ "Son Hapisler İran-Azerbaycan Münasebetlerinin Gerginleştiğini Gösteriyor", **Musavat**, 20.02.2012.

⁴⁰⁵ "İran Azerbaycan'a Nota Verdi", **Vatan**, 21.02.2012.

Güvenlik Birimi'nin operasyonu 2008 yılında düzenlenmiş olmasına rağmen kamuoyuna dört yıl sonra yani 2012'de bilgilendirilmiş olmasıdır.⁴⁰⁶

Azerbaycan, İran'ın yayılcı hareketlerine karşı; Seher TV çalışanlarını baskı altına alarak ve Azerbaycan'daki çeşitli televizyon kanallarının yayınları aracılığıyla yanıt vermekte, bununla birlikte farklı seçenekler üzerinde de durmaktadır. İran'ın Azerbaycan'a yönelik enformasyon savaşından rahatsız olan Aliyev Hükümeti'nin karşı propoganda yapmak için bir televizyon kanalı kuracağı iddia edilmiştir. Habere göre İran, özellikle Seher TV üzerinden Aliyev Hükümeti'ni hedef alan ve Azerbaycan'ı Siyonist olarak nitelendiren yayınları Azerbaycan'ı rahatsız etmektedir. Bu nedenle İran'ın Azerbaycan'ı hedef alan enformasyon savaşında İran'a yanıt verecek ve karşı propoganda yapacak bir televizyon kanalının kurulması planlanmaktadır. Bu planda birkaç seçenek üzerinde durulmuştur. İlk seçenekte Azerbaycan'da yayın yapacak görünürde devletten bağımsız bir televizyon kanalı kurulması düşünülmüş ancak bu durumun İran tarafından tepkiyle karşılanacağından hareketle televizyon kanalı kurmak ertelenmiştir. İkinci seçenek olarak ABD'den İran Türklerine yönelik yayın yapan GünAz TV'ye örtülü yardım edilmesi, personel sayısının ve niteliğinin artırılması, Türksat'a girişi için gerekli yardım sağlanması fikri tartışılmıştır. Habere göre son seçenek olarak ise yürütülecek enformasyon savaşında İran'a karşı yayın yapacak televizyon kanalının devlet tarafından Azerbaycan'da kurulması ve kimliğini de gizlenmeden yayın yapması üzerinde tartışılmıştır. Bahsi geçen televizyon kanalı için ise Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklerinin birleşmesi mesajını taşıyan Bütov Azerbaycan adının verilmesi düşünülmüştür.⁴⁰⁷

Enformasyon savaşıyla bu iki ülke ilişkileri gerginleşmekte ve tansiyonu düşürecek üçüncü bir devletin yardımına ihtiyaç duyulmaktadır.

5.8. İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölgesindeki Politik Hedefleri

İran İslam Cumhuriyetinin politik hedefinin “İslami/Şia” rejimini ve toprak bütünlüğünü koruyarak daha etkin bir bölgesel güç haline gelmek olduğunu

⁴⁰⁶ “İbrahim Ali, Azerbaycan-İran Gerilimin Perde Arkası”, **Dünya Bülteni**, 24.02.2012.

⁴⁰⁷ “İktidar İran'a Karşı Yeni Televizyon Kuruyo”, **Musavat**, 20.03.2012.

söyleyebiliriz.⁴⁰⁸ Rejimin “İslami/Şia” karakterini ABD tehdit olarak algılamak, İran bunu “dini” referanslı güç kaynağı olarak görmektedir. Nitekim rejimin siyasal iskeletini dini kurumların oluşturması, İran yönetimine bir yandan uhrevi bir nitelik kazandırırken, bir yandan da “molla” sınıfına kolektif bir sorumluluk ve dini meşruiyet sağlamaktadır.⁴⁰⁹ Rejimin dini zümreye dayalı olması ona tahminlerin ötesinde direnç sağlamaktadır. Bu durum aynı zamanda İran’ın dini/siyasi nüfuzunu ülke sınırlarının ötesine taşıma fırsatı da vermektedir.”⁴¹⁰ Örneğin; Şia inancı Irak’tan Lübnan’a kadar uzanan bir eksenle ortak siyasi tutum geliştirilmesini sağlayabilmektedir. Sonuç olarak İran yönetimi, ABD’den kaynaklanan tehdidi caydırmak ve rejimi koruyarak bölgesel güç olabilmek için nükleer silahlara sahip olmayı bekâ sorunu olarak görmektedir.⁴¹¹

İran, Şii anlayışı Irak’tan Lübnan’a uzanan bir eksenle ortak siyasi tutum olarak belirlemeye çalışmaktadır ayrıca İran ABD’den gelebilecek tehdit için nükleer silaha sahip olmayı güvenliğini sağlama sorunu olarak görmektedir.⁴¹²

Jeopolitik konum, İran’a küresel ve bölgesel politikalarda büyük avantajlar sağlar. İran kuzey-güney hattında petrol zengini Basra Körfezi ve Hazar Havzasına kolaylıkla nüfuz edebilir. İran, örneğin, Hazar Havzasının petrol kaynakları ve ticari metallerinin dünya pazarlarına taşınmasında geçiş yoludur ve benzer işlevi doğu-batı hattında da sağlayabilir. Bu nedenle Türkiye, Orta-Asya ve Avrupa ticareti için önem taşır. Doğu’da ise Pakistan ve Afganistan’la komşudur. Öte yandan İran, Hürmüz Boğazı sayesinde Basra Körfezindeki tüm ülkeleri sınırlandırabilmekte, onları işbirliğine zorlayabilmektedir. Aynı zamanda dünya enerji arzını da etkileyebilmektedir. Umman Körfezindeki kıyıları sayesinde dünyanın her tarafı ile doğrudan ilişki kurabilecek konumdadır. Büyük yüzölçümü İran’a askeri avantajlar sağlamakta, yabancı askeri güçlerin harekâtını zorlaştırmaktadır.

Bölgesel güç olma çabasındaki İran’ın nüfusu bu noktada etkili faktörlerden birisidir. İran’ın nüfusu 80 milyona yakındır ve bu nüfusun 2/3’ü 30 yaşın altındadır. Genç nüfus eğitilmiş olmakla birlikte ülkede işsizlik ciddi boyuttadır. Nüfusun ülkeye

⁴⁰⁸ Detaylı bir değerlendirme için bakınız: Iranian Nuclear Weapons? The Threat from Iran’s WMD and Missile Programs, s. 13-17, 02. 2006, http://www.csis.org/media/isis/pubs/060221_iran_wmd.pdf.

⁴⁰⁹ Rejim ile mezhep arasındaki ilişki için bakınız. Ayetullah el-Uzma Hüseyin Ali El-Muntazeri, **Velayet-i Fakih**, Ankara, Endişe yayınları, 1991.

⁴¹⁰ Şia mezhebinin Ortadoğu’daki dağılımı için bakınız. Fuller E. Graham-Rend Rahim Francke, **The Arab Shi’ites, the Forgotten Muslims**, New York, St. Martin’s Press, 1999.

⁴¹¹ Arif Keskin, “İran ve Ahmedinecad Radikalizmi”, **Radikal**, 03.05. 2006

⁴¹² Keskin, **age**, s. 5.

dağılımı da orantısızdır ve yerleşim bölgeleri daha çok kuzey batıda yoğunlaşmıştır.⁴¹³ Nüfusun %90'ı Şii olup, rejim diğer inanç ve mezheplerin haklarını kısıtlamıştır. Öte yandan siyasi liderlik, politik güç ve dini meşruiyetle desteklenmiştir. Bu sayede İran, Afganistan'dan Pakistan'a, Körfez Bölgesinden Irak'a ve Lübnan'a kadar dini/politik nüfuzunu kullanma imkânına sahiptir. Öte yandan İran'ın çok sayıda etnik gruba bölünmüş olması onun en önemli zayıflığı olarak görülebilir.⁴¹⁴

Ünlü siyaset bilimci Oliver Roy'a göre; *"İran, köklü tarihsel geçmişe ve güçlü devlet geleneğine sahiptir. Bu niteliklerini kolaylıkla siyasi güç haline dönüştürebilmektedir. Rejim faydacı ve esnek davranabilmekte, kendi yapısal zayıflıklarını dikkate alacak biçimde politikalar üretebilmektedir. Ancak Şia'nın politik sorumluluk üstlenmiş olması, siyasi başarısızlıkların sorumluluğunu üstlenmesini de gerektirmektedir. Bu nedenle siyasi başarısızlık toplumun ortak paydasını oluşturan ve onu birbirine bağlayan Şia inancının amalgam olma özelliğini zayıflatmaktadır. Bu zayıflığın en önemli nedenlerinden birisinin rejimin ekonomik alandaki başarısızlığıdır."*⁴¹⁵ Tüm bu olumsuzluklara rağmen İran'da devlet geleneği güçlü ve bürokrasi etkindir.

Sonuç olarak İran rejimini bölgesel güç olarak nitelendirebiliriz. Ancak kendi çevresindeki olaylara karşı saldırgan tavrı onu yalnız bırakmakta ve dengeleri gözetmekte güçlükler çekmektedir. Eğer etkili bir diplomasiyle kendisine müttefiklerde kazanabilirse gücüne güç katmış olacaktır.

5.9. İran-Azerbaycan İlişkilerinin Reel-Politik Analizi

Azerbaycan-İran ilişkileri genelde olaylar üzerinden açıklanmakta fakat ilişkileri soğukkanlı bir biçimde reel-politik açıdan açıklamakta da fayda vardır. Yapılan çalışmalara göre ilişkilerin neo-realizm yaklaşımına daha uygun olduğu düşünülebilir. Aksi takdirde konuyu sadece olaylar üzerinden açıklamak konuyu teorik açıdan ele

⁴¹³ Detaylı bilgi için bakınız: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran/Background.html>

⁴¹⁴ Arif Keskin, "İran-ABD Gerginliği Çerçevesinde İran'da Etnik Milliyetçilik" **Stratejik Analiz**, S:72, Nisan 2006, s. 67-74

⁴¹⁵ Devrimin heyecanının tükenişine dair bakınız. Khosrokhavar Farhad-Olivier Roy, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

almaktan başka bir şey olmayabilir. Teorilerin bu olay üzerinde bize kattığı fayda sadece olaylara yaklaşımımızda sorgulayıcı olmamızdır.

1991'den 2003'e kadarki dönemde Azerbaycan'ın İran'a yaklaşımında üç yaklaşım olmuştur. Birincisi; Mütellibov dönemi; ilişkilerin stabil olduğu dönem, ikincisi Elçibey dönemi; ilişkilerin bozulduğu ve karşılıklı meydan okumaların olduğu dönem ve üçüncüsü Haydar Aliyev dönemi; ilişkilerin dengeye getirilmeye çalışıldığı ama sonuç alınmadığı bir dönem. Üçüncü dönemde fiğer dönemlerden farklı olarak Haydar Aliyev döneminde İran, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırılarını kınamış ve ilişkilerin ticari boyutunda gelişmeler yaşanmıştır. Azerbaycan-İran ilişkilerini çözümleyebilmek için iki ülkenin etnik, mezhepsel ve tarihsel yapısını iyi bilmek ve sosyolojik bir çözümleme yapmanın önemi vardır.

İran'ın Azerbaycan'la 1990'lı yılların başlarında hedefleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir:⁴¹⁶

- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin öncelikle güçlü bir ülke olarak ortaya çıkmasını ve Güney Azerbaycan'a onun etkisini önlemek suretiyle İran'ın birliğini ve istikrarını güvende tutmak;
- Genel olarak Kafkasya'da ve Orta Asya'da ABD liderliğinde Azerbaycan'da Batı'nın ve Türkiye'nin etkisinin artması önlemek;
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bir etki/yayıma alanı, aynı zamanda bir pazar kazanmak;
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran tipli İslamcı rejim oluşturmak ve İran'ın kendi devrim anlayışını yaymak;
- Azerbaycan'daki Hazar Havzasının enerji kaynaklarını dış pazara sevkine engel olmak.

Azerbaycan ve İran'ı değerlendirmek için ilk olarak bu iki ülkenin temel kaygılarını ele almak yerinde olabilir. İki ülkenin de en önemli kaygısı güvenlidir. Azerbaycan Karabağ sorunundan, İran ise dış dünyadan gelebilecek bir işgal

⁴¹⁶ Aqil Samedbeyli ile Röportaj, 10.09.2016.

girişiminden dolayı güvenlik kaygısı çekmektedir. İran devamlı olarak Ortadoğu'daki en büyük düşmanı olan İsrail'in Azerbaycan ile olan iyi ilişkilerini tenkit etmektedir.⁴¹⁷

İkili ilişkilerde sorun teşkil eden konulardan biri de Hazar'daki bazı enerji kaynaklarının statüsüdür. 1998'de "Araz", "Alov", "Şerg" yataklarıyla Batılı şirketlerle anlaşma imzalandığında sesini çıkarmayan İran, 1992'den beri bu yataklarda hak iddia etmekte ve burada araştırma yapmak isteyen Azerbaycanlı araştırma gemilerini taciz etmektedir.

İran'ın bu eylemine ilk tepki Türkiye'den gelmiş ve dönemin Genelkurmay Başkanı Azerbaycan'ı ziyaret ettikten sonra bölgede Türk yıldızlarının uçak gösterisi yapması İran'a yönelik gövde gösterisi olarak algılanmıştır.

İran bölgede devamlı olarak kendi rejimini ihraç etmeye çalışmış ve nüfusunun büyük bölümü Şii olan Azerbaycan'da bu konuda İran'ın en büyük hedefi haline gelmiştir. 1997'de Azerbaycan'da İran yanlısı İslam Partisi'nin yetkilileri casusluk suçundan yargılanırken olayın ciddiyetini göstermek bağlamında önemlidir.⁴¹⁸

Yukarıda anlatılan sorunlara rağmen iki ülke arasında ekonomik ilişkiler devam etmiştir. İran, Dağlık Karabağ savaşında Nahçıvan'a doğal gaz satmış, karşılığında Azerbaycan'da İran diğer bölgelerine doğal gaz satmıştır. İran Azerbaycan doğal kaynaklarının üretim sürecinde yer almaya çalışmıştır. Bu konudaki ilk girişimleri Azerbaycan'daki konsorsiyumlarda yer alan büyük Batılı şirketlerin tepkileri nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat "Şahdeniz" ve "Talış" projelerinde İran, %10 pay almıştır.

Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara iletilmesinde İran coğrafi olarak önemli bir yere sahiptir fakat ABD'nin İran güzergahının kullanılmasına engel çıkarması bu projelerin hayata geçirilmesine engel olmaktadır. Günümüzde ise İran'ın TANAP⁴¹⁹ projesine katılması gibi söylentiler vardır.

⁴¹⁷ Nematollah Mozafferpour ile Röportaj, 02.02.1917.

⁴¹⁸ Haluk Alkan, **Azerbaycan Paradoksu**, Ankara, USAK Yayınları, 2010, s. 168-180.

⁴¹⁹ <http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/> **Son Erişim Tarihi:** 09.07.2017. **TANAP Projesi:** Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, TANAP, projesinin amacı, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz 2 Gaz Sahası ve Hazar Denizi'nin güneyindeki diğer sahalarda üretilen doğal gazın öncelikle Türkiye'ye, ardından Avrupa'ya taşınmasıdır. TANAP, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşerek Güney Doğal Gaz Koridorunu oluşturmaktadır. TANAP, Türkiye Gürcistan sınırında Ardahan ili Posof ilçesi Türkgözü köyünden başlayarak Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Eskişehir, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanakkale, Tekirdağ ve Edirne olmak üzere 20 ilden geçecek ve Yunanistan sınırında Edirne'nin İpsala ilçesinde son bulacaktır. Bu noktadan,

5.10. Azerbaycan ve Bölge Ülkelerinin Ekonomik Anlamda İran'a Bakışı ve İran'ın Mali Yetersizlikleri

Kafkasya bölgesindeki ülkelerin dış politika önceliği kendilerine gelişme vaad eden Batı ile ilişki kurmaktır. İran ise 70 yıllık Sovyet geleneğini bu bölgedeki devletlere hatırlatmaktadır. Bu yüzden bu ülkeler İran'a karşı mesafeli yaklaşmaktadır.

İran'da Şah'ı destekleyen büyük burjuvazi 1979'da İran İslam Devrimi olunca ülkeyi terk etti. Bütün sektörlerde devletin büyük bir güç kurması, İran'ın yapısını göstermektedir. Devrimin en etkin klipi olan "Çarşı (esnaf-tüccar)" devrimden sonrasında gelişme göstermiş ve devlet sermayesinin arkasından en büyük güçlerden birisi olmuştur. Çarşı da devletin koruyuculuğuna muhtaçtır. Paternalist devlet motifinin bu denli güçlü olması, devrimi gerçekleştiren güçlerin içine düştüğü zorluğu göstermektedir. Ülkede vergi oranları diğer devletlere oranla azdır. Bu haliyle İran bir rantiyer devletidir. Büyük bir burjuvazisi olmayan İran'la ilişkiler kurmada diğer devletler gönülsüz davranmaktadır.⁴²⁰

İran'ın en büyük sorunu, ABD'nin uyguladığı ambargo dolayısıyla yaşadığı mali ve teknik sıkıntılardır. ABD'nin 1995'de uyguladığı D'amato olarak bilinen Libya-İran yaptırımları İran'a 20 milyon doların üstünde petrol alanında yatırım yapılmasını diğer devletlere yasaklamıştır. Bu durumda bölge devletlerin ve Azerbaycan'ın İran ile ilişkilerini geliştirmede en büyük faktör ABD-İran ilişkilerinin niteliği önem kazanmıştır.⁴²¹

Avrupa ülkelerine doğal gaz aktaracak olan TAP Doğal Gaz Boru Hattı'na bağlanacaktır. Proje kapsamında Türkiye sınırları içerisinde biri Eskişehir ve diğeri Trakya'da olmak üzere, ulusal doğal gaz iletim şebekesine bağlantı için iki çıkış noktası yer alacaktır.

⁴²⁰ Atay Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C: 1, S: 2, 2004, s 14.

⁴²¹ **Aljazeera**, 29.11.2016.

SONUÇ

Azerbaycan'ın bulunduğu jeo-politik konum itibariyle gelişimini daimi kılmak ve dış dünya ile ilişkilerini geliştirmek için Türkiye, Rusya ve İran ile işbirliği yapmasının önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Sovyetlerin çökmesiyle birlikte Kafkasya uluslararası ilişkilerin başlıca konusu olmuştur. Aynı zamanda Türkiye ve İran bu bölgeye yeniden dönüş yapmıştır. Azerbaycan bağımsızlığını elde ettikten sonra özellikle Türkiye ile ilişkilerini geliştirmiş ve Türkiye ile stratejik ortak olmuştur. Böylece Azerbaycan, Türkiye'nin girişimleriyle Atlantikçi gruplarla temasa geçebilme imkanına sahip olmuştur.

Karabağ sorunu sürecinde risk almayarak bu meseleyi çözümlenebileceğini düşünen Türkiye, bölgeye Sovyetlerden daha güçlü bir şekilde girmek isteyen Rusya ile kendisini rekabet içerisinde bulduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Azerbaycan toplumu birlik ve beraberliğini sağlamış ve hür bir devlet olarak varlığını devam etmeyi başarmıştır.

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde Ermenistan'ın Rusya'yı kurtarıcı olarak görmesi sebebiyle Rusya-Türkiye karşı karşıya gelmiştir. Bu durumun oluşması sorunu daha da çözülmeye hale getirmiştir. Çünkü Rusya, Ermenistan dahil olmak üzere, bölgede istikrarsızlığın ve güçsüz devletlerin varolmasından yana politika takip etmiştir. Dolayısıyla Rusya Ermenistan'ı yanına çekerek Ermenistan'da üs kurmasıyla Kafkasya'ya nüfuz etmiştir. Rusya, Türkiye'nin Karabağ konusunda Azerbaycan'a yardım etmek istemesine de tepki göstermiştir. Azerbaycan'ın sorunu uluslararası örgütlere götürme çabasına da karşı çıkarak bu sorunun kendi inisiyatifinde çözümlenmesini istemiştir.

Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkilerinde Rusya'dan başka ABD ve İran gibi aktörler de vardır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin dostluk, kardeşlik ve "Bir millet-iki devlet" söylemlerinden öteye götürülmesinin yanında ilişkiler stratejik ortaklık düzeyine çıkartılmıştır. Ancak iki ülke zaman zaman birbirlerinin politikalarına aşırı adapte olmakta ve herhangi olumsuz bir durumla karşılaşıldığında taraflar aşırı etkilenmektedir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde aksaklıklara rağmen siyasi ve askeri alanlarda ilişkilerde önemli gelişmeler kaydedildi. Örneğin; Bakü-Tiflis Ceyhan, Bakü-Tiflis-

Erzurum, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve TANAP gibi önemli projeler iki ülke arasındaki ilişkilerin ne derece ileri gittiğinin göstergesi olmuştur. Böylece bölgedeki enerji kaynaklarının dışarıya ulaştırılmasında iki ülke ilişkileri yükselen bir istikrar yakalamıştır. Bu ilişkiler Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra sürekli gelişmektedir. Uyumlu ilişkiye Gürcistan'ın da dahil edilmesi ile Rusya, İran, Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs gibi ülkelerin endişe duymasına sebep olmuştur. Çünkü böyle bir ittifak Türkiye'nin Kafkas coğrafyasındaki etkinliğinin artmasını sağlayacaktır.

Azerbaycan ekonomisinde Türkiye'nin bazı dezavantajları vardır. Bunlar: Türk mallarının yeterli kalitede olmayışı, ürün imajının kötü olması, bürokratik engeller, mevzuatın uygun olmaması, Azerbaycan'daki zaman zaman yaşanan ekonomik krizler Türk firmalarının bölgede iş yapmasının önündeki engellerden bazılarıdır.

Azerbaycan ekonomisinde Türkiye'nin dezavantajları olduğu gibi avantajları da vardır. Bunlar: Dil ve kültür yakınlığı, finans, inşaat, iletişim ve gıda gibi alanlarda Türk firmalarının tecrübeli olması, orta ölçekli 700 kadar firmanın Azerbaycan'da iş yapması ve iki ülke arasındaki iktisadi anlaşmalardır.

2009'daki kriz, iki ülke ilişkilerinin iç ve dış güçlerce istismar edilebileceğini göstermiştir. Bu olumsuz etki yönetimlerinin iç kamuoyunu yeterli derecede bilgilendirmemesinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle her iki ülke yönetimleri, kamu diplomasisini etkin şekilde kullanarak bir yandan kara propagandanın önüne geçebilir.

Avrasya'nın iki önemli gücü olan Türkiye ve İran ilişkileri zaman zaman inişli çıkışlı bir dönem seyretmekle birlikte tarihsel mirasa baktığımızda iki ülke arasında bazı sorunların olmasına rağmen 1990'ların sonundan itibaren Türkiye ve İran ekonomide atılımlar gerçekleştirmiş ve bölgesel güç olma çabasına girmişlerdir. Örneğin; İran'ın Türkiye'nin önderliğinde D-8'e katılması gelecek adına önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Buna karşılık İran'daki muhafazakarların rejim ihracı talepleri iki ülke arasındaki ilişkileri ideolojik anlamda gerginleşmesine sebep olmuş. Sincan olayı sonrası 1997 yılında İran'ın sempati duyduğu Refah Partisi-Doğru Yol Partisi koalisyonu düşürülmüştür. Fakat 1997 yılında reformist Hatemi gelince İran'ın dış politika anlayışı da değişime uğramıştır. Medeniyetler arasında diyalogu savunan Hatemi ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler yumuşama eğilimi göstermiştir.

Sovyetlerin dağılmasından sonra iki ülke belli havzalarda rekabet içerisine girmişlerdir. Türkiye'nin Türklük olgusunu önplana çıkararak Kafkasya ve Orta

Asya'da etkinlik kurma çabasında olması büyük bir Türk nüfusa sahip İran tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Buna karşılık olarak İran'da bu bölgede tarihsel ve mezhepsel kozlarını kullanarak etkinlik kurmaya çalışmış ve Türkiye'nin karşısında kim varsa onu destekleme yolunu tercih etmiştir.

İran ve Türkiye arasında gerginliğe sebep olan faktörlerden birisi de PKK'nın İran tarafından destek gördüğü iddiasıdır. Türkiye, PKK'nın sınırdan Türkiye'ye geçişlerine İran'ın göz yumduğunu hatta İran'da PKK'ya ait üsler bulunduğunu iddia ediyordu. İran bu suçlamaları hep red etmiş ve İran coğrafyasının çok büyük olduğunu PKK'nın geçişlerine engel olmakta zorluk çektiklerini belirtmiştir.

İran ve Türkiye ilişkilerinin gelişmesine engel olan dış faktörlerde vardır. İran'ın 1979 İslam Devrimi'nden bu yana ilişkilerinin kötü olduğu ABD bunların başında gelmektedir. Ayrıca Türkiye'nin o dönemde İsrail ile ilişkilerinin iyi olması İran tarafından Türkiye'nin eleştirilmesine sebep olmuştur. Ancak 2003 Irak Savaşı'ndan sonra ikili ilişkilerde bu faktörler ikinci plana atılmıştır. Türkiye ve İran'ın güvenlik algısının birbirine yaklaşması ortak çıkarlar çerçevesinde işbirliğine gidilmesini sağlamıştır. Türkiye bundan sonra İran'ı dışlamadan Batı ile İran arasında arabuluculuk ve gerginliği yumuşatmaya çalışmıştır.

Batılı emperyalistler İran-Türkiye yakınlaşmasını istememektedirler çünkü bu yakınlaşmanın diğer İslam devletlerini de etkilemesinden çekindiğini ifade edebiliriz. Öte yandan böyle bir birliktelik Batılıların Ortadoğu'daki oyunlarını bozabilir. Emperyalistlerin en büyük amacı İran'ı Türkiye'den ve Araplardan uzaklaştırarak aralarındaki anlaşmazlıkları derinleştirmek olduğunu söyleyebiliriz.

İran ile Türkiye bölgesel güç olma iddiasındadırlar. Türkiye, İran'ın enerji kaynaklarını kullanmayı talep etmektedir. Buna karşılık İran, kendi enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden uluslararası pazara ulaştırılmasını istemektedir.

Türkiye, İran'ın nükleer faaliyetlerinden dolayı fazla yakınlaşmamasının ardında yatan sebeplerden biri karşılıklı güvensizlik olduğunu söylebiliriz. Türkiye'nin İran'ı kazanması kendi çıkarına olabilir. Türkiye'nin Rusya ve İran ile oluşturacağı bir eksen tek kutuplu dünya düzeninin karşısında bir alternatif olabilir. Günümüzde bu tezi savunan pek çok Avrasyacı jeo-politikçiler vardır.

Türkiye zaman zaman Batılı ülkeler ve İran arasındaki ilişkilerinde zorlanma yaşamıştır. Batının İran ile olan ilişkilerindeki çatışmalar Türkiye'yi de etkilediğini söyleyebiliriz fakat Türkiye'nin jeo-stratejik ve jeo-politik olarak İran'a ihtiyacı olduğu

gibi İran'ın da Türkiye'ye ihtiyacı vardır. Türkiye ve İran ikili ilişkilerdeki geçmişten gelen güvensizliğe rağmen ilişkilerini devam ettirmek mecburiyetinde kalmıştır.

İran'ın insan hakları ve nükleer meselelerden dolayı sık sık Batılı güçlerle çatışma noktasına gelmesi Türkiye'yi İran ile ilişkilerde zor duruma sokmuştur. Türkiye'nin Batı yanlısı bir politika izlemesi durumunda ise uğrayacağı zararı nasıl karşılayacağı muammadır. Küresel bir bunalımdan sonra bir de Ortadoğu bunalımının yaşanması sadece Türkiye'yi değil, bölge ülkelerini de derinden sarsabilir.

İki ülke arasındaki ilişkilerdeki algıların değişmesi gerekebilir. İran Türkiye'yi "Sarı tehdit" yani laik ve dejenerasyonun kaynağı olarak algılaması, Türkiye'nin ise İran'ı irtica kaynağı olarak görme algısının değişmesi gerekmektedir. Eğer bu algılar değişmezse iki ülke arasındaki ilişkilerde istikrar ve samimiyet yakalanamaz. Uluslararası ilişkilere ideolojik yaklaşımlardan daha çok karşılıklı çıkar ilişkisiyle bakmak ve hareket etmek gerekebilir.

Bugün gelinen noktada iki ülke arasındaki ticaret hacmi bir dönem 10 milyar doları bulmuştur. Hedef ise 20 milyar dolardır. Eğer araya Arap Baharı gibi dış faktörler girmeseydi belki de bu hedef gerçekleştirilecekti. İki ülke arasındaki politik işbirliğinin yanında ticari ilişkilerinde gelişiyor olması gelecek için ümit vaat edicidir.

İki ülkenin dış politika anlayışının farklılık arz etmesi de anlaşmazlıkların temelini oluşturmaktadır. Türkiye'nin geleneksel dış politika anlayışı bunalıma karşı istikrarken, İran'ın dış politika anlayışı istikrara karşı bunalımdır. Bu anlayış farklılığı uluslararası arenada iki ülke arasındaki ilişkileri zora sokmaktadır. İran'ın "Ne Batı, Ne Doğu" anlayışıyla hareket ederek sürekli kendisine dış düşman algısı oluşturmaya karşın Türkiye'nin bunun tam zıttını savunması ikili ilişkilerdeki doku uyumsuzluğunun bir diğer sebebidir.

Türkiye'nin İran ile ilişkilerini geliştirmesi Arap coğrafyasını da etkileyebilir. Böylece tek kutuplu dünyaya karşı yeni bir blok olma ihtimali doğabilir. İki ülke arasındaki ikili faaliyetlerin yoğunlaşması karşılıklı güven probleminin çözümü olabilir.

Türkiye İran'ın nükleer silaha sahip olmamasını bölgedeki silahlanma yarışını arttıracakla gerekçesiyle istememektedir fakat İran ile ilişkileri bozacakla gerekçesiyle bu meseleye dikkatli yaklaşmaktadır. Türkiye'nin isteği İran'ın nükleer silah üretmek yerine bunu uluslararası denetimcilerin kontrolünde barışçıl amaçlarla kullanmasıdır.

Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte bağımsız olan Azerbaycan'ı İran başlangıçta bir şans olarak görmüştür. İran'ın gayesi; rejimini yeni bağımsız olan devletlere ihraç

etmek ve kendi yalnızlığından kurtulmaktı. Ancak İran Azerbaycan'da istediğini elde edememiş hatta İran, Azerbaycan'ı zamanla kendi bütünlüğü için tehdit olarak algılamıştır. Bu algılamının altında yatan sebep ise İran Azerbaycan'ında yaşayan 25-30 milyon İran Türkü'nün İran'dan koparak Kuzey Azerbaycan ile birleşmesi düşüncesidir. İran, kendi içinde yaşayan bu etnik unsuru her zaman kendisine karşı tehdit olarak görmüştür. Çünkü İran, bu etnik unsur ayaklanırsa ülke içinde yaşayan Kürtler ve Beluciler'in de ayrılmak istemesinden çekinmiştir.

Daha önceki bağımsızlık girişimi denemelerinde İran Türkleri, Kuzey Azerbaycan'dan yeterli desteği görememiştir. Çünkü o dönemde Kuzey Azerbaycan Sovyetlerin hakimiyeti altında yaşıyordu. Bugün ise farklı şartlar vardır. Kuzey Azerbaycan 26 senedir bağımsız bir devlet olarak yaşamakta ve bu durum güneydeki milliyetçilik hareketlerini yeniden canlandırabilmektedir.

Ülkede büyük bir çoğunluğu oluşturan bu unsur kendi dillerinde yayın ve eğitim hakları bulunmamaktadır ve İran Türkleri anayasanın 15. Maddesindeki "*Yerel ve azınlıkların dillerine izin verilir*" maddesinin tatbik edilmesini istemektedir. Hatemi'nin seçilmesinde büyük bir etkisi olan İran Türkleri seçim sırasında Hatemi'nin seçim vaatlerini yerine getirmesini ve haklarının verilmesini istemiştir. Ancak o da selefleri gibi İran Türklerine baskı yapmaya devam etmiştir.

İran'ın İran Türkü denilen etnik unsura dikkatli yaklaşmasının bazı sebepleri vardır. Bunlar: İran'daki devrimlerde İran Türkleri'nin etkinliği özellikle 1906 Anayasasının İran Türkleri tarafından yapılması, 1920 deneyimi, 1945-1946 bağımsız devlet girişimleri ve 1979 İran İslam Devrimi'nde oynadıkları rol etkili olmuştur.

Azerbaycan için derin bir yara olan Karabağ sorununda İran'ın tavrı da unutulmaz bir mesele olarak ikili ilişkilerde yerini almıştır. Bu meselede açık ve dürüst bir politika izlemeyen İran, mezhepsel bağları olmasına rağmen Azerbaycan yerine Ermenistan'a her türlü yardımı yapmıştır. Azerbaycan'ın kendisinden uzaklaştığını ve Batı'ya yakınlaştığını gören İran, arabuluculuk girişiminde bulunsa da bir sonuç elde edememiştir. Çünkü İran bu girişimde her zaman Ermeni tezlerini desteklemiştir.

İran'ın Ermenistan'ı desteklemesindeki amaçlarından biri Türkiye'nin Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya açılmasına engel olmak olasılıklar dahilindedir. İran, Türkiye'nin İran Azerbaycanı'nda yürüteceği Pan-Türkist politikalarından çekinmekte dolayısıyla İran, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesine engel olmak ve

Türkiye'nin Azerbaycan üzerinden Orta Asya ile bağlantısını kesmek için Moskova-Erivan hattından yana tavrını belirlemiştir.

Azerbaycan, İran'ın bu pragmatik politikasından rahatsız olduğunu ve İran'ı hiçbir zaman güvenilir bir müttefik olarak görmediğinden bahsedebiliriz. Zira İran, Azerbaycan için duygusal anlamda ve stratejik anlamda hassas bir konu olan Dağlık Karabağ meselesinde savaş boyunca Ermenistan'a askeri ve teknik anlamda yardım etmiştir. Çünkü savaş halinde güçsüz bir Azerbaycan İran için tehdit olmaktan çıkabilir. Kalkınmasını gerçekleştirememiş olan bu ülke Güneydeki Türklerle de ilgilenme fırsatı bulamayabilir.

Diğer taraftan, İran Kafkasya üzerinde mezhepsel politikalar üreterek kendisine sempatanlar kazandırmaya çalışmakta ve Azerbaycan'ın Şii olmasından dolayı sürekli bu ülke üzerinde çeşitli faaliyetlerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

İran ve Azerbaycan arasındaki ilişkileri sıkıntıya sokan meselelerden biri de Azerbaycan-İsrail arasındaki münasebetlerdir. Hatemi defalarca İsrail ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerden duyduğu endişeyi Azerbaycan'a karşı dile getirmiş ve İran-Azerbaycan arasındaki ilişkilerin dış etmenler olmadan çözümleneceğini belirtmiştir. Azerbaycan tarafı ise İsrail'i düşman olarak görmediklerini aksine müttefik olarak gördüklerini ve bu konunun kendi iç meselesi olduğunu belirterek kendilerine karışılmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Amerika'nın şahin stratejistlerinden Brezinski için Avrasya coğrafyası merkezi bir öneme sahip olmuştur. Ona göre; dünyayı 500 sene Avrasya ülkeleri süper güç olarak yönetmiştir. Moğollar, Türkler, Persler ve Ruslar. Brezinski ülkeleri jeo-stretejik oyuncular ve jeo-politik mihver diye ikiye ayırmıştır. Jeo-stretejik oyuncular, Almanya, Fransa, Rusya gibi ülkelerdir. Jeo-politik mihverler ise, Güney Kore, Türkiye, İran, Azerbaycan ve Ukrayna'dır. İran ve Türkiye zaman zaman jeo-stretejik oyuncular statüsüne de girebilmektedir. Burada Brezinski'nin jeo-stretejik oyuncular dediği aktörler dünya siyasetine doğrudan yön verebilen ülkelerdir. Jeo-politik mihverler ise coğrafi anlamda önemli bir konumda oldukları için dünya siyasetinde zaman zaman etkili olabilmiştir. Türkiye, İran ve Azerbaycan daimi birer jeo-stretejik oyuncu olabilmek için aday ülkelerdir.

Birer jeopolitik mihver olan Türkiye ve İran aynı zamanda iki jeo-stretejik oyuncudur. Azerbaycan bulunduğu jeo-politik konum itibariyle gelişimini daimi kılmak için Türkiye, Rusya ve İran ile olan ilişkilerinin iyi sürdürmesi gerekebilir. Stratejik

ortaklık kavramı soğuk savaştan gelen psikolojik bir olgudur ve ülkeler arasında günümüzde çıkarların birlikteliği önemli hal almıştır.

Türkiye zaman zaman Batılı ülkeler ve İran arasındaki ilişkilerinde zorlanma yaşamıştır. Batının İran ile olan ilişkilerindeki çatışmalar Türkiye'yi de etkilemektedir fakat Türkiye'nin jeo-stratejik ve jeo-politik olarak İran'a ihtiyacı olduğu gibi İran'ın da Türkiye'ye ihtiyacı vardır. Türkiye ve İran ikili ilişkilerdeki geçmişten gelen güvensizliğe rağmen ilişkilerini devam ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu ilişkiler fırsatlar ve tehditler bağlamında tezde incelenmeye çalışılmış ve geleceğe dair önümüze ışık tutulmak istenmiştir. Azerbaycan, İran ve Türkiye sacayağında ilişkilerdeki siyasi, ekonomik ve kültürel boyutlar ayrıntılı biçimde ele alınıp tezde yer verilmeye çalışıldı

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Adıbelli, Barış **İran Jeopolitiği** (Pax Persica), İstanbul, IQ Yayınları, 2017.
- Ahmedov, Mamed, **Yeni Neft Erası ve Beynelhalg Siyaset**, Bakü, 1997.
- Akman, Aslihan, **Azerbaycan: Kadim Ülkenin Genç Ülkesi**, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2005, s. 88.
- Aktaş, Hayati, **Dağlık Karabağ Sorunu** , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Alkan, Haluk, **Azerbaycan Paradoksu**, Ankara, USAK Yayınları, 2010.
- Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Aslanlı, Araz, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yayınları Ankara 2005.
- Atmaca, Tayfun, **Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri**, Ankara, 1999.
- Bal, İdris, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara, Nobel Akademik Yayınları.
- Baykal, Ferit Hakan, **Deniz Hukuku Çalışmaları**, İstanbul, Alfa, 1998.
- Bozalganlı, Hasan, **Şah- Mat : Azerbaycan Gerçeği** , Elips Yayınları, İstanbul , 2005.
- Cafersoy, Nazım, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.
- Cafersoy, Nazım, **Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Yayınları, Ankara.
- Cankara, Yavuz, **Yeni Oyun İran'ın Nükleer Politikası**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
- Dilek, Kaan **İran'ın Orta Asya Politikaları**, Ankara, SFN Yayıncılık, 2011.
- Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış**, Epsilon Yayınları, 2013
- Gezenferoğlu, Fazil, **Ebülfez Elçibey Tarihten Geleceğe**, Ankara, Presti Matbaacılık, 1995.
- Gündüz, Aslan, **Milletlerarası Hukuk, Temel Belgeler-Örnek Kararlar**, 5. B, İstanbul, Beta, 2003.
- Hasanov, Ali **Azerbaycan'ın Xarici Siyaseti**, Bakı, 2005.

- Hasanov, Ali, **Çağdaş Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan'ın Dış Politikası**, Bakü, 2005
- Kasım, Kamer, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, Usak Yayınları, 2009.
- Khosrokhavar, Farhad- Roy, Olivier, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.
- Mehmetov, İsmail, **Türk Kafkasında Siyasi Ve Etnik Yapı , Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi** , Ötüken Yayınları , İstanbul, 2009.
- Memmedzade, Mirze Bala, **Ermeniler ve İran**, Azernesır, Bakı, 1993.
- Oğuz, Cem, **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri Ve Ermenistan Faktörü , Türkiye Azerbaycan İlişkileri Ve Protokoller** , YT yayınları, 2010.
- Onullahi, Seyidağa, **Ermeni Milletçileri ve İran**, Bakı, Maarif, 2000.
- Oran, Baskın, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt:2, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Özdaşlı, Esmе, **Stratejik Ortaklık Bağlamında İsrail-Azerbaycan İlişkileri**, Ankara, Orion Yayınevi, 2016.
- Pamir, Necdet, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı**, Ankarai ASAM Yayınları, 1999.
- Peköz, Mustafa, **Küresel Savaşta Büyük Ortadoğu**, İstanbul, Vivo Yayınları, 2015.
- Quluzade, Vefa, **Geleceğin Ufukları**, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 1999.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih (1918-1990)**, B.2, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1991.
- Sapmaz, Ahmet, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul Ötüken Yayınları,2008.
- Selçuk, Hasan, **Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, İstanbul, Tasam Yayınları,2004.
- Sönmezoğlu, Faruk, **Türk Dış Politikasının Analizi**, DER Yayınları, İstanbul, 2004.
- Şihaliyev, Emin Arif, **Ermeni Sorunu**, Ankara, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayını, 2002.
- Şihaliyev, Emin Arif, **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel Yayınları, 2004.
- Şihaliyev, Emin Arifoğlu, **Türkiye Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu**, Ankara, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, 2002.
- Tahirzade, Adalet, **Meydan 4 Yıl 4 Ay**, C.1, Bakü, Ay-Ulduz, 1997.
- Tahirzade, Adalet, **13 Saat Elçibey'le Yüzyüze**, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2001.

Tahirzade, Adalet, **Elçibey**, Bakü, Cumhuriyet Gazetesi Yayımı, 1999.

Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.

TBMM Tutanak Dergisi, Cilt:4, Dönem:19, Yasama Yılı:1, 04/03/1992.

Ülkü, İrfan, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan**, Doğan Kitapçılık, Mart 2000.

Winrow, George, Der: Makovsky A. , Sayar S. , **Türkiye'nin Yeni Dünyası Orta Asya Ve Trans- Kafkasya Politikası, Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri** , Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

MAKALELER ve DERGİLER

"Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasında Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması", madde 1, **Azerbaycan Diplomasisi Dergisi**, 1993, No:1, s. 27-90

“ABD-İsrail-İran-Türkiye: Ortadoğu’da Değişen Güç Dengeleri”, **Dış Politika, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, SAE, Eylül 2009, s. 4-6.

Roberts, Adam, "A New Age In International Relations", **International Affairs**, Vol: 67, No: 3, 1991, s. 509-525.

Cohen, Ariel, "Reason to Oppose New IMF Credits to Russia", **The Heritage Foundation Executive Memorandum**, 18 May 1999, s. 5-30

Cohen, Ariel, "US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New Silk Road to Economic Prosperity", **Backgrounders**, , S: 1132, 24 Temmuz 1997 , s. 3-50

Keskin, Arif, "Tüm Boyutları ile Türkiye-İran İlişkileri", **Stratejik Analiz**, C: 5, S:53, s. 26-40

Keskin, Arif, “İran-ABD Gerginliği Çerçevesinde İran’da Etnik Milliyetçilik” **Stratejik Analiz**, S:72, Nisan 2006, s. 67-74

Kuloğlu, Armağan, “ABD’nin Orta Asya-Kafkasya Politikası ve Türk Dünyasına Yansımaları”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği I**, Ankara, ASAM Yayınları, 2003, s. 222-263.

Akdevelioğlu, Atay, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C: 1, S: 2, 2004, s 14-33.

- Oran, Baskın, "Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Ocak-Haziran 1995, s. 276-389.
- Griffith, Brent, "Back Yard Politics: Russia's Foreign Policy Toward the Caspian Basin" **The Journal of Post Soviet Demokratization**, Volume 6.Number 2. Spring 1998, s. 431-561
- Sasley, Brent, "1990'larda Türkiye'nin Enerji Politikaları", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s. 348-662
- Migdalovitz, Carol, "Israel: Background and Relations with the United States", **CRS Report for Congress**, Eylül 2008, ss. 1-2 ve s. 13-15
- Shahram, Chubin, "Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era", **Santa Monica**, 2001, s.69-153.
- Fried, Daniel, "United States and Turkey and Azerbaijan: A Strategic Partnership", **The Defence Institute of Security Assistance Management (DISAM) Journal**, Mart 2008, s. 30-34.
- Herszenhorn, David, "Iran and Azerbaijan, Already Wary Neighbors, Find Even Less to Agree On", **New York Times**, 5 Haziran 2012., s.45.
- Muşovdağlı, Ekrem, "İran İslam Cumhuriyetinde Ermeni Sesi", **Stratejik Analiz aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**. No: 7, Ankara, Kasım 2000, s. 62-65.
- Mehdiyev, Elnur, "Geostratejiçeskie İntresi NATO v Azerbaydjane", **Obozrevatel**, S: 7, 2009, s. 94-106.
- İzzetgil, Elşan, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi" , **Bölgesel Çalışmalar**, Ağrı, C: 1, S:1, 2010, s. 53-85.
- Şihaliyev, Emin - Mustafayev, Beşir, "Türkiye -Rusya İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Yolunda Engeller ve Öngörüler", **TYB Akademi**, S: 17,Bahar 2016, s. 115-453
- Denizhan, Emrah, "Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Politikaları ve Tika", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C: 2, s: 1, 2010, s. 20-21.
- Yazdani, Enayatollah, "Competition Over The Caspian oil Routes: Oilers and Gamers
- Hoogland, Eric, "Iran and Central Asia", Der: Anoushiravan Ehteshami, **From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game**, Exeter: The University of Exeter Press, 1994, s. 115-178

- Kurubaş, Erol, "Türkiye-Suriye-İran Arasındaki İşbirliği Çabalarının Analizi ve Ordaoğu'daki Güç Dengelerine Etkisi", **Stratejik Analiz**, C: 9, S:4, 2003, s.208-275
- Hill, Fiona, "Pipelines in Caspian: Catalyst or Cure-All", **Georgetown Journal of International Affairs**, (Winter/Spring 2004.), s. 21-96
- Bozkurt, Giray Seynur, "11 Eylül Sonrasında ABD'nin Yeni Güvenlik Politikasında Ortadoğu", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Nobel Yayın, 2006, s. 407-621.
- Çetinsaya, Gökhan, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel, der., *Türkiye'nin Komşuları*, Ankara: İmge Yayınevi, 2002, s.293-329.
- Ayman, Gülden, "Türk Dış Politika Seçkinlerinin Ortadoğu Algulamaları ve Irak Savaşı", **Akademik Orta Doğu**, C: 1, S: 1, 2006, s.1-20.
- Bal, Harun, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Adana, C:19, S:3, 2010, s. 346-350.
- Nye, Joseph, "What New World Order?", **Foreign Affairs**, Vol: 71, No:2, Spring 1992, s. 84.
- Nanay, Julia, "The US in the Caspian: The Divergence of Political and Commercial Interests", **Middle East Policy Council**, October 1998,s.85-97.
- Kasım, Kamer, "Orta Asya ve Kafkasya Enerji Politikaları: "Büyük Oyunun" Parametreleri", **Panorama**, S. 5, Y:Haziran 2004, s. 145-221.
- Ağacan, Kamil, "İran'ın Azerbaycan Politikası", **Soydaş**, C:1, S:1, Nisan-Mayıs 1997, s. 25-89.
- Bush, Keith, "Russia: The Political and Economic Situation in April 1999", **Center for Strategic and International Studies**, 26 April 1999,s 12-75
- İnat, Kemal, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Nobel Yayın, 2006, s.34-85.
- Çaylak, Adem, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", C:3, S:5, 2008, s.132-312
- Levinson, Macha, "New Security Realities", **World Link-The Magazine of the World Economic Forum**, Vol:4, No: 4, July/August 1991, s. 6-96.
- Genç, Mehmet, "2. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Sistemdeki Gelişmeler ve Güncel Belirsizlikler", **Dış Politika**, C: 4, S:2, 1993, s.53-72.
- Gökırmak, Mert,"Doğu Bloku'nun Çökmesi ve Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi", **Değişen Dünya ve Türkiye**, Bağlam Yayıncılık, 1996, s. 1-85.

Bishku, Michael, "The South Caucasus Republics and Israel", **Middle Eastern Studies**, C: 45, S: 2, Mart 2009, s. 295-450.

Yeşiltaş, Murat, "İran 2005", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Nobel Yayın, 2006, s. 79-123.

Gasimov, Musa, "Rusya'nın Azerbaycan Politikası", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan, C:7, S:4, 2001-2002, s. 255.

Budak, Mustafa, "Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Meselesi ve Türkiye'nin Politikası", **Kafkas Araştırmaları**, C: II, İstanbul, 1996, s. 133-323.

Sağsan, Mustafa, "Bilgi Savaşı: Siperlerden Klavyelere Taşınan Savaşın Anatomisi", **Avrasya Dosyası**, S: 2, Yaz 2002, s. 221-343.

Gül, Nazmi – Ekici, Gökçen, "Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaka Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri", **Stratejik Analiz**, C: 2, S:22, Ankara, Şubat 2002, s. 39-40.

Özcan, Nihat Ali, "İran Sorununun Geleceği, Senaryolar, Bölgesel Etkileri ve Türkiye'ye Öneriler", **TEPAV Orta Doğu Çalışmaları**, Haziran 2006, s. 65–66

Noruzi, Nur Muhammed, "Contention of Iran and Turkey in Central Asia and the Caucasus", **Central Asia and the Caucasus Review**, No:29, Tahran, Bahar 2000, s. 113-124

Aras, Osman Nuri, "Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi", **2023 Dergisi**, S. 27. Y:2003, s. 85-201

Ünal, Ömer Faruk, "Azerbaycan ve Türkmenistan Arasında "Kepez" Problemi", **Journal of Qafqaz University**, C: 1, S: 2, 1998, s. 43-80

Kabasakal, Öner, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri", **Avrasya Etüdüleri**, Bağımsızlığın 10 Yılında Türk Cumhuriyetleri Özel Sayısı, Yaz 2001, s. 49-112.

Wihbey, Paul Michael, "The Southern Eurasian Great Game", **Institute for Advanced Strategic and Political Studies**, April 1999, s 6-13.

Perspective", **Alternatives**, Vol. 5. Nu. 1-2, (Spring & Summer 2006), s. 55.

Güney, Rehimli, "Azerbaycanlı Yazardan Ermenilere Yetkin Cevap" **Stratejik Analiz Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, No: 27, Ankara, Temmuz 2002, s. 157-160.

s. 2.

Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Vol: 72, No: 3, 1993, s.22-50.

Çolakoğlu, Selçuk, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: 53, S: 1-4, Ocak-Aralık 1998, s. 109-155

İnançlı, Selim - Ak, Mehmet Zeki, "Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri İle Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Nobel Yayın, s. 395-500

Abilov, Shamkal, "The Azerbaijan–Israel Relations: Non–Diplomatic, But Strategic Partnership", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C: 4, S: 8, 2009, s. 138.

Stratejik Analiz, C: 1, S: 4, Ağustos 2000, s. 65.

Sübhan Elekber oğlu Talıblı, "İran Basını ve Bilimsel Literatüründe Dağlık Karabağ Sorunu", **Yeni Türkiye**, Tahran, S:60, 2014, s. 1.

Cornell, Svante, "Iran and the Caucasus", **Middle East Policy Council**, January 1998, s. 2.

Köse, Talha, "İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkânları", SETA Yayınları, 1.B., Ağustos 2008, s. 15–20.

Aslan, Yasin, "Kafkas Kördüğümü ve Yeni Alternatif Yollar", **Yeni Türkiye**, S:16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1931-1934

Kalafat, Yaşar, "Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı", **Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)**, , C:7 S:1, İlkbahar 2001, s:226.

Ekici, Yunus, "Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Mart/March 2017, Yıl/Vol. 2, No. 1, s. 63.

Onis, Ziya, "Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence", **Middle East Review of International Affairs**, Vol.5, no.2 Summer 2001, s. 70.

TEZLER

Akdoğan, Seçkin **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2007.

Hesenov, İlham **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

Hurç, Yakup **Türkiye'nin Karabağ Politikası**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maraş, 2003.

Karaman, Cemal Celil **Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Veliev, Cavid **Azerbaycan Dış Politikasının Enerji Boyutu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

GAZETELER (İncelenen gazeteler dipnotta gösterilmiştir.)

Star

Halk Gezeti

Azadlıq

Ülfet

Dünya Bülteni

Milliyet

Vatan

Al Jazeera

Akşam

Musavat

Radikal

Sabah

Cumhuriyet

Gazetebilknet

Delevoy Mir

Hürriyet

Karabakh Today

Orduolay Gazetesi

Sözcü Gazetesi

Azerbaycan qezeti

RAPORLAR ve RÖPORTAJLAR

"Azerbaycan Ülke Raporu", **TİKA**, s. 106.

Nematollah Mozafferpour ile Röportaj, 02.02.1917.

Röportaj Aqil Samedbeyli, 10.09.2016

Röportaj Arif Acaroğlu, 10.09.2016

İNTERNET KAYNAKLARI

(<http://www.daplatform.org/bpi.asp?caid=738&cid=1378>). **Son Erişim Tarihi: 19.09.2016**

.

DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2006) www.deik.com.tr

Emil Souleimanov, "Is Azerbaijan Becoming Area of Confrontation Between Iran and Israel?", CACI Analyst, 2 Ağustos 2012, (<http://www.cacianalyst.org/?q=node/5711>)

Son Erişim Tarihi: 23.10.2016

Hooman PEIMANI: "Iran Launches two Caspian Initiatives", http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3372&SMSESSION=NO (June 15, 2005). **Son Erişim Tarihi: 19.09.2016**

<http://1isinasli.blogspot.com.tr/2013/07/abdullah-gul-kimdir-ksaca-hayat.html> **Son Erişim: 05.08.2017**

http://arsiv.sabah.com.tr/ozel/nato66/dosya_72.html **Son Erişim Tarihi: 13.08.2017**

<http://bizimasr.media-az.com/xeb.html> 01.08.2016.. **Son Erişim Tarihi: 15.08.2016**

<http://www.2023.gen.tr/haziran2002/dosyalar1.html> **Son Erişim Tarihi: 18.09.2016.**

<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> **Son Erişim Tarihi: 19.09.2016.**

<http://www.analistdergisi.com/sayi/2012/04/azerbaycan-iran-gerilimi> **Son Erişim Tarihi: 19.09. 2016.**

<http://www.bilgiustam.com/imf-nedir-gorevleri-nelerdir/> **Son Erişim Tarihi:** 12.08.2017.

<http://www.btcinvestment.com/wsimages/plbigmap.gif> **Son Erişim Tarihi: 18.09.2016**

<http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/AN>. **Son Erişim Tarihi: 11.12.2016.**

<http://www.cankaya.gov.tr/KONUSMALAR/12.03.2001-153.html> **Son Erişim Tarihi: 15.08.2016**

<http://www.dtm.gov.tr> **Son Erişim Tarihi: 18.09.2016**

<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran/Background.html> **Son Erişim Tarihi:** 23.10.2016

<http://www.internethaber.com/turkiye-israil-iliskileri-tehlikeli-bagimlilik-16415y.htm>

Son Erişim Tarihi: 19.09.2016.

<http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa> **Son Erişim Tarihi: 18.07.2017**

<http://www.mynet.com/haber/guncel/agit-nedir-agitin-osce-yetkileri-gorev-ve-sorumluluklari-nelerdir-2996691-1> **Son Erişim Tarihi: 12.08.2017.**

<http://www.sozkimin.com/a/781-alparslan-turkes-kimdir-sozleri-ve-hayati.html>

Son Erişim Tarihi: 12.10.2017.

http://wwwcac.org/online/2001/journal_rus/cac-03/03.kulry.shtml **Son Erişim Tarihi: 18.09.2016**

<https://bilgibirikimi.net/2012/05/25/bagimsiz-devletler-toplulugu-bdt-nedir-uye-ulkeler-hangileridir/> **Son Erişim Tarihi: 13.08.2017**

<https://turkcutoplumcu.org/fikirmeydani/showthread.php?t=7996> **Son Erişim Tarihi: 12.08.2017.**

https://www.turkcebilgi.com/suret_h%C3%BCseynov **Son Erişim Tarihi: 12.08.2017.**

Iranian Nuclear Weapons? The Threat from Iran's WMD and Missile Programs, s. 13-17, 02. 2006, http://www.csis.org/media/csis/pubs/060221_iran_wmd.pdf .**Son Erişim Tarihi: 24.11.2016**

RehaYılmaz, “Hazarın Statü Probleminin Çevre Sorunlarına Etkisi”; (<http://209.85.129.104/search?q=cache:ic9xugvCUHgJ>: **Son Erişim Tarihi: 23.10.2016**

Sinan Oğan, “Yeni Global Oyun ve Hazar’ın Statüsü”, **Turksam**, 14 Şubat 2005; (<http://www.turksam.org/tr/a153.html>). **Son Erişim Tarihi: 23.10.2016**

www.caspenenergy.com/framer.html **Son Erişim Tarihi: 15.08.2016**

www.caspenenergy.com **Son Erişim Tarihi: 15.08.2016**

www.e-ombudsman.net/avrasya/hazaravrasya.doc). **Son Erişim Tarihi:** 23.10.2016

www.jpost.com/International/Article .aspx?id=190222. **Son Erişim Tarihi:** 23.10.2016

www.sam.gov.tr/perceptions/Volume4/ June-Agust1999/Cornell.pdf. **Son Erişim Tarihi:** 23.10.2016

www.turiyevesiyaset.com **Son Erişim Tarihi:** 23.10.2016

www.turksam.org.tr, Son Erişim Tarihi: 19.09.2016